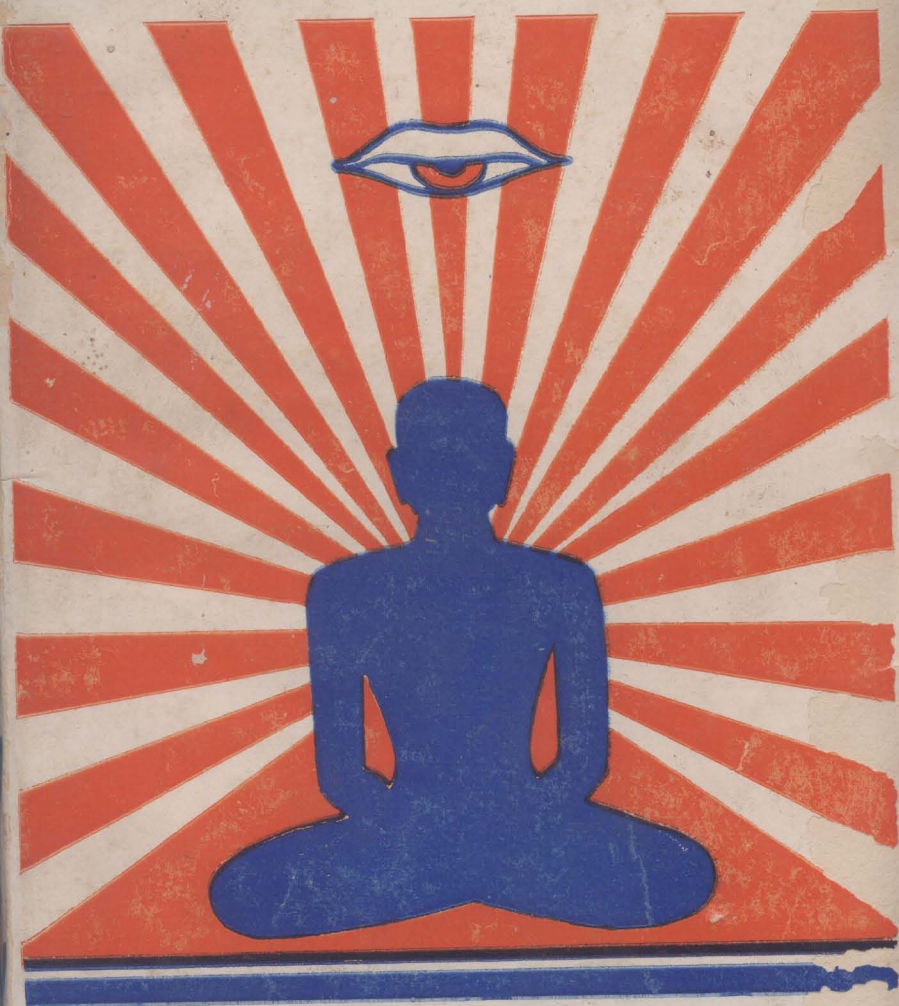

જૈનારાધનાની પૈશાનિકતા

(ડૉ) શેરવર ચંદ્ર ઝેન

આધ્યાત્મ લેખન પુષ્પ-૨

“જૈનારાધનાની પૈજાનિક્ષતા”

લેખક

ડૉ. શેખરચંદ્ર જૈન

એમ. એ., પી. એચ. ડી., એલ.-એલ. બી., સા.સન

આચાર્ય

વળિયા આર્ટ્સ એન્ડ મહેતા કોમર્સ કોલેજ

ભાવનગર.

પ્રકાશક

પ્રવિણચંદ્ર ગાંધી

રાકેશકુમાર જૈન

સમન્વય પ્રકાશન, ભાવનગર.

જૈનારાધનાની વૈજ્ઞાનિકતા

પર્યૂષણ-૧૯૮૧

વી. નિ. સં. ૨૫૦૭-૮

સર્વહકક

લેખકને સ્વાધીન

મુદ્રક :

સ્વાદ્વાદ મુદ્રણાલય

પાલીતાણા

પ્રકાશક

શ્રી પ્રવીણભાઈ ગાંધી

રાકેશ જૈન

સમન્વય પ્રકાશક

મુખ પૃષ્ઠ આવરણ

રમેશભાઈ રાઠોડ

પ્રોત્સાહન પુરસ્કાર

પાંચ રૂપિયા

સ્વ. શ્રી ચત્રભુજ મોતીલાલ ગાંધી

જેઓ આજીવન સરસ્વતીની સાધનામાં ઓત-પ્રોત રહ્યા.

મૂળ ભાવનગરનાં વતની અને ગર્ભશ્રીમંત શ્રી ચત્રભુજ-ભાઈએ વ્યાપાર માટે મુંબઈને ક્ષેત્ર બનાવેલ તો સેવા અને વિદ્યાકીય સેવાયે જન્મભૂમિ પસંદ કરેલ. સામાજિકની સાથે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ સક્રિય રસ લેતા હતા. પાલીતાણામાં જૈનબાલાશ્રમની ચાલીસ વર્ષ સુધી સેવા કરી શૂન્યમાંથી ભવ્યતાને શિખરે તેને પહોંચાડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. જૈન સમાજે તેમની સેવાની કદરૂપે ચ. મો. વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી તેમની સ્મૃતિને કાયમી બનાવી.

તેમનાં સુપુત્રો શ્રી વાડીભાઈ, મનુભાઈ, દેવુભાઈ, તુલ-સીભાઈ અને પ્રવીણભાઈએ આ દાનનો પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યો છે. તેમનાં સુપુત્રી શ્રીમતિ સાવિત્રીબેન મહેતા અને દોહિત્ર ડો. પંકજ મહેતા પણ તે પંથે સેવા કાર્ય કરી રહ્યા છે.

તેઓની સંપત્તિમાંથી ઉત્તમપ્રકાશન, શિક્ષણ, સામાજિક કાર્યો માટે ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના થઈ છે.

શ્રી ચત્રભુજભાઈ પુણ્યનિર્વાણભૂમિ પાવાપુરીજીમાં ૧૯-૧૨-૫૭ નાં રોજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

સ્વ. શ્રીમતિ જયલક્ષ્મી દેવેન્દ્રભાઈ ગાંધી

જેઓ દાન કરવામાં સતત પતિનાં અનુગામિની રહ્યા.

મેંદરડા (સોરઠ) નિવાસી સેવાભાવી પિતાશ્રી આણુંદળ ત્રિભોવનદાસ પંચમીયા અને લાધીબાઈનાં સૌથી નાના સુપુત્રી સ્વ. શ્રી જયલક્ષ્મીબેન પિતા-માતાની સેવા ભાવના અને શ્વસુર પક્ષની દાન સરિતાનાં ત્રિવેણીસંગમ જેવા વ્યક્તિત્વની મહિલા હતા.

લૌકિક શિક્ષણ માત્ર ૭ ધોરણ સુધી પ્રાપ્ત કરેલ અને જૈનધર્મમાં સામાયિક સુધી અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યું હતું. સંવત ૧૯૯૫ નાં માગશર શુદ્ધ ૧૫ નાં રોજ શ્રી દેવેન્દ્રભાઈ ચત્રભુજ ગાંધી સાથે ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

શ્વસુર પક્ષનાં દાનના સાક્ષી રૂપે પાલીતાણામાં જૈન ખાલાશ્રમ, અને ચ. મો. વિદ્યાલય, ભાવનગરમાં શ્રીમતિ ન. ચ. ગાંધી મહિલા કોલેજ, ને મંગળ ઘર, ઘાટકોપર (મુંબઈ) નો અંજવાળીબેન ચત્રભુજ ઉપાશ્રય, મહેન્દ્ર હોસ્ટેલ, પરમ કેશવબાગમાં મહેન્દ્ર ચત્રભુજ હોલ વિનોદરાય ચત્રભુજ સભાગૃહ તથા અન્ય અનેક સંસ્થાઓ પાંગરી છે.

તેઓ તા. ૮-૧-૮૧ ના રોજ સ્વર્ગવાસી બન્યા છે,

વિષયો

જૈનધર્મની પ્રાચીનતા

જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા

ધર્મ અને તેની વ્યાખ્યા—નિશ્ચય અને વ્યવહાર

ધર્મ અને સંપ્રદાય

જૈનધર્મ કેમ ?

આપણે જૈન કેમ ?

જૈનધર્મમાં ભગવાન

દેવદર્શન

નમસ્કાર મંત્ર અને તેની વ્યાપકતા

પૂજા અને તેની મહત્તા

અ પૂજા વિધિ

બ પ્રક્ષાલ શા માટે

ક પૂજના પ્રકારો

આરતી

શાંતિપાઠ

સામાયીક અને સ્વાધ્યાય

પ્રતિક્રમણ

વ્રત-ઉપવાસ

આહાર-વિહાર [ભક્ષાભક્ષ]

રાત્રી-ભોજન

અ [બારવ્રત] પંચમહાવ્રત

વ ગુણુવ્રત

ક શિક્ષાવ્રત

લેશ્યા

ક્રસાય

સપ્ત વ્યસન

અષ્ટમૂલગુણુ

અતુપ્રેક્ષા ભાવના [બાર ભાવના]

જૈનધર્મનો પ્રાણુસિદ્ધાંતઃ સ્યાદ્વાદ

સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર્યચાણી મોક્ષમાર્ગઃ

સંલેખના અર્થાત્ સંચારે

નવ તત્ત્વો ચચ્ચા

॥

જૈનારાધનાની વૈજ્ઞાનિકતા

‘જૈનારાધનાની વૈજ્ઞાનિકતા’ પુસ્તક આપની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરતા અત્યંત આનંદની લાગણી અનુભવું છું. મારું પ્રથમ આધ્યાત્મિક પ્રવચનોનું પુસ્તક “મુક્તિનો આનંદ” કે જેની ગુજરાતી આવૃત્તિમાં યુવાન ડૉ. પંકજભાઈ મહેતાએ પોતાના માતૃશ્રીના સ્મરાણ્યાર્થે મને આર્થિક મદદ કરી છે. અને જ્યારે આ પુસ્તક તેમના મામાશ્રી રમુભાઈએ વાંચ્યું ત્યારે તેઓ પ્રસન્ન થયા. આવીજ પ્રસન્નતા અને આશીર્વાદ પૂજ્ય વિજય મેરૂપ્રભસૂરીજીના પશુ પ્રાપ્ત થયેલ. બન્ને સ્થળે આ પુસ્તકની ચર્ચાની સાથેસાથ વધુ એક ચર્ચા થઈ કે વર્તમાન કાળમાં જૈનધર્મ, દર્શન અને આરાધના વિશે લોકોમાં દિવસે દિવસે હ્રાસ જોવા મળે છે અને એક બાજુ કાં તો અતિશ્રદ્ધાથી શ્રસ્ત જૈનો રૂઢિની પરંપરાનો નિર્વાહ માત્ર કેટલાક ક્રિયાકાંડો કરીને પૂર્ણ મानी લે છે. તેઓ તેના હાદને સમજતા નથી. બીજી બાજુ યુવાન પેઢી ધર્મને માત્ર ક્રિયાકાંડ સમજીને તેની તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવે છે તેઓ

કંદમુળ ખાવાની બાબતમાં કે રાત્રિભોજન કે પાણી ગાળવાની બાબતમાં માત્ર રૂઢિ સમજીને તેનો તિરસ્કાર કરે છે અને ભૌતિકવાદથી પ્રેરિત થઈ આધુનિક દેખાવવાના મોહમાં ધર્મ પ્રત્યે તિરસ્કાર દાખવે છે. આ બંને વૃત્તિઓ જૈન સંસ્કૃતિ માટે ખૂબ જ નિરાશા જનક છે.

આ ચર્ચા સમયે પૂજ્ય મહારાજે અને શ્રી રમુભાઈએ કહ્યું કે એક એવું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવે કે જેમાં આરાધનાની પદ્ધતિનું મહત્વ સમજાવવામાં આવે. ક્રિયાઓ વિશે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે અને પ્રારંભિક જૈનદર્શનનો પણ ખ્યાલ આપવામાં આવે.

શ્રી રમુભાઈએ મારા જેવા અદ્યક્ષાનીને પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી આ કામ સોંપ્યું અને પ્રકાશનનો તમામ ખર્ચ ઉપાડવાની જવાબદારી લીધી. ધર્મબાંચન અને દર્શનમાં રૂચિ લેનાર મારો જીવ આવી પ્રેરણાથી પ્રેરિત થયો અને મેં વિવિધ ગ્રંથોનું અવલોકન કરી આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે, આ પુસ્તકમાં મેં જૈન તરીકે વ્યક્તિએ દિનચર્યામાં શું કરવું જોઈએ ? નિયમોનું પાલન કેમ અને કઈ રીતે કરવું જોઈએ ? અને આચાર્યો દ્વારા નિરૂપિત ક્રિયાઓને કેમ કરવી જોઈએ તેની છણાવટ વૈજ્ઞાનિક તર્કો દ્વારા કરી છે. અને રાત્રિ ભોજન, ભક્ષાભક્ષ વગેરેનો ત્યાગ, વ્રત ઉપવાસનો મહિમા,

મહાત્મતોની મહત્તાની ચર્ચા પ્રસ્તુત કરી છે. સાથોસાથ જૈન ધર્મ માણસને માણસ તરીકે જીવવાની કળા શીખવવાની સાથે સામાજિક ઉત્થાન અને વિશ્વકલ્યાણની દૃષ્ટિ અને સમજ કેમ આપી શકે તે માટે સ્યાદુવાદ વગેરે સિદ્ધાંતોની સરળતાથી આલેખના કરી છે. પુસ્તકમાં મેં બનતા સુધી અઘરા શબ્દો કે તાત્વિક ચર્ચાના વિષયને ગુચવણથી મુક્ત રાખીને તેને સરળ અને પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવાની દૃષ્ટિએ લખ્યું છે. પુસ્તકના અંતમાં રોજ બરોજ પ્રચલિત થોડા ટેકનીકલ શબ્દોના અર્થો પણ આપ્યા છે.

મણ્ણકાની અતિશય તકલીફને લીધે ત્રણ મહિના પચારીવશ રહ્યો, પરંતુ પડયા પડયા વાંચન કર્યું અને વિદ્યાર્થી શ્રી પ્રદિપ રૂપાણી, પંકજ મહેતા અને શ્રી કિશોર શીલુએ પોતાના અભ્યાસમાંથી સમય કાઢીને લેખન કાર્ય ન કર્યું હોત તો વિચારો લિપિબદ્ધ ન થઈ શકત. આભારી છું પૂજ્ય આચાર્ય મેરૂપ્રભસૂરીજીને કે જેમણે આશીર્વાદ આપ્યા અને ઋણી છું- રમુમામા, ડો પંકજભાઈને કે જેઓએ જી ડો રસ લઈ પ્રકાશનમાં યોગદાન કર્યું.

આ પુસ્તક વાંચીને આપને જો પ્રેરણા મળે તો હું મારી મહેનત સફળ માનીશ આમાં જે કંઈ ઉત્તમ છે તે ગ્રંથોત્ત્વ દોહન છે અને જે ત્રુટિ છે તે મારી અલ્પબુદ્ધિની સમજને લીધે છે.

ધર્મ અને દર્શન માટેની યોગ્યતા

ધર્મને સમજવા અને જાણવા માટે સૌથી પહેલી યોગ્યતા શ્રદ્ધા છે. મનુષ્યમાં કુદરતે હૃદય અને યુદ્ધિ આ બે તત્વો મૂકેલા છે. હૃદય તે તેની કોમળતા, પુજતા અને શ્રદ્ધાનું જન્મ સ્થાન છે. અને વૃદ્ધિ તર્કની ઉદ્દગમ ભૂમિ છે. ધર્મ એ હૃદયની વૃદ્ધિ છે, આત્માનો વિષય છે. એટલે એમાં શ્રદ્ધાનો એટલેકે હૃદયનો વિશેષ મહત્વ છે. એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ પણ વસ્તુ પરિક્ષત વગર, જાણ્યા વગર એમને એમ સ્વીકારી લેવી. આવી રીતનો સ્વીકાર તે પણ ખરાબર નથી. આવો સ્વીકાર તે અધિશ્રદ્ધા છે. અને તે આજ્ય છે. તર્કની એક સ્થિતિ છે કે તે વિતર્ક અને કુતર્કમાં યુગ્મજ જદી પરિવર્તિત થઈ જાય છે. જ્યારે કોઈપણ વ્યક્તિ વસ્તુને સમજવા, જાણવા અને પરિક્ષણ કરવાની જિજ્ઞાસાથી અથવા પોતાના વસ્તુ પ્રત્યેના આત્મીય દુર કરવાની ભાવનાથી જિજ્ઞાસા વશ પ્રશ્ન કરે છે, તર્ક કરે છે ત્યારે તે યોગ્ય છે. કારણકે આવી તર્ક ભાવનામાં છદ્, દ્વેષ, કે સામી વ્યક્તિને પરાસ્ત કરવાની ભાવના હોતી

નથી પરંતુ જ્ઞાની પાસેથી કોઈ શીખવાની, જાણવાની ભાવના હોય છે માટે તર્ક ત્યાં જરૂરી છે. એટલે તર્ક સાધન બને છે. શ્રદ્ધા સતત એની સાથે હોય છે. સાચો જિજ્ઞાસુ હંમેશા વસ્તુને કથનને જીએ, તપાસે અને તેની વૈજ્ઞાનિકતા સમજે તે પણ જરૂરી છે.

વર્તમાન યુગમાં શ્રદ્ધા ઘટી છે. અને ધર્મને બાંધન કે રૂઢિ કે અકર્મણ્યતા સમજીને કૃતર્ક દ્વારા યુવકો નકારાત્મક વલણો અપનાવે છે. પરંતુ જો તેઓ તટસ્થ રહી જ્ઞાન સંપાદનની દ્રષ્ટિએ પણ એક વખત ધર્મને સમજવાનો પ્રયાસ કરે જે વિજ્ઞાન તેને વધુ સત્ય લાગે તેની કસોટી પર કસે તો મને વિશ્વાસ છે કે તેના કૃતર્કો દુર થશે, તેના પૂર્વાગ્રહો દુર થશે અને પછી ધર્મ રૂઢિ નહીં રહે જ્ઞાનનું મહાન તત્વ બની જશે.

સંક્ષિપ્તમાં કહેવાનું કે ધર્મને સમજતા પહેલા શ્રદ્ધા અને જિજ્ઞાસા પેદા કરો.

જૈનારાધનાની વૈજ્ઞાનિકતા

વિક્રમ સંવત ૨૦૩૭

વીર સંવત ૨૫૦૭

અને ૧૯૮૧

પ્રથમ આવૃત્તિ

નકલ ૨૦૦૦

મુદ્રક:-

સ્વામીવાદ મુદ્રણાલય

ભૂતેશ્વર રોડ,

પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦

જૈનધર્મ—ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય

જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે અનેક બ્રાંતિઓ પ્રચલિત છે. જૈનેત્તર પ્રચારકે તથા કહેવાતા પંડિતો કે જે જૈનધર્મની પ્રાચીનતા અંગે સ્પષ્ટ સમજણ ધરાવે છે તેઓ પશુ તેની ઐતિહાસિકતાને અકળ કારણો સર સ્વીકારતા નથી તેઓ જૈન ધર્મને હિન્દુ ધર્મની જ એક ઉપશાખા ગણી પોતાની દલીલની ઇતિશ્રી કરી દે છે. અથવા તો તેને મહાવીર યુગનો સમકાલીન માની તેની પ્રાચીનતાને માન્ય કરતા નથી. પછી જ્યારે જૈનધર્મના અનુયાયીઓ તે ધર્મની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા યત્ન કરે છે ત્યારે લોકો પશુ તેનો અસ્વીકાર કરે છે અથવા તો પોતાના ધર્મની આત્મસ્થાપા વૃત્તિ ગણી તેની અવગણના કરે છે. એટલું જ નહિ, અકસોસ તો એ વાતનો છે કે કેટલાક કહેવાતા પંડિતો તો જૈનધર્મને હિન્દુ ધર્મની પ્રતિક્રિયા રૂપે ઉદ્ભવેલ નાસ્તિક ધર્મ તરીકે પશુ મૂલવે છે. આ રીતે તેનું ગૌરવ ભંગ તો કરવામાં આવ્યું જ છે પશુ તેની સાથે તેની સત્યતા ઉપર વજ્રઘાત કરવામાં આવ્યો છે. નિસ્સંદેહ હિન્દુધર્મના આ વ્યાખ્યાતાઓએ

જૈનધર્મની સાથેસાથ હિન્દુ ધર્મની પણ કુસેવા કરી છે. તદ્દુપરાંત તેઓ અનાદિકાળથી પ્રચલિત ધર્મોના અરસ-પરસના સહકારની ભાવનામાં વૈમનસ્યનો ભાવ જગાવી રહ્યાં છે, સસ્તી લોકપ્રિયતાના મોહમાં અંધ બની ભારતીય ઇતિહાસને વિકૃત કરી રહ્યા છે. આ વ્યાખ્યાતાઓ અસહિષ્ણુ બની જૈન ધર્મને હિન્દુ ધર્મનો વિરોધી, વેદ વિરોધી ધર્મ, નાસ્તિક ધર્મ વગેરે પ્રકારના માન-અકરામ (!!) થી નવાજી અટક્યા નથી તેઓ એ તો આવેગમાં આવી એટલે સુધી કહી નાખ્યું છે, “પર્વતકાય ગજરાજના પગ તળે ચગદાય મરવું શ્રેયસ્કર છે પણ જૈન દેહરાસરમાં તો પગ ન જ મૂકવો” વળી આ વિધાનની પુષ્ટિ માટે તેઓ અનેક અંથોનાં દૃષ્ટાંતો ટાંકવાની નિર્થક ચેષ્ટા પણ કરી રહ્યા છે પરંતુ હું બેધડક કહું છું કે આવી કટુ આલોચના ન તો કોઈ વેદઅંથમાં કે ન તો કોઈ મહાનઅંથમાં વાંચવા મળે છે. અલગત મને લાગે છે કે તેમાં જે તે પાઠકનો દૃષ્ટિદોષ યા તો શ્રુતિદોષ થયો હશે કારણ કે એ વિધાન આ મુજબ હશે. “જન-મંદિરમાં જવા કરતાં પર્વતકાય હાથીના પગ નીચે ચગદાય જવું શ્રેયસ્કર છે” સ્પષ્ટ છે કે જૈન મંદિર નહિં પરંતુ જનમંદિર. જનમંદિર એટલે વૈશ્યાગૃહ એ અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય ! આ માત્ર અનુમાન જ નથી પરંતુ તેની પૃષ્ઠભૂમિમાં સત્યનું બળ પણ છે કારણ કે તત્કાલીન અગ્રિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે તે સમાજ અને તે સમય પૂર્વેના

સમાજ લોગ-વિલાસની ચીતલ ગહરાઈઓમાં આકંઠ ડૂબી પતનની પાતળી કોર ઉપર ઊભો હતો. આવી નાબુક પળે જનજાગૃતિ માટે જો કોઈ સંત આવું કથન કરી સમાજની સુષુપ્ત ચેતનાને ઉત્ક્રાંત કરે તો તેમાં લગીરે અબ્જુગતું નથી. પરંતુ કાળક્રમે દ્વેષયુક્ત વાતાવરણમાં પોતાનો વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા માટે ‘જન’ સંજ્ઞા ઉપર જો માત્રા ચઢાવીને તેને ‘જૈન’ બનાવવાની નિકૃષ્ટ યેષ્ટા કરી, સમાજમાં વિરોધનો મોટો વંદોળ જગાવી વૈમનસ્યનાં બીજ રોપવામાં આવ્યાં. આ રીતે ઐતિહાસિક તથ્યોને વિકૃત કરવાની નિકૃષ્ટ યેષ્ટા કરવામાં આવતી હોય ત્યારે વિદ્વાનોએ તે તથ્યોનું વસ્તુપરક (નિરપેક્ષ) અર્થઘટન કરવાનો આપદ્ધર્મ અદા કરવો જોઈએ તેમનું આ તટસ્થ અર્થઘટન ભારતની ભાવાત્મક એકતા માટે એક મહત્વનું ઉપાદાન બની રહેશે. આ જ રીતે ગીતાના સ્વધર્મની રક્ષા કાળે આત્મબલિદાન કરવું તે શ્રેયસ્કર છે પણ પરધર્મ અપનાવવો લે ભયાવહ છે [સ્વધર્મે નિધનઃ શ્રેયઃ પર ધર્મઃ ભયાવહઃ] તે વિધાનને પણ મૂઢમતિ ધર્માંધ પ્રચારકોએ વિકૃત રીતે પ્રચારિત કરી પરધર્મો પ્રત્યે વૈરની જ્યોત સળગાવી છે તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ધર્મના ઉત્તમોત્તમ તત્વોથી ભાવિકો અનભિજ્ઞ જ રહી ગયા છે ને તેઓ ધર્મદ્વેષની જવાબમાં સબળા કરે છે.

જ્યાં સુધી જૈન ધર્મની ઐતિહાસિકતાનો પ્રશ્ન છે, તે વિષયમાં એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે જૈન ધર્મ પણ હિન્દુ

ધર્મ અથવા તો વૈદિક ધર્મ જેટલો જ પુરાતન છે. જિજ્ઞાસુ અને સંશોધન પ્રિય જૈન તથા જૈનેત્તર ભારતીય અને વિદેશી વિદ્વાનોએ પ્રાચીન ગ્રંથોનું અનુશીલન કરીને તથા શિલાલેખોની લિપિ ઉઠેલી તેનું પરિશીલન કરીને ઉપરોક્ત તથ્ય-સત્યનો સ્વીકાર કર્યો છે.

‘ પાણિનીકાલીન ભારતવર્ષ ’ નામના યશોદાયી ગ્રંથના લેખક પ્રસિદ્ધ પુરાણવિદ્ ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલે અથર્વવેદનાં દૃષ્ટાંતો પ્રસ્તુત કરતાં લખ્યું છે. “ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનાર તથા વિધ વિધ ભાષાઓ બોલનાર જાત જાતના લોકોને ધરતી પોતાના બોળામાં સ્થાન આપે છે.”^૧ આ કથન પુરવાર કરે છે કે વેદકાળમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ પાળનારા તથા ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલનાર લોકો હતા. તથા તેમનામાં અરસ-પરસ સહકાર ને સંપ હતા. વિવિધ ધર્મો પાળનાર અર્થાત્ કે તે સમયે હિન્દુ અથવા વૈદિક ધર્મ સિવાય પણ અન્ય ધર્મો પ્રચલિત હતા, એ તથ્ય ઉપરોક્ત વિધાન સ્પષ્ટ કરે છે તે નિર્વિવાદ છે. અંતઃ સાક્ષ્ય તથા બહિઃસાક્ષ્યને આધારે એ સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય ધર્મ એટલે કે જૈન ધર્મ અથવા તો શ્રમણ ધર્મ પ્રચલિત હતો.

૧. પાણિનીકાલીન ભારત વર્ષ, પૃ. ૪૨૯, ડૉ. વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ.

શ્રી પી. સી. રાય ચૌધરીએ ‘ જૈનિઝમ ઇન બિહાર ’ નામનાં ગ્રંથમાં અનેક તથ્યો અને શોધોના પરિણામો એ સિદ્ધ અને સ્વીકાર કર્યું છે કે, ‘ શ્રી ઋષભદેવે મહાપુરાણ અને આદિપુરાણમાં પણ આવીર નોંધ વાંચવા મળે છે. જ્યારે કલ્પવૃક્ષ અદ્રશ્ય થઈ ગયું ત્યારે લોકો નિરાધાર થઈ આકુળ બાકુળ થઈ ગયા.

હુધા પ્રબળ બનતી ચાલી ને હુધા અનલ દગ્ધ કરવા લાગ્યો ત્યારે બધા લોકો ચૌદમાં મનુ નાભિરાયનાં શરણે ગયા ત્યારે તેમણે પોતા અવધિજ્ઞાની (ત્રિકાળજ્ઞાની) પુત્ર આદીશ્વર તરફ ઇંગિત કર્યો. લોકો તેનાં શરણમાં ગયાં ત્યારે તેમણે ઉદ્દાધન કર્યું તમો સર્વે કર્મો કરતાં કરતાં જીવનને દિવ્ય બનાવો. તેમણે ખાદ્ય-અખાદ્ય વનસ્પતિની ઓળખાણ કરાવી, કૃષિ-વિદ્યા તથા કૃષિ-કાર્યપદ્ધતિ બતાવી, લોકોને કૃષિ કર્મ કરવાં દીક્ષિત કર્યા. આવો જ ઉદ્દેશ સ્વયંભૂ સ્તોત્રમાં પણ વાંચવા મળે છે.

આદિકાળથી ભારતીય તત્ત્વચિંતન એ વિચારસરણીઓમાં વિકસતું આવ્યું છે. આ એ વિચારસરણીઓ છે. પરંપરાવાદી અને બીજી પુરુષાર્થવાદી. પ્રથમ વિચારસરણીમાં બ્રહ્મ પ્રારબ્ધ વગેરેનું પ્રાધાન્ય છે જ્યારે બીજી વિચારસરણી પ્રગતિશીલ

૨. જૈનિઝમ ઇન બિહાર, પૃ. ૭, પી. સી. રાયચૌધરી.

૩. મહાપુરાણ ૫. ૧૬૦-૬૧ તથા આદિપુરાણ ૧૬/૧૭૬

અથવા તો શ્રમણપ્રધાન છે. તેમાં આચરણ તથા કર્મનું પ્રાધાન્ય છે. તેમ છતાં એ સત્ય ઉલ્લેખનીય છે કે આ બન્ને વિચારસરણીઓ અન્યોન્ય પૂરક છે નહિ કે અવરોધક. પ્રથમ વિચારસરણીનું ઉદ્દગમસ્થાન પંજાબ તથા પશ્ચિમિ ઉત્તર પ્રદેશ છે તો દ્વિતીય વિચારસરણીએ આસામ, ગિહાર, બંગાળ, મધ્ય પ્રદેશ, રાજસ્થાન તથા પૂર્વી ઉત્તર પ્રદેશમાં પોતાનો પુદ્ગળ રચ્યો. આ શ્રમણ પ્રધાન વિચારસરણીના જનક છે જૈન.૪

જૈન ધર્મની પુરાતનતા વિષે તથા તેના વિકસિત તત્ત્વચિંતન વિષેના ઉલ્લેખો શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ સાંપડે છે. હિન્દુ ધર્મના આ અતિ પ્રાચીન ગ્રંથમાં ષમનાથનાં જીવનનું વિસ્તૃત આલેખન થયેલું છે. ભાગવતમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે જૈના શુભ નામ ઉપર આ દેશનું નામ ભારત પડ્યું તે મુનિશ્રેષ્ઠ ભરત ષમનાથના સૌ પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા.

: येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठ गुणस्वातीत
येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति* ॥

૪. ભારતીય દર્શન પૃ. ૮૬ લે. વાચસ્પતિગરોલા.

* શ્રીમદ્ ભાગવત : પૃ. ૫-૪-૯

શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ માં સર્ગના દ્વિતીય અધ્યાયના સત્તરમાં શ્લોકમાં જણાવ્યા અનુસાર ભરત પરમભાગવત હતા. અત્રે પરમભાગવત વિષે ચિંતન અનુચિંતન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે મુનિશ્રેષ્ઠ ભારત પરમ દયાળુ અને શ્વશુરના એક નિષ્ઠ ઉપાસક તથા સ્વસ્થ સાત્વિક મનોવૃત્તિવાળા હતા તેવો તેનો અભિપ્રેત છે. છતાં આ અર્થઘટન સામે કોઈને મતભેદ હોય તો તેને દુરાગ્રહ નથી પરંતુ એટલું તો સહુ કોઈ સ્વીકારશે જ કે ધમ-પુત્ર ભરતનું અસ્તિત્વ ભાગવત કાળમાં પૂર્ણરૂપેષુ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચુક્યું હતું. આ તથ્યને વધુ સ્પષ્ટ કરવા હું ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલને પુનઃ ઉલ્લેખિત કરવા ઉચિત માનીશ. તેમણે ધમ અને ભરત બન્નેના વંશ-કૂળનો સંબંધ મનુ અથવા તે સ્વયંભૂ પુરુષ સાથે જોડ્યો છે. તેમણે વંશાવલિનો આલેખ દોરતાં કહ્યું છે કે સ્વયંભૂ મનુનો પુત્ર પ્રિયવ્રત, પ્રિયવ્રતનો પુત્ર નામિ, નામિનો પુત્ર ધમ અને ધમના સો પુત્રો ને તેમાં સૌથી મોટો પુત્ર તે ભરત. આ નામિનું જ એક બીજું નામ અજનામ હતું ને કાલાન્તરે તેના નામ ઉપરથી જ આ દેશનું પણ અજનામ પડેલું. આ અજનામખંડ આગળજતાં તેમના પૌત્રના નામ ભરતસાથે જોડાઈ ભરતખંડ થયેલું^x અદાબત્ત આ નિષ્કર્ષ વિષે પણ મત ઐક્ય છે તેવું નથી કેટલાક ઇતિહાસકારો ભરતને દુષ્યંત અને

x જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ (પૂર્વપીઠિકા) પૃ ૮. ૩।

વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ

શકુંતલાનો ચિરંજીવ માને છે. પરંતુ આ તથ્યને પુરાણકારો (પુરાણીઓ) વળુદવાળું ગણતા નથી તેઓ ભરતખંડનો સંબંધ દુષ્યંત અને શકુંતલાના પુત્ર ભરત સાથે ખિલકુલ જોડતા નથી બદલે વાયુપુરાણમાં પમપુત્ર ભારતના નામને પુષ્ટ મળે તેવો તર્ક વાંચવા મળે છે.*

શ્રીમદ્ ભાગવતના પંચમ સર્ગના ૪૬ માં અધ્યાયમાં પમનાથનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ને તેમાં તેમની પ્રતિભા તથા તેજસ્વી વ્યક્તિત્વનું સંતર્પક આલેખન થયું છે.

જૈનધર્મ પ્રાગૈતિહાસિક અને પ્રાગૈવદિક ધર્મ છે. સિંધુ નદીની ખીણમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ યોગમૂર્તિ તથા ઋગવેદની કેટલીક ઋચાઓ તેની ઐતિહાસિકતાનાં બહિર્સાક્ષ્ય છે. ઋગવેદની એ ઋચાઓમાં પમદેવ તથા અરિષ્ટનેમિ નામના મહાન અને સાધુ પ્રકૃતિના મહાપુરુષોનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. ભાગવત તથા વિષ્ણુપુરાણમાં જૈન તીર્થંકર પમદેવની કથાનું વર્ણન આવે છે તે પણ તેની પ્રાચીનતા જ દર્શાવે છે x

જૈનધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ કરતાં પ્રાચીનતર છે એ સત્યનો ભાગ્યે જ કોઈ અસ્વીકાર કરે છે. તેની પ્રાચીનતા વૈદિક ધર્મની

* વાયુ પુરાણ- ૩૩, ૫૨.

x ભારતીય સાહિત્ય ઔર સંસ્કૃતિ પૃ. ૧૯૯-૨૦૦ ડો. વિશુદ્ધાનંદ પાઠક અને ડો. જયશંકર મિશ્રા.

પ્રાચીનતા નોટલી જ છે. આ સત્યનો સ્વીકાર સ્વ. રાષ્ટ્રીય કવિ દિનકરજીએ પોતાનાં વિખ્યાત અધ્યયન ગ્રંથ, સંસ્કૃતિ કે ચાર અધ્યાયમાં કર્યો છે + તેમાં જ તેમણે ધમ પુત્ર ભરતના નામ ઉપરથી જ ભારત વર્ષનું નામાભિધાન થયેલું છે. તેમ સ્વીકાર્યું છે. તદુપરાંત બ્રાહ્મી લિપિનો ઉદ્ભવ તથા વર્ણુ વ્યવસ્થાનો આરંભ પણ આ યુગથી જ થયો છે તેમ નોંધ્યું છે.

ભારતરત્ન શ્રી લોકમાન્ય ટિલકે જૈન ધર્મને અનાદિ ધર્મ ગણ્યો છે. તથા આ સત્યને તેમણે નિર્વિવાદરૂપે પ્રતિપાદિત કર્યું છે.=

બ્રહ્માંડ પુરાણમાં ધમની સર્વોચ્ચતા પ્રતિપાદિત કરતાં જણાવાયું છે.

ધમ પાર્થિવરેષ્ઠં સર્વધ્વજસ્ય પૂર્વજમ

ધમાદ મરતી જસ્રે વીરઃ પુત્ર શતાગ્રજઃ ।

નાગરી પ્રચારિણી સહા કાશીથી પ્રકાશિત થયેલ 'સૂરસાગર'માં પણ એવી જ પ્રભુતાનું વર્ણન થયેલ છે—

+ સંસ્કૃતિ કે ચાર અધ્યાય પૃ. ૨૯,

—શ્રી રામધારીસિંહ દિનકર.

= જૂઓ કેસરી ૧ ડિસેમ્બરનો એક ૧૯૦૪ લોકમાન્ય ટિલક.

રિષભદેવ જબ વન કો ગયે
 નવસુતા નવોં ચ્વંડ ના માયે
 ભરત સો ભરત ચ્વંડ કા રાવ
 કરે સદા હી ધર્મ અરુ ન્યાવ ॥ ૭ ॥

મથુરા નજીક ભગ્નાવશેષના ખોદકામ દરમ્યાન
 ઋષભદેવની ખડ્ગાસનધારી મૂર્તિ તથા તેના ઉપર કેતરાયેલ
 ખળદ (ઋષભ) ની આકૃતિનાં અવશેષો પણ જૈન ધર્મની
 પ્રાચીનતાનાં દ્યોતક છે. કાર્યોત્સર્ગ આસન નિષ્ઠ મૂર્તિ જૈન
 મૂર્તિઓની આગવી વિશિષ્ટતા છે.

પોતાના ઇતિહાસ વિષયક શોધ પ્રખંધ હિમાલયમાં
 ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શ્રી વિશ્વંભર સહાય પ્રેમી એ એટલે
 સુધી કહ્યું છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિના નિર્માણના આરંભ કાળથી
 જ જૈનોએ પોતાનો સહયોગ પ્રદાન કર્યો છે. મોહન-જો-દડો
 માંથી મળી આવેલ જૈન મૂર્તિઓ તેમની વિકસિત શિલ્પકળા
 ‘ વાસ્તુકલા ’ ના સુંદર નમૂના છે.

શ્રી પં. સુંદરલાલે ‘ હજરત ઇસા તથા ઇસાઈ ધર્મ ’
 નામના અભ્યાસગ્રંથમાં લખ્યું છે. તે જમાનાની તવારીખનું
 અધ્યયન કરવાથી વિદિત થાય છે કે પશ્ચિમી એશિયા, ઇજિપ્ત
 ઇરાક, ઇરાન, ગ્રીસ અને ઇથોપિયાનાં જંગલો અને પર્વતોમાં

તે દિવસોમાં હજારો જૈન સંત-મહાત્માઓ ઠેર ઠેર વસ્યા હતા. આ સંત-મહાત્માઓ ત્યાં કઠોર તપસ્વીનું જીવન ગાળતા હતા અને ત્યાગ તથા જ્ઞાન માટે તેઓ ત્યાં વિખ્યાત હતા.*

હિન્દી વિશ્વકોશમાં પણ નોંધવામાં આવ્યું છે કે એટના હિમિનમઠમાંથી એક રશિયન પ્રવાસી નોટોવીએ પાલીભાષામાં લખાવેલ એક ગ્રંથ શોધ્યો હતો. ને તેમાં ચોખ્ખું નોંધવામાં આવ્યું છે કે ઇસુએ ભારત તથા ભોટ દેશમાં અજ્ઞાતવાસ કરેલો ને ત્યારે તેમની જૈન સાધુઓ સાથે મુલાકાત થયેલી. x

જૈન ધર્મ પ્રાચીન ધર્મ છે એ સત્યને નકારી શકાય નહીં તેમ શ્રીવીર સાવરકરે પણ કહ્યું છે. ભારત જ જૈન ધર્મની જન્મભૂમિ છે. તદુપરાંત તેમણે એમ પણ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે વૈદિક ધર્મ અને જૈન ધર્મ એક જ આર્યપરંપરા સાથે સંકળાયેલ છે. +

તૈત્તરીય આરણ્યક, વાલ્મીકિરામાયણ, શ્રીમદ્ભાગવત, વૈરાગ્ય સંહિતા, મહાભારત જેવા મહાન ગ્રંથોમાં જે ઉલ્લેખો

* હજરતઈસા ઓર ઇસાઈધર્મ પૃ. ૨૨, પં. સુદરલાલ.

x હિન્દી વિશ્વકોશ તૃતીયભાગ ઇસુ પૃ. ૧૨૮, શ્રી નાજેન્દ્રનાથ બસુ. એમ. એ.

+ ઈર્લોસ્કર આસિકઃ કૃત્યુઆરી ૧૯૩૬, વીર સાવરકર.

વાંચવા મળે છે તે જ સિદ્ધ કરે છે કે જૈન ધર્મનો તે યુગમાં પશ્ચ પાર્યાપ્ત વિકાસ થઈ ગયો હતો. જૈન નગ્નમૂનિ તે સમયે વિહાર કરતા હતા અને રાજા જનકને ત્યાં આહાર અર્થે જતા હતા.

વૈરાગ્ય શતકમાં તેા નિપ્પરિશ્રદ્ધી જીવનની પ્રાપ્તિનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવ્યું છે.*

સ્કંદપુરાણમાં જૈન મુનિઓને નગ્ન અને મયૂર પિચ્છધારી કહેવાયા છે. x મહાભારતમાં તેઓને અબક્ષ્ય ત્યાગી તરીકે વર્ણવામાં આવ્યા છે.

વારાહસંહિતામાં જૈન મુનિઓનું વર્ણન શાંતચિત્તધારી સાધુ તરીકે થયેલ છે. +

આમ જૈનેત્તર ગ્રંથો સિવાય શ્રી જિનસેનાચાર્ય કૃત મહાપુરાણ અને વિમલસૂરિ કૃત પદ્મચરિય ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથોમાં જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા વિષે ઉલ્લેખો મળે છે. આ જૈન-જૈનેતર ગ્રંથો જૈન ધર્મની પ્રાચીનતાના આલોકસ્તંભ છે અને અલ્પબુદ્ધિ અને દ્વેષ-પૂર્ણ પ્રચારકોને આ ઐતિહાસિક સત્યથી અવગત કરાવે છે.

* વૈરાગ્યશતક ભટ્ટકરિ, પૃ. ૮૯

x સ્કંદપુરાણ અ. ૫૧.

+ વારાહસંહિતા ૬૦/૧૬

આ અવતરણો-નિષ્કર્ષો દ્વારા એટલું તો અનાયાસે જ પ્રતિપ્રાદિત થાય છે. કે વાદમીકિના યુગમાં પણ જૈન ધર્મ પ્રચલિત થઇ ગયો હતો. જૈનધર્મી સાધુ સ્વતંત્રપણે કરીજ અડચણ વગર વિહાર (બ્રમણ) કરી શકતા હતા એટલું જ નહિ, જનક જેવા રાજધિરાજના મહેલોમાં આદરણીય સ્થાન મેળવતા હતા. તેમના ત્યાગ-બલિદાન, સાધના-ઉપાસના તથા સ્ફટિકવત્ આચરણ તથા શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક આહાર-વિહારનું સમાજમાં ઉંચું સ્થાન હતું. જૈનેતર વૈદિક ગ્રંથોમાં તીર્થંકર તથા મુનિઓના ઉદ્દેષો વગેરે ઉપરથી નિષ્કર્ષ નિકળી શકે છે. કે જૈનધર્મ અનાદિકાળથી અસ્તિત્વમાં છે તથા તે તત્કાલીન સમાજમાં પણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત હતો.

પ્રસિદ્ધ સૂફી કવિ મલિક મુહમ્મદ બયસીએ પોતાની કાળજથી રચના ‘પદ્માવત’માં સિદ્ધલક્ષ્મીના વણુંનમાં દિગમ્બર જૈન મુનિઓનો ઉદ્દેશ કરેલ છે.

શ્રી ઈ. આઈ ચૌમસે ‘ધી લાઇફ ઓફ ધી ખૂયૂ’માં નોંધ્યું છે કે સિદ્ધંદર જૈન સૂફી સાધુઓને મળેલો તથા તેમની અખૂટ ધીરજ તથા અસીમ સહનશીલતા નિહાળીને તે ખૂબ પ્રભાવિત થયેલ.

કુષિ-સુમમાં ભગવાન ધમદેવે લિપિની શોધ કરેલી એ હકીકત પણ જૈનધર્મની પુરાતનતા દર્શાવે છે. તેમની બ્રાહ્મી નામની શુકન્યાના નામ ઉપરથી બ્રાહ્મી લિપિ નામકરણ થયેલું ત્યારબાદ તે સમયે જ સ્વર-વ્યંજન, અક્ષિત-પદ્ધિયા, છંદ-

અલંકાર ઈત્યાદી શાસ્ત્રોના શ્રી ગણેશ થયેલા. પુરુષેવચંપુ (પૃ. ૧૪૨) તથા આદિનાથ ચરિત્ર (દામાનંદિકૃત) પૃ. ૩-૧૪ વગેરે ગ્રંથોમાં ઉપરોક્ત તથ્યોને પુષ્ટિ મળે છે.

નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રણેતા ભરતમુનિએ પણ પોતાના ગ્રંથના મંગલાચરણ સમયે જ નાટકની જનની ગ્રાહીને પ્રણામ કર્યા છે.†

શ્રી દિનકરજીએ પણ સ્વીકાર કર્યો છે કે ધમદેવે અઢાર પ્રેકારની લિપિઓની શોધ કરી છે.*

ઉપરોક્ત વિધાનોનાં પરીક્ષણ-મૂલ્યાંકન બાદ આટલું સ્વીકારવું જ પડે છે કે જૈનધર્મ પ્રાગૈતિહાસિક અને વૈદિક ધર્મનો સમકાલીન છે તથા તે એક પ્રાચીન ધર્મ છે.

જો કેઈ દૃષ્ટિવાન શોધછાત્ર આ વિષયમાં ઉડું અધ્યયન કરે અને ગર્ભિત સત્યોનું ઉદ્ઘાટન કરે તો પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ભારતીય ઉત્થાનના અનેક વણખેડયાં પંથોનું ખેડાણ થાય. તથા આધુનિક વિજ્ઞાનના અનેક મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના મૂળ જૈન સાહિત્યમાં જડી શકે.

—અસ્તુ.

(સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં રજુ કરેલ શોધ નિબંધ)

† નાટ્ય શાસ્ત્ર ૩/૬૭ ભરતમૂનિ.

* સંસ્કૃતિ કે ચાર અધ્યાય પૃ.૪૪, સ્વ. રામધારીસિંહ દિનકર.

જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતા.....

પરાપૂર્વથી આ દેશમાં વૈદિક અને શ્રમણ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો છે. લગભગ તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ સુધી આ બેજ શબ્દોનો ઉપયોગ થતો. પણ પછી હિન્દુ અને જૈન જેવા શબ્દો આ બંને સંસ્કૃતિઓ માટે વપરાવવા લાગ્યા. અને મહાવીર સ્વામીનાં સમયે તો ધર્મ સાથે હિન્દુ ધર્મ અને જૈનધર્મ આવા શબ્દોનો સ્પષ્ટ પણે પ્રયોગ થયેલો છે. આપણે ધર્મ અને 'જૈન' આ બે શબ્દોનો શાબ્દિક અર્થ પછી સાવાર્થ અને ગૂઢાર્થ પછીનાં પ્રકરણમાં લઈશું પણ પ્રથમ એક સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે જૈનધર્મ અને હિન્દુધર્મ કયાં સ્પષ્ટ પણે ભુદા પડે છે. અને તેના લક્ષણો ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરશું.

સાધારણ લોકો કે જેઓને બંને ધર્મોના પાયાનું જ્ઞાન નથી તેઓ પારંપરિક બ્રમચુક્ત, પૂર્વાગ્રહથી પીડાઈને બ્યાબ્યા કે ભેદ બતાવવાને બદલે દોષારોપણને વધુ મહત્ત્વ આપતા હોય છે. હિન્દુઓ જૈનધર્મને નાસ્તિકધર્મ, સંશયનાં દર્શનને ધર્મ કહે છે તો જૈનો હિન્દુધર્મને લીલા કરનાર, સરાગી-

દેવોનું હિંસાત્મક યજ્ઞો કરનારાનો ધર્મ કહે છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ બન્નેની સમજ અધૂરી છે.

ઘણી વખતે આપણે માત્ર ક્રિયાકાંડને આધારે આત્મ સ્વાધ્યા કરીને કહીએ છીએ કે અમે અહિંસક છીએ, અમે રાત્રે નથી ખાત, અમે રાત્રે પાણી પણ પીવામાં પાપ માનીએ છીએ, કંદમૂળ નથી ખાતા નકોડા અપવાસ કરીએ છીએ માટે અમે જૈન ઉત્તમ છીએ. પણ આ જૈનો માટે વિશેષ નથી. હિન્દુ પુરાણોમાં વિશેષ કરી શિવપુરાણ અને માકેન્ડ પુરાણમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે રાત્રિ-ભોજન માંસ ભક્ષણ-સમાન છે અને રાત્રે પાણી પીવું લોહી પીવા સમાન છે. અને કંદમૂળ અંગે તો એ વિજ્ઞાને પણ અનેક રોગ જમાવનાર ગણાવેલ છે.

જૈનો એમ કહે છે કે અમારા આદિ તીર્થંકર ઋષભ-દેવે કેલાસ (અષ્ટાપદ) પર્વત પર તપશ્ચર્યા કરી છે. સંસારને તમામ વ્યવહાર ખેતી, શિક્ષણ વગેરે શીખવ્યું છે. અને દિગંબર માન્યતા પ્રમાણે તેઓ સંપૂર્ણ પરિશ્રદ્ધ રહિત દિગંબર હતા. માટે અમે સાચા નિષ્પરિશ્રદ્ધ યુક્ત ધર્મને વરેલા છીએ. તો હિન્દુઓની પણ દલીલ સ્પષ્ટ છે કે અમારા ભગવાન શંકરની તપશ્ચર્યા ભૂમિ કેલાસ છે. તેનાં ચિન્હ રૂપે પણ નાન્દી છે જે ઋષભદેવનો છે. શંકર પણ દિગંબર છે. અને અમે તો શિવદિગંબરી જ પૂજા કરીએ છીએ.

આવા વિવાદોથી આપણે સત્યને પામી શકવાના નથી. પરંતુ બન્ને વચ્ચે જે સ્પષ્ટ વિભાજન રેખા છે તે એ છે કે હિન્દુ ધર્મમાં ભગવાન અવતાર લે છે તે નિશ્ચિત કાર્ય માટે અવતરે છે, લીલા કરે છે અને હુળોનો સંહાર કરી ધર્મ સ્થાપન કરી પુનઃ પોતાના સ્થાને વૈકુંઠ ધામમાં વિરાજે છે. અને તેમાં પણ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવના નિશ્ચિત કાર્યો છે સર્જન, પાલન અને સંહાર. તેઓને ધરતીપર જન્મ્યા પછી લીલાયે બધુંજ સામ, દામ, હંડ, લેહની છૂટ છે પરંતુ અહિં જૈન ધર્મ સર્વથા અલગ પડે છે. તે ધર્મમાં ભગવાન અવતરિત થતા નથી પણ પ્રત્યેક જીવ કર્મોના ક્ષય કરીને ભગવાન એટલે પરમપદ ની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પાપીમાં પાપી જીવપણુ જે સમ્યક્ત્વ ધારણ કરે તો તે પાપોને ક્ષીણ કરી તપશ્ચાથી કર્મો અપાવીને મોક્ષ પાપ્ત કરી શકે છે. સાથે સાથે જૈન ધર્મમાં કોઈ નિશ્ચિત નિર્માણ પાલન કે સંહાર કરવા વાળા નથી. અને જૈન દ્રષ્ટિએ કેઈ નિર્માણકે સંહાર કરતુંજ નથી પ્રત્યેક ક્ષણે જીવને કર્મો અંધાય છે ક્ષય થાય છે અને સંસાર એ કર્મોથીજ ચાલે છે તેનો નાશ થતો નથી. અને બીજી વસ્તુ કોઈ જીવ કોઈના કલ્યાણ માટે લીલા કરતો નથી તે પોતાના કર્મો અપાવે છે, સંસારને તેમ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે જેથી જીવ સ્વયં પોતાના કર્મોના ક્ષય કરી પરમપદને પામે છે. ત્રીજું મોક્ષમાં ગયેલ જીવ આવાગમનમાંથી છૂટી જતો હોવાથી

તેને પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી. એટલેકે જૈન દ્રષ્ટિએ પ્રત્યેક જીવ સ્વયં ભગવાન બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આમ નીચેથી ઉપર ચડવાની શક્તિ જૈન ધર્મની પાસે જ છે. અને આને લીધે જ જૈન ધર્મ, હિન્દુ ધર્મથી જુદો પડે છે અને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. તદુપરાંત તેનો પાયો અહિંસા પર રચાયેલ હોવાથી તે બાવહિંસા જેટલો સૂક્ષ્મતાથી અહિંસાનું પાલન કરે છે માટે જેટલી વસ્તુઓમાં હિંસા થવાનો સંભવ રહે તેનાંથી બચવાના પ્રયાસો કરે છે. માટે જ આહાર, વ્યવહાર, સર્વમાં હિંસા ન થાય તેની કાંઈજ રાખવા માટે રાત્રિસોજન, વગેરેનો ચુસ્ત પછે ત્યાગ કરાવે છે.

જૈનધર્મને આમ વૈજ્ઞાનિક રીતે આપણે સમજશું, તેનાં હાર્દને બાણશું અને તેની વિશિષ્ટતાને મનન કરશું તો તે સમજવામાં સરળ બનશે. અને તેનાં દર્શન આપણને આનંદ આપશે.

ધર્મ અને તેની વ્યાખ્યા

ધર્મ શબ્દ સાંભળતાજ સામાન્ય રીતે આપણે ક્રિયાકાંડ ને જ ઓળખીએ છીએ. દા. ત. રાત્રે ન જમવું, કંદમૂળ ન ખાવા, અપવાસ કરવા, પ્રતિક્રમણ કરવું આદિ પણ સાચી રીતે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો આ ધર્મ નથી. પણ બાહ્ય આચરણ અથવા ધર્મનો વ્યવહારસ્વરૂપ છે. ધર્મ તો તેનાથી ખુબજ ઉચ્ચ અને વૈજ્ઞાનિક વસ્તુ છે. આચાર્યોએ કહ્યું છે કે “જે પ્રાણીઓને સંસારના દુઃખથી બહાર કાઢી ઉત્તમસુખ (વિતરાગપણું)માં પ્રસ્થાપિત કરે તે ધર્મ છે અને આવો ધર્મ તમામ કર્મોનો વિનાશક હોય છે.” ધર્મ તો આ ચતુર્ગતિમાં દુઃખોથી મુક્ત કરે છે અને શુદ્ધ ભાવ અર્થાત આત્મલીન બનાવે છે. નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં દર્શન કરાવે છે. સાચો ધર્મ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં નિમ્નકોટિએ પહોંચેલ જીવનો ઉદ્ધાર કરે છે. અને ઉચ્ચતમ મોક્ષપંથ સુધી લઈ જવા સહાયરૂપ બને છે. સર્વાર્થ સિદ્ધિમાં ધર્મના લક્ષણ વર્ણવતા આચાર્ય કહે છે “જિનેન્દ્ર દેવે અહિંસા લક્ષણને ધર્મ કહ્યું છે સત્ય જેનો આધાર છે,

વિનય જેની જડ છે. ક્ષમા જેનું બળ છે. જે પ્રહાર્યથી રક્ષિત છે. ઉપશમ જેની પ્રધાનતા છે, નિયતી જેનું લક્ષણ છે. અને નિષ્પરિગ્રહતા જેનું અવલંબ છે.” કેટલાક આચાર્યોએ જૈન ધર્મના મૂળમાં અહિંસા માનીને અહિંસાને જ ધર્મ કહ્યો છે કેટલાકે પુબજ તટસ્થ ભાવે વસ્તુ સ્વભાવને ધર્મ કહ્યો એટલે વસ્તુ જે સ્વરૂપમાં છે તેનાં મૂળ સ્વરૂપમાં ઓળખવી તેજ ધર્મ છે.

આ વ્યાખ્યામાં આત્માને મૂળ નિરાકાર સ્વરૂપે નિરખવાની વાત છે. સંસારની વિષમ વાસનામાં ઘેરાયેલ આ જીવ મોહવશ સત્યને વિસરી જાય છે. અને બાહ્ય-સ્થૂલ શરીરને આત્મા માની છે, સંસાર સુખને સુખ માનીને અનંતકાળ સુધી જન્મ-મરણનાં દુઃખને વેડે છે. તો આવો જીવ સત્ય સ્વરૂપે આત્માને મૂળ સ્વભાવે ઓળખે તે જ સાચો ધર્મ છે. એટલે આત્માને ઓળખવું એજ ધર્મ થયો.

આ વ્યાખ્યા ઉપરથી આપણે એટલું તો સમજ્યા જ હઈશું કે ધર્મ અને ક્રિયાકાંડ તે બન્ને જુદા છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે ક્રિયાઓ કરવી જ નહીં. એટલા માટેજ આચાર્યોએ ધર્મને મુખ્ય બે સ્વરૂપોમાં વહેંચી દીધા છે—
૧ વ્યવહાર ધર્મ ૨ નિશ્ચયધર્મ

વ્યવહારધર્મ—

હવે જ્યારે વ્યવહાર ધર્મની વાત કરીએ ત્યારે ધર્મ શબ્દ પુણ્ય વાચક બને છે એટલે વ્યવહાર ધર્મથી પુણ્યબંધ થાય છે. (જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે પુણ્યબંધ પણ ત્યાજ્ય છે પણ તે અવસ્થા મહાવ્રતી થયા પછી જ શક્ય છે. શ્રાવક માટે આ વ્યવહાર ધર્મ જ પ્રાથમિક-સોપાન છે.) આપણે શ્રાવકો પંચપરમેષ્ઠીને ભક્તિપૂર્વક પૂજન વંદન કરીએ છીએ તે વ્યવહાર ધર્મ અર્થાત પુણ્ય અપાવનાર ધર્મ છે. આ વ્યવહાર ધર્મની અંદર પૂજન, ભજન, આહારદાન, સંયમ, વ્રત, તીર્થયાત્રા, જિનમંદિરો, ઉપાશ્રયો વગેરે બંધાવવાની પ્રવૃત્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવાં શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ ભાવથી પાપનો નાશ થાય છે. પુણ્યનો બંધ થાય છે. ઉત્તમ ગતિ મળે છે અને શુભ પરિણામી જીવ આ પુણ્યનો પણ હનન કરી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરે છે. વ્યવહાર ધર્મથી સંસાર પ્રત્યે અરૂચિ કેળવીને કેવલી ભગવાંતનાં માર્ગ તરફ મનને વાળી શકાય છે. આમ જોઈએ તો એક વાત નિશ્ચિત થઈ કે અનહિતકારી ભાવોને દુર કરવા માટે શ્રાવકે વ્યવહાર ધર્મનો આશ્રય લેવો જોઈએ અને હવે સમજાયું હશે કે પૂજન ભજન દાન વગેરે કેમ જરૂરી છે. અને કેવી રીતે ધર્મ છે અને આ ધર્મમાં પણ ચિત્તને પરોવવું હશે તો તેવા તમામ પ્રકારનાં

ખાન-પાન આહાર-વ્યવહાર ત્યાગવાજ પડશે જે હિંસક હોય, મનને ઉત્તેજક બનાવે, લોભ તરફ લઈ જાય અને એવણા જન્માવે. ટુંકમાં ઇન્દ્રિયોને સંયમિત બનાવવા માટે આ ખાન-પાનનો સંયમ જરૂરી છે. જેથી પંચપરમેષ્ઠીની આરાધનામાં નિરાકુળ થઈને ચિત્તને પરોવાય. આમ ખાન-પાન ધર્મ નથી, પણ ધર્મ સાધનનો આધાર છે. સંયમ માટે લગામ છે.

નિશ્ચયધર્મ :-

જ્યારે વ્યવહારધર્મથી પંચપરમેષ્ઠી પ્રત્યે વિનય દાખવનાર જીવ સંયમને સાધે છે ત્યારે તે ક્રમશઃ સમ્યક્ત્વ ધારણ કરી આત્મા તરફ એટલે ભેદ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ કેળવીને આત્મસ્વભાવ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગે છે. ચારિત્ર ધારણ કરે છે. આવો જીવ રાગ-દ્વેષ રહિત આત્માનાં મૂળ સ્વભાવમાં રમણ કરે છે. સમતા, માધ્યસ્થતા, શુદ્ધભાવ, વીતરાગતા વગેરે ગુણોથી ભૂષિત બને છે. રાગરહિત બનવાથી સંસારના પદાર્થો તેને સ્પર્શી શકતા નથી તે શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્યોતિ સ્વરૂપ આત્માનું જ ચિંતવન કરી તપાફઠ બને છે. આત્માનો મૂળ સ્વભાવ આનંદ છે જે આવા નિશ્ચય ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ આનંદ ઇન્દ્રિયાતીત હોય છે. જેમાં આંતરિક અનુષ્ઠાન વીતરાગતા અવસ્થાની સાધના મુખ્યત્વે હોય છે.

જ્યારે વ્યક્તિ વ્યવહારથી નિશ્ચયમાં સ્થિર થાય છે. સમ્યક્ત્વ ધારણ કરી સમભાવ કેળવે છે ત્યારે વ્યવહારમાં પ્રતો પણ છોડી દે છે. પછી ક્રિયાયુક્ત કાર્યો કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આરંભ પરિગ્રહથી તે મુક્ત બને છે. આવા શુદ્ધ પરિણામી ભવ્ય જીવમાં વીતરાગ પ્રણીત સર્વ ધર્મો અનાભૂત થઈ જાય છે.

કહેવાનો મતલબ આટલું જ છે વ્યવહાર ધર્મ નિસરણી છે કે જેનાથી નિશ્ચયધર્મ તરફ જઈ શકાય છે.

જુઓ જૈનધર્મની આ લાક્ષણિકતા છે કે તે માત્ર બાહ્ય પૂજા, ભજન, ત્યાગ વગેરેથી જ આપણને સંતોષ કરાવતો નથી તેને જ ઈતિ માનતો નથી. તેનેજ સર્વસ્વ માનનાર તો મૂઠ છે. સંસારમાંજ ભટકનાર છે. સમ્યક્ત્વ રહિત છે પણ જેમ ચોકો સાફ કરીને રસોઈ કરવામાં આવે તેમ વ્યવહારથી ચોકો (આત્મા) સાફ કરીને જ પરમાર્થની આરાધના કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ તેનું ધ્યેય નથી એટલે જે લોકો બાહ્ય થોડીક ધાર્મિક ક્રિયા કરીને ધર્મ કરવાની વાત કરે છે તેઓ સત્યાભાસમાં જીવે છે સત્યથી દૂર છે જૈનધર્મનો સાધ્ય આત્મપ્રાપ્તિ છે. બાહ્ય ક્રિયાઓતો માત્ર સાધન છે સાધનને સાધ્ય માનનાર અજ્ઞાની છે. સાધનની

શુદ્ધતા પણ એટલી જ જરૂરી છે અથવા કાદવથી કાદવ ધોવા જેવું અને માટે બાદ્ય ક્રિયાઓ નો શુદ્ધ હોય તો માર્ગ શુદ્ધ અને માર્ગ તે લક્ષ્ય ન કહેવાય તે જરૂરી છે પણ આ નિશ્ચય અવસ્થા સુધી પહોંચવા માટે સાધના-તપ ખૂબ જરૂરી છે તેની ચર્ચા પછી કરીશું.

આ ચર્ચા વિચારણાથી એક વાત સમજાઈ હશે કે ધર્મ એટલે શું ? ધર્મ એટલે જેનાંથી ક્રિયાઓનો ખ્યાલ આવે અથવા સુગ કે કંટાળો ચડે નહિં પણ ધર્મ એટલે સંસાર પ્રત્યે અરૂચિ કેળવી સંયમ અને વ્રતથી આત્મા સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયા.

ધર્મ અને સમ્પ્રદાય:-

ધર્મ અને ક્રિયા જેમ જુદા છે તેમ આપણે ધર્મ અને સમ્પ્રદાયના ભેળસેળમાં અટવાયા કરીએ છીએ. ધર્મ શબ્દની સાથે આપણે હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસ્લિમ, શિખ કે ઇસાઈ શબ્દ જોડીને હિન્દુધર્મ, જૈનધર્મ જેવા શબ્દો જ ઓળખી શક્યા છીએ અને આજ કારણ છે કે ધર્મનાં સાચા સ્વરૂપને જાણી શક્યા નથી.

ઉપર મેં ધર્મની થોડીક વ્યાખ્યા અને બે મુખ્ય ભેદોની ચર્ચા કરી તેમાં કયાંય આ રીતે ધર્મ શબ્દનો પ્રયોગ થયો નથી પણ સામાન્ય લોકો આમજ વિચારે છે અને વર્તે છે ધર્મનાં વિશાળ અર્થની જગ્યાએ તે સંકુચિત રીતે જૈનધર્મ, હિન્દુધર્મ, મુસ્લિમધર્મ વગેરેનો જ ઉપયોગ કરે છે.

હકીકતમાં જૈન, હિન્દુ, ઇસાઈ, બૌદ્ધ આ બધા તો સમ્પ્રદાય છે. અને સમ્પ્રદાય હંમેશા સંકુચિત અર્થનાં જ ઘોતક હોય છે. તે પોતાની સીમિત વ્યાખ્યાઓ, માન્યતાઓ- માંથી જ બહાર નીકળી શકતા નથી. હજારો વર્ષોનો ઇતિહાસ

સાક્ષી છે કે “ધર્મે” વ્યક્તિને જોડયો છે જ્યારે સમ્પ્રદાયે ખંડિત કર્યો છે.” જ્યારે સમ્પ્રદાયની દૃષ્ટિથી આપણે ધર્મને મુલવીએ છીએ ત્યારે ધર્મનાં મોતી હાથમાં આવતા નથી માત્ર સમ્પ્રદાયની છીપલીઓજ પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્પ્રદાયનો જન્મ જ દ્વેષમાંથી થાય છે આપણે જૈનધર્મની પ્રાચીનતા અને ધર્મની વિશિષ્ટતામાં જાણ્યું છે કે આ દેશમાં વૈદિક અને શ્રમણ સંસ્કૃતિ શબ્દોજ વપરાતા હતા. અને જન્મેનો લક્ષ્ય પણ લગભગ સમાજ માનવો જાતિનો હતો પણ કાળક્રમે આ શબ્દો ઘસાયા અને તૂટયા અને નવા નવા જોડાઈકો બુદ્ધિ આતુર્યથી નવા સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરતા ગયા અથવા મૂળ સિદ્ધાંતને વિકૃત કરી પોતાની રીતે કથન કરી લોકોને ભરમાવીને નવીન સમુદાયને જન્મ આપતા ગયા, અને આવા નવીન સમુદાય વાદીઓ પોતે જ સાચા છે તેમ માની આધિપત્યની ભાષા વાપરીને ઝઘડવા લાગ્યા પરિણામ ખૂબજ ભયંકર આવ્યું. ધર્મ તૂટતા ગયા. સમુદાય વધતા ગયા. એ એકજ દર્શનનાં ધર્મમાં અનેક સમુદાયો થયા અને દરેક પોતાને શ્રેષ્ઠ અને સાચા માનવામાં ઝઘડવા લાગ્યા અને પરિણામે સાચો ધર્મ નિસ્તેજ બનતો ગયો. અને યુથ સમુદાયોની ચમક પ્રસરવા લાગી. ક્રિયાકાંડ જ ધર્મનાં સ્વરૂપો રહી ગયા. જાણે આત્મા વગરનાં શરીરની પૂજા થવા લાગી. અરે! ધર્મના ન મેં વ્યભિચાર પણ ફૂલવા-ફાલવા લાગ્યા! ચાર્વાક જેવા પણ ધર્મના નામે આ દેશમાં પૂજ્ય બન્યા.

વિવિધ સમ્પ્રદાયનાં મૂળમાં એના દર્શનપક્ષને તપાસીએ તો બધા જ માનવની મુક્તિ, આત્માના ઉદ્ધારની વાત કરે છે બધા જ મનોવિકારોને ત્યજીને ભગવાનના સાનિધ્યની વાત કરે છે. ક્રિયાકાંડ કે જે સમ્પ્રદાયની ઓળખ માટેનાં જ સાધન ગણાય તે જરૂર ભુલે ભુલે હોય છે. પરંતુ આ સંદર્ભમાં એક વાત કહેવી જરૂરી છે કે “જૈન દર્શન”નાં મૂળમાં જે આત્માની વાત છે, મોક્ષની કલ્પના છે. અને વિષયને વિવિધરૂપે સમજવાની વાત છે તે અનાદિકાળથી આજ સુધી યથાવત રહી છે. તેમાં અનેક સમ્પ્રદાયો કે આમ્નાયો થયા છતાં મોક્ષમાર્ગની સાધનામાં આ સમ્પ્રદાયો ધર્મ ઉપર અસર કરી શક્યા નથી. જ્યારે અન્ય દર્શનમાં આવા પરિવર્તનો થયા છે. હા. ત. અહિંસામાં માનનાર હિન્દુ ધર્મમાં પણ પશુ અને નર ખસિનાં યજ્ઞો ઘુસી ગયા હતા. હિન્દુ ધર્મના નામે શાકતો પણ ખમ્યા અને નિરાકાર બ્રહ્મને માનનાર ધર્મમાં સાકાર અને સરાગી દેવોની ઉપાસના પણ સ્થાન જમાવતી ગઇ.

આપણે એક સાધક તરીકે એટલું સમજવું જોઇએ કે ધર્મ અને સમ્પ્રદાય આમ ભુલે છે. ધર્મ આત્માનો સ્વભાવ છે. ધારણ કરવાની વાત છે. જ્યારે સમ્પ્રદાય સંકુચિતતાની વાત છે.

તો જૈન ધર્મ કેમ ?

હમણા મેં ધર્મ અને સંપ્રદાયની વાત કરી તમને સ્વભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે જો જૈન સંપ્રદાય હોય તો આપણે ધર્મ એમ કહીએ છીએ ? તો તેનો જવાબ એ રીતે આપી શકાય કે, જૈન શબ્દ તે વ્યક્તિવાચક કે સંપ્રદાય વાચક નથી પરંતુ તે ક્રિયાવાચક છે. જૈન શબ્દ મૂળ જિનમાંથી છે જેનો અર્થ એમ થાય છે કે જેઓએ પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. એટલે કે આત્માને અનંત યોનીઓમાં ભૌતિક વિકારને લીધે જે ઇન્દ્રિયો ભટકાવે છે, તે પાંચઇન્દ્રિયોને જેણે સંયમ રૂપી શસ્ત્ર વડે વશમાં કરી છે તે જિન છે અને એવા કેવલી ભગવાન દ્વારા જે કથિત છે તે જૈન છે. તે જૈન દર્શન કે જૈન ધર્મ છે. આપણે થોડુંક ઉઠાણથી વિચારીએ તો આ વ્યાખ્યા દ્વારા એક સ્પષ્ટતા થાય છે કે જૈન શબ્દમાં જ ધર્મની વ્યાખ્યા જે આ પૂર્વે કરી છે તે સમાયેલી છે. અને આ રીતે આત્માની, મૂક્તિની ઇન્દ્રિય સંયમની વિશાલ ભાવના જેમાં સમાયેલી છે તે જૈન પોતે ધર્મ છે. અને તેની સ્યાદ-વાદની દૃષ્ટિ સમભાવ ને પ્રસ્તુત કરે છે. આ રીતે જૈન ધર્મ સંપ્રદાય નથી જો કે શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી, તેરા પંથ વગેરે તેમાં સંપ્રદાય છે. પરંતુ મૂળ જૈન ધર્મ તે સંપ્રદાય નથી.

આપણે જૈન કેમ?

આપણે જ્યારે એમ કહીએ છીએ કે આપણે જૈન છીએ ત્યારે ભ્રમવશ એમ માનીએ છીએ કે આપણે જૈન જાતીના છીએ અથવા વણિક વેપારી છીએ પરંતુ આ જાને ભ્રમપૂર્ણ અને નાસમજની વાત છે. હકીકતે આપણે સત્યને જાણતા નથી અને તેની મહત્તાને માનતા નથી પરિણામે શ્રેષ્ઠ ધર્મના ધારકો આપણે વાણિયા મળે રહી ગયા. હવે થોડીક સ્પષ્ટતાથી આ વાતને સમજાવે. સૌથી પહેલાં તો એ સમજવાની જરૂર છે કે જૈન તે જાતી નથી પરંતુ ધર્મ છે. ભગવાન કેવલી પ્રણિત ધર્મ જૈનધર્મનાં સિદ્ધાંતોને માનનાર અને જીવનમાં ઉતારનાર તે જૈન છે. સાધારણ રીતે આપણે શ્રાવક કહેવાઈએ છીએ તેની બ્યાખ્યામાં કહેવાયું છે કે જે વિવેકવાન છે વિરક્તચિત્ત છે, અણુવ્રતનો ધારક છે તે શ્રાવક છે અને જે ગૃહસ્થ જીવનમાં પૂર્વક વૃત્તનિયમ કરે છે તે પાંચપરમેષ્ઠિનો ભક્ત દાન, પૂજન કરીને મૂળગુણોને ધારણ કરે છે અને અનુક્રમે રાગાદિક ભાવોને દૂર કરી ઈન્દ્રિય સંયમ ધારણ કરે છે અને મુનીવ્રત ધારણ કરવાની ભાવના

સાથે ભગવાન જિનેન્દ્રની જેમ જિન થવાનાં પ્રયત્ન કરે છે જે દેવ શાસ્ત્ર અને ગુરૂમાં શ્રદ્ધા રાખે છે અને જીવનમાં અનાવશ્યક હિંસાથી દૂર રહે છે, પરિભ્રમણતત્ત્વ પાલન કરે છે, અષ્ટ મુક્તગુણ ધારણ કરીને અભક્ષ્ય, રાત્રીભોજન વ. નો ત્યાગ કરે છે, અને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ ભાવોને ધારણ કરીને ભાવહિંસાનો પણ ત્યાગ કરે છે. જે ભય, સ્નેહ, લોભ, વિગેરેથી પ્રેરિત થઈ કુદેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુગુરૂને વંદન કરતો નથી અને ઉત્તરોત્તર નિષ્પરીગ્રહી બનીને આનંદનો અનુભવ કરે છે. આ રીતે જે સંપૂર્ણ રીતે સત્પુરૂષના લક્ષણો ધરાવે છે તે જૈન છે આ વ્યાખ્યાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે જે આવા લક્ષણોનો ધારક છે તે જૈન છે ભગવાન મહાવીરે પોતાના સમયમાં આવા ગુણોને ધારણ કરનાર કે ગુણોથી પ્રેરિત થનારને સંઘમાં સ્થાન આપ્યો હતો.

ઉપરના વિવેચનથી શ્રાવક અને જૈન આ બે શબ્દોનો સ્પષ્ટ અર્થ આપણે સમજ્યા છીએ. એટલે આપણે જન્મથી જૈન કુળમાં જન્મ્યા છીએ એટલે જૈન છીએ પણ લક્ષણધારી જૈન નથી. પરંતુ આત્મપરિક્ષણ કરીએ અને ઉપરનાં ગુણોનો આપણામાં વિકાસ થાય અને આપણે તે સક્ષમતા કેળવીએ તો જરૂર જૈન કહેવાઈએ.

એવીજ રીતે જૈન એટલે વાણિયા એ અંગે પણ થોડીક સમજ કેળવવાની જરૂર છે. મૂળમાં તપાસીએ તો જૈનધર્મ

તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. અને આપણાં ચોવીશે ચોવીશ તિથિ"કર ક્ષત્રીયકુળ જૈનમાં શૌર્યવાન, ઐશ્વર્યવાન, તેજસ્વી રાજકુમારો હતાં. સર્વસુખની ભૌતિક સામગ્રીએ હોવા છતાં પ્રાણીમાત્રનાં કલ્યાણને માટે તેઓ સાધનાનાં માર્ગમાં આરૂઢ થયા ઇન્દ્રિય નિરોધ કરી તપસ્યામાં ભીન થયાં અને સુક્ષ્માતિસુક્ષ્મ મન, વચન, કર્મથી અહિંસાનું પાલન કર્યું. પ્રાણીમાત્રનું અંતર પણ ન દુભાય તેની કાળજી રાખી બચંકર ઉપસર્ગોને સ્વસ્થ ચિત્તે સહન કર્યા. શરીરનો મોઢ છોડી આત્મામાં રમણ કર્યું અને તેઓ દ્વારા પ્રણિત જૈન ધર્મનો પાયો અહિંસા ઉપર રચાયો. કૃત-કારિત અનુમોદનાથી મન વચન કર્મથી અહિંસાનો ઉપદેશ આપનાર અને તેનો સ્વીકાર કરનાર બંને એ ક્રોધ ઉપર ક્ષમાથી વિજય મેળવ્યો. આજીવિકાના સાધનોમાં પણ હિંસાનો ત્યાગ કર્યો અને ધીમે ધીમે એવા ઉદ્યમ તરફ ગયાં કે જેમાં અહિંસા હોય, દયા હોય, સત્યનું રક્ષણ થતું હોય, લોભ અને પરિશ્રદ્ધ ન હોય એટલે વેપાર તરફ આ ધર્મના માનનારા વધુ પ્રવૃત્ત થયાં, સમય જતાં તેઓ જેમ જૈન જાતી થઈ ગઈ તેમ વેપારી વાણિયા થઈ ગયાં અને પછી તો રૂઢીગત રીતે ક્ષત્રિય બુલાઈ ગયાં વાણિયાઓ રહી ગયાં જે કે વૈશ્યોનાં હાથમાં આવવાથી આ ધર્મમાં શીથીલતા પણ આવી અહિંસા જે નિર્ભયતા શિખવે છે તેને બુદ્ધીને લોકો કાયર બનવા લાગ્યા. શાબ્દિક રીતે એમ કહી શકાય વાણિયા એટલે

વાણીની યારી સાથે છે જેને અર્થાત મૃદુભાષી અને આ મૃદુ ભાષાને લોકોએ અર્થ કર્યો કમજોર અને ધીમે ધીમે આ કમજોરીને આપણે આપણું લક્ષણ માની બેઠા હકીકતે આપણે ડરપોક વાણિયા નથી પરંતુ ક્ષત્રિય ધર્મનાં અનુયાયીઓ છીએ જેઓ અહિંસાને માને છે પરંતુ જેઓ સત્યમાં દબ છે. અનીતિની સામે ચલીત થતા નથી.

આ રીતે હવે આપણે ખૂબ ઉન્નત મસ્તકે નિરાભીમાન થઈ પરંતુ દ્રઢતાથી કહેવું જોઈએ કે અમે કેમ જૈન છીએ ? સાથોસાથ વર્તમાન પ્રવાહમાં તણાઈને નાચરંગમાં કે આધુનિકતાનાં મોહમાં કે મોડર્ન કહેવડાવવાનાં લોભમાં જૈનત્વ ભુલી જવું જોઈએ નહીં. શ્રાવકના ગુણો અર્થાત આત્મ કલ્યાણ અને વિશ્વ કલ્યાણની ભાવના આપણામાં જન્મે તે ગુણો કેળવવા જોઈએ અને જૈનત્વનાં વિકાસમાં લાગવું જોઈએ.

જૈન ધર્મમાં ભગવાન !

ભારતવર્ષના અનેક સંપ્રદાયોએ અને મુખ્યત્વે હિન્દુ ધર્મના વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મને અનિશ્વરવાદી અથવા નાસ્તિક ધર્મ કહ્યો છે. પરંતુ તેઓએ ખૂબજ દ્વેષ પૂર્ણ થઈ એકાંગી વિધાનો કર્યા છે. તેમની દૃષ્ટિએ જે વેદોને ન માને તે નાસ્તિક અને અવતારો ન માને તે ઇશ્વર વિરોધી.

હિન્દુ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે સંસાર જન્મે છે તે સંપૂર્ણનો પ્રલય થઈ જાય છે ભગવાન અવતાર લે છે, લીલા કરે છે અને પાછા પોતાના લોકમાં જતા રહે છે. તેઓ રાગ ભાવ ધારણ કરે છે અને શયતનીક હોય શકે છે. પરંતુ જૈન ધર્મ આ બધાનો વિરોધ કરે છે. કારણ કે તે અવતાર વાદને માનતો નથી તેની દૃષ્ટિએ પ્રાણી માત્ર સમાન છે. પ્રત્યેક પ્રાણી સમ્યક્ત્વ ધારણ કરીને તપ દ્વારા કર્મોને ખપાવીને મુક્ત આત્મા બની શકે છે. જૈન ધર્મની વિશિષ્ટતા લેખમાં આની વીશદ્ધ છણાવટ કરી છે.

જૈનો એટલે આપણે તિર્થંકરોની આરાધના કરીએ છીએ, પૂજા કરીએ છીએ, દેવશાસ્ત્ર ગુરૂની ભક્તિ કરીએ છીએ એટલે આપણે નાસ્તિક છીએ એ કથન સર્વથા મિથ્યા છે. પરંતુ જૈન દર્શનનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે જીવ અનાદિકાળથી પુણ્યલભે સંસાર પ્રાપ્ત કરીને આ સંસારની રચના કરે છે સાત તત્ત્વોને આધારે આ આખાં સંસારચક્રની રચના ચાલે છે. આપણે નીત કર્મોને ખાંધીએ છીએ અને તેનો તપશ્ચર્યા દ્વારા ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરતાં રહીએ છીએ જ્ઞાન દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતાં કર્મોનો આશ્રવ બંધ થાય છે. જેથી સંવર થઇ જાય છે. અને કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને અર્થાત તેની નિર્જરા કરીને આ જીવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત સ્વયં ભગવાન બની જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસાર રચનાનો કેમ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. તે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યની પરંપરામાં નિર્મિત થાય છે. ખંડિત થાય છે. પરંતુ તેનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી આ રીતે સંસારનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી તેની કોઈ રચના કરતું નથી કે તેનો કોઈ નાશ કરતો નથી પરંતુ કર્મબંધન અને ક્ષયની પ્રક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરે છે. આને માટે સંસારના કર્તા કોઈ વ્યક્તિ વિશેષની કલ્પના ભગવાન રૂપે જૈન દર્શનમાં સ્વીકારવામાં આવી નથી વિજ્ઞાને પણ આ આ સત્યનો સ્વીકાર કર્યો છે કે કોઈપણ આણું સંપૂર્ણ વિનાશ પામતો નથી. તેનું રૂપ પરિવર્તન થાય છે.

જૈન દર્શનમાં તિર્થંકર શબ્દનો પ્રયોગ છે અર્થાત એવા સાધુ પુરૂષો કે જેઓ સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે, અજ્ઞાની છે, ભેદ વિજ્ઞાનથી અભણ છે તેવા લોકોને આત્માનો સાચો ભાગ જે બતાવે છે અને જે પોતાનાં વિહારથી અનેક સ્થાનોએ તિર્થોની રચના કરે છે તે તિર્થંકર છે અને તેઓ પૂર્ણ અરિહંત છે. તિર્થંકર એટલે જ જે સંસાર સાગરને પોતે પાર કરે અને બીજાને પાર કરાવે જેઓ મતિ, શ્રુતિ, અવધિ અને મનઃપર્યાયના જ્ઞાતા હોય અને જેઓ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગનું પ્રચલન કરે અને જેઓ સંસારપાર કરાવનાર આગમનાં કર્તા છે તેવા તિર્થંકર પ્રણિત આ જૈન ધર્મ છે એટલે આપણે તિર્થંકરને પૂજીએ છીએ. શ્રદ્ધા અને ભક્તિનાં અતિરેકમાં આપણે ભગવાન શબ્દનો પ્રયોગ કરતા હોઈએ છીએ પરંતુ ભગવાનનો અર્થ તિર્થંકરના સંદર્ભમાં જ લેવાનો છે અવતારવાદનાં સંદર્ભમાં નહીં જૈન ધર્મ જ એક એવો ધર્મ છે કે જે પ્રત્યેક આત્મામાં ભગવાન થવાની શક્તિ નિહાળે છે અને આત્મા તેજ પરમાત્મા છે તેમ માને છે. જૈન ધર્મમાં વ્યક્તિની નહીં શુણ્યની મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે ત્યાં શુણ્ય એજ ભગવાન છે વ્યક્તિ નહીં. જૈન ધર્મના માનનારાઓમાં રહેલી શ્રદ્ધા તેમની ભક્તિ બોધને જેઓ તેમને નાસ્તિક કહે છે તેઓની બુદ્ધિની બલીહારી સિવાય બીજું શું કહીએ ?

*

દેવદર્શન

લગભગ ભારતના પ્રત્યેક ધર્મમાં દેવપૂજનની મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો છે દેવતાઓની કલ્પના જો કે માણસની કલ્પના છે. પરંતુ તેની પાછળ મનોવિજ્ઞાનની ભૂમિકા રહેલી છે. દેવી, દેવતાને વિષે એક માન્યતા સ્પષ્ટ છે. કે તેઓ કલ્પણકારી સુખદાતા અને શાંતિદાતા છે. માણસ પોતાના આરાધ્ય દેવ સામે જઈને માનસિક શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને આત્મ નિરીક્ષણ કરી પોતાના દુર્ગુણોને ત્યાગવાના પ્રયત્ન કરે છે. અને દેવસ્થાન એટલે મંદિર આ રીતે ઈશ્વરનું નિવાસસ્થાન યવિત્ર સ્થાન ગણવામાં આવે છે.

જૈન દર્શનમાં જો કે અન્ય ધર્મોની જેમ વિવિધ દેવી દેવતાઓની કલ્પના નથી પરંતુ તિર્થંકરોના દર્શન પૂજનનો ખુબ મહિમા છે. દેવદર્શન એટલે હવે તિર્થંકર દર્શનની વાત કરતાં એ સમજી લેવું જોઈએ કે તિર્થંકરોના, દર્શન શું કામ કરવા જોઈએ ?

જેનોમાં પંચ પરમેષ્ઠીની વંદનાની મહત્તા છે. અને દર્શનમાં તે પાંચેયનું સમાવેશ થાય છે. વંદન શું કામ કરવું જોઈએ, દર્શનની શી જરૂર છે તે પહેલા તેમના સ્વરૂપને સમજીએ તો પ્રશ્નોનો જવાબ સ્વયં મળી જશે.

નમસ્કાર મંત્ર:-

જુમે અરિહંતાણું

જુમે સિદ્ધાણું

જુમે આયરિયાણું

જુમે ઉવજાયાણું

જુમે લોએ સંવસાહુણું

તીર્થંકરનું સ્વરૂપ:-

જેન દર્શનમાં તીર્થંકરની પૂજા વંદનાનો નિર્દેશ છે. તીર્થંકર એટલે સંસાર સાગરને સ્વયં પાર કરીને જે બીજાને પણ પાર કરાવે તે. પૂણ્યના પ્રભાવથી જેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને જેઓ સકળ વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ મુનિ છે તે તીર્થંકર છે જેઓ રત્નત્રય મોક્ષ માર્ગનું પ્રચલન કરે છે અને જેઓ આગમનાં કર્તા છે. તેઓ તીર્થંકર છે અઢાર દોષથી જેઓ મૂક્ત છે અને જેનાં પંચકલ્યાણકો ઉજવવામાં આવે છે તે તીર્થંકર છે અને જે નિયમથી સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તે તીર્થંકર છે આવા તીર્થંકરને અહંન્ત કે અરિહંત કહેવામાં આવે છે અને નમસ્કારના

પ્રથમ ચરણમાં ‘જુમે અરીહંતાણુ’ કહીને નમસ્કાર કરીએ છીએ. અરિહંત એટલે કે જેઓ નમસ્કાર અને પૂજા કરવા યોગ્ય છે અને જેઓ ઉત્તમ મોક્ષગામી છે જેઓએ જન્મ મરણ, રોગ, ઘડપણ અને ચતુર્ગતિનો નાશ કર્યો છે. પૂણ્ય અને પાપ બંને ને જન્માવનાર કર્મોનો ક્ષય કર્યો છે તેઓ અરિહંત છે બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે જેઓએ અરિનો હંત કર્યો છે એટલે કે મોહ આદિ ચાર કર્મો જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય કર્મોનો નાશ કર્યો છે અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કષાયોને જીતી લીધા છે તેવા તે જીન છે. સંસારમાં જન્મણ કરાવનાર આ કર્મો અને કષાયો છે અને જેઓએ ધાતિયકર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે અરિહંત છે તાત્પર્ય એ કે આપણે જે મૂર્તિની વંદના કરીએ છીએ તે આવા ઉત્તમ ગુણોથી વિભૂષિત અરિહંતની મૂર્તિ છે અને આવા સ્વપરકલ્યાણ કરનારનાં દર્શન માટે જ મોગ્ય ગણવામાં આવ્યા છે.

બીજા ચરણમાં જુમે સિદ્ધાણુ કહીએ છીએ ત્યારે અરિહંત ના એ રૂપની આરાધના કરીએ છીએ કે જે સંપૂર્ણ સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષગામી થઈ ચૂક્યા છે. જ્યારે અરિહંત સંપૂર્ણ ચાર ધાતિય અને ચાર અધાતિય આઠેય કર્મોનો નાશ કરીતે સિદ્ધશિક્ષા ઉપર બિરાજમાન થાય છે. તેવા અશરિરી આત્માને સિદ્ધ કહીએ છીએ સાધારણ અર્થમાં

એમ કહી શકાય કે જેઓ એ આત્માને સંપૂર્ણ જાણીને મોક્ષ પ્રાપ્તિની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે તે સિદ્ધ છે જે નિરંજન છે જન્મ મરણ વગેરેનાં વેપારમાંથી મુક્ત થયા છે. અને જેઓએ અતિન્દ્રિય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી સુક્ત છે. તે સિદ્ધ છે.

એક પ્રશ્ન ઉદભવી શકે છે કે અરિહંત અને સિદ્ધમાં શું ભેદ છે તો એમ કહી શકાય કે જેઓએ ચાર ઘાતિય કર્મોનો નાશ કર્યો છે તે અરિહંત છે. અને જેણે ચાર ઘાતિય અને ચાર અઘાતિય એમ આઠેય કર્મોનો નાશ કર્યો છે તે સિદ્ધ છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ સ્થૂલ ભેદ નથી. એક દેહ સહિત છે અને બીજા અશરિરી છે.

(જૈન, તીર્થંકરોની મૂર્તિ અને રચના વિશે સ્વાધ્યાય અને સામાયિક પ્રકરણમાં ચર્ચા કરવામાં આવશે.)

જુઓ આચરિયાણું ના ઉચ્ચારણ સાથે આચાર્યને નમસ્કાર કરીએ છીએ. આચાર્ય અને અન્ય મૂનિઓ વિશેષણ જૈન ધર્મમાં સુક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી આચાર્યની અપેક્ષાએ ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આચાર્ય એટલે જૈનધર્મના સાધક કે જે જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યાથી એ સ્થાને પહોંચ્યા હોય કે જે અન્ય સાધુઓને દિક્ષા આપી શકે તેમના દોષો નિવારી શકે. અને જે વિશિષ્ટ ગુણોને લીધે સંઘના નાયક હોય. વિતરાગ હોવાને લીધે પંચ

પરમેષ્ઠિમાં તેમનું સ્થાન હોય છે, જે મુનિ પાંચ પ્રકારના આચાર, નિરતિચારનું પાલન કરે, (દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય અને તપ) બીજાને કરાવે અને શિષ્યોને ઉપદેશ કરે તે આચાર્ય કહેવાય છે. તેમના આચાર અન્ય સાધુઓને માટે અનુકરણીય બને અને જે ઉત્તમ આચરણનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરે તે આચાર્ય છે. ધવલામાં ખૂબજ ઉત્તમ રીતે કહ્યું છે કે પ્રવચન રૂપી સમૃદ્ધિના જળના મધ્ય ભાગમાં સ્નાન કરવાથી અર્થાત પરમાત્માના પરિપૂર્ણ અભ્યાસ અને અનુભવથી જેમની બુદ્ધિ નિર્મળ બની છે જે મેરુની જેમ નિષ્કંપ છે શુરવીર છે. સિંહની જેમ નિર્બિક છે. જે દેશ કુળ અને જાતિથી શુદ્ધ છે સૌમ્ય છે અંતરંગ અને બહિરંગથી પરિચ્છ રહિત છે. આકાશની જેમ નિર્લેપ છે તે આચાર્ય પરમેષ્ઠિ હોય છે. જેઓ જ્ઞાન અને પ્રાયશ્ચિત આપવામાં કુશળ છે આગમ અર્થમાં વિશાદ છે અને જે આચરણ અને પ્રતોની રક્ષા કરવામાં નિરંતર ઉદ્યત છે તેઓ આચાર્ય પરમેષ્ઠિ છે જેઓ ચૌદ વિદ્યા ઓમાં પારંગત હોય, અગ્નિ અંગોના ધાર્ય હોય, આચારંગના ધારિ હોય અને દોષ રહિત હોય તે આચાર્ય છે. ભગવતિ આરાધનામાં આચાર્યના છત્રીસ ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં ઉપર વર્ણવેલા લક્ષણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આવી રીતે જેઓ સ્વયં તપસ્વી હોય, અપરિચ્છી હોય, વેનીજ વંદના આપણે કરીએ છીએ.

‘ જુમો ઉવજઝાયાણુ ’ માં આપણે મુનિ અવસ્થા એટલે જેઓએ સંપૂર્ણ મુનિવ્રતગી ઠકિન તપસ્યા તો કરીજ છે. પણ જેઓ રતનત્રય યુક્ત જિનકથિત જ્ઞાનનાં ઉપદેશક હોય છે. સરળ અર્થમાં તેઓ એવા અધ્યાયક છે જેઓ જિન વાણીનો ઉપદેશ આપે છે. નવદીક્ષિત મુનિઓને જ્ઞાન આપી અભ્યાસ કરાવે છે. સાચા જ્ઞાનદાનથી મુમુક્ષુઓને સત્યમાર્ગથી વાકેફ કરાવે છે. ખારઅંગ ચૌદપૂર્વ જે જિનદેવે કથન કર્યું છે જે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે તે સ્વાધ્યાયનો ઉપદેશ કરે છે. માટે તેઓ ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. આવા ઉપાધ્યાય મુનિઓ પાસે ભવ્ય (જિજ્ઞાસુ અને સાધક) જીવ વિનય પૂર્વક મુતનું અભ્યાસ કરે છે. આ ઉપાધ્યાયો માત્ર સંગ્રહ અને અનુગ્રહ વગેરે ગુણો સિવાય આચાર્યનાં સમસ્ત ગુણોના ધારક હોય છે. લોકોનાં મનમા તત્ત્વ સિદ્ધાંત વગેરે વિષે જન્મેલ શંકાઓનું તેઓ સમાધાન કરે છે. આગમોનાં પારગામી હોય છે. સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરે છે. અને ઉત્તમ વક્તા હોવાથી જન-જનને જિનવાણી થી અનુરક્ત કરે છે.

‘ જુમો લોએસવ્વસાહુણુ ’ માં સમસ્ત સાધુઓને વંદના કરવામાં આવી છે. પણ સાધુની વ્યાખ્યા ટુંકમાં સમજાવે. આમતો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય બન્ને પહેલા સાધુતાનાં ગુણોથી વિભૂષિત હોય જ છે. પછી ઉત્તરોત્તર ગુણોને પ્રાપ્ત કરી તે ઉચ્ચ શ્રેણીઓ મુધી આત્મ વિકાસ કરે છે. સાધુ

એટલેજ જેણે સાધનાની ધૂની ધખાવી હોય. જે સતત આત્મરત બનવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ હોય. અને તેજ સન્યાસી છે જે સતને ન્યાસરૂપે જોવાનો પ્રયાસ કરે છે એટલે જે આત્માના સાચા સ્વરૂપને સમજે છે જેઓ પંચ મહાવ્રત, પંચસમિતિ અને અઠાવીસ મૂળ ગુણોને ધારણ કરનાર ચારિત્રધારી છે તે જ સાધુ છે. સાધુ ઉપાધ્યાય અને આચાર્ય ચારિત્ર ધારણ અને પાલનની દ્રષ્ટિએ સમાનજ છે પણ સંધકૃત કાર્યોને લીધે તેમાં ઉપર મુજબની શ્રેણી છે. તે સમજાવી હોય છે. તે મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત કરનાર રત્નત્રયનો ધારક હોય છે. તેઓ ઉપદેશ આપતા નથી કે દીક્ષા આપતા નથી પરંતુ, આત્મચિંતનમાંજ રત રહે છે. ધવલામાં કહ્યું છે કે જે સિંહ જેવો પરાક્રમી, હાથી જેવો સ્વાભિમાની, વૃષભ જેવો ભદ્રપ્રકૃતિનો, મૃગજેવો સરળ. ગોચરી વૃતિવાળો, સૂર્યજેવો તેજસ્વી, સાગર જેવો ગંભીર, મેઝ, જેવો અડગ, ચંદ્રમા જેવો શાંતિદાયક, મણિ જેવો પ્રભાપુર્ણ, સમસ્ત બાધાઓને સહન કરવા વાળા, સાપની જેમ અનિયત વસતિકામા નિવાસ કરવા વાળો, આકાશ જેવો નિર્લેપ અને હરહંમેશ પરમપદનું અન્વેષણ કરનાર હોય છે. આ સાધુઓ નિરાંત્ર પરાગ્રહી, જ્ઞાન-ધ્યાનમાં રત હોય છે. જે સમતત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. જે ચોર્યાસીલાખ શીલ અને તેના ઉત્તમ ગુણોનો ધારક છે.

ઉપર જે પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર વંદન કર્યા છે. અને તે પંચપરમેષ્ઠીના લક્ષણો પણ ટુંકમાં રજુ કર્યા છે. ત્યારે એક વાત અત્યંત સ્પષ્ટ થાય છે કે આ નમસ્કારમંત્રની દષ્ટિ કેટલી વિશાળ છે. દેવ અને ગુરુ બન્નેનાં અત્યંત વિશાળ, સ્પષ્ટ અને નિર્લેપ લક્ષણો વ્યક્ત થયા છે અને જેમાં આ લક્ષણો હોય તે વંદનીય છે દર્શન કરવા યોગ્ય છે. અને આ રીતે આ મંત્ર માત્ર જૈનોનો નથી પણ વિશ્વમંત્ર જન જન માટેનું મંત્ર, પ્રાણીમાત્ર માટે આ મંત્ર ઉપયોગી છે જે ગુણોનું પૂજક છે. ગુણધારક વ્યક્તિને પૂજે છે. તેમાં ક્યાંક વ્યક્તિ વિશેષની વંદના નથી પણ ગુણ વિશેષ ધારિઓની વંદના છે.

હું માનું છું કે આવા નમસ્કારમંત્રથી મોક્ષ કે સિદ્ધિ કે સઘઃ લાભ મળે કે ન મળે પણ શુદ્ધ બુદ્ધ, શુદ્ધમન અને શુદ્ધક્રિયા કરવાની પ્રેરણા જરૂર મળે છે. વિકલ અને દ્વિધાયુક્ત મનને તુરંત સ્થિરતા મળે છે. વિચારવાની દિશા મળે છે. અને માનવતાના ગુણોનો વિકાસ થાય છે. અંતરની દુઃખવિનાઓને સન્માર્ગે વાળવાની પ્રેરણા મળે છે. જે આમ મનની શાંતિ મળતી હોય તો જરૂર આપણને સાધનાની પ્રેરણા મળશે. ઇન્દ્રિયવિનયની ઇચ્છા જન્મશે અને પછી સિદ્ધિ કે મોક્ષ કેમ નહિ મળે ? આજે આપણી આજની સમસ્યા તો મનની શાંતિની જ સમસ્યા છે અને તેની અશાંતિ

અને વિકૃતિને લીધેજ સંપૂર્ણ દુઃખો જન્મ્યા છે દ્વેષ જન્મ્યા છે અને જો તેને જ શાંતિ મળી જાય તો પછી સમસ્યા કે સંઘર્ષ છે જ કયાં ? માટે જ આ નમસ્કાર મંત્ર શાંતિદાતા મંત્ર છે. અને તે સંઘર્ષમાંજ તેને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ દાતા મંત્ર માનવામાં આવે છે. સંતોષ સહુ સુખોની જન્મ ભૂમિ છે. તેજ મોટી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ છે જે આ મંત્રથી પ્રકટે છે. પણ આપણે ભૌતિક ધન સંપત્તિને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિનાં પ્રતીક રૂપે માની બેઠા છે જેથી દ્વિધા જન્મે છે. જો ઉપરની વ્યાખ્યા ધરાધર સમજાવે તો પછી ભૌતિક નહિ પણ સંતોષ-સુખને ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ માનશું અને જરૂર મંત્રલાભ પ્રાપ્ત કરી શકશું.

યુવાન મિત્રો જો પ્રતિદિન ૧૦૮ વખત આમંત્રનું સ્મરણ કરે (જેની પદ્ધતિ સામાયિક પ્રકરણમાં છે) તો એક મહિના પછી તેઓને મંત્રનો મહિમા મારે સમજાવવો નહિ પડે. સ્વાત્માનું સુખથી તેઓ પોતે અનુભૂત થઈને સુખનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

પૂજા અને તેની મહત્તા

આપણે પાછળ દેવદર્શન અને દેવવંદન વિષે ચર્ચા કરી અને નમસ્કાર મંત્રની વિશાળતા વૈજ્ઞાનિકતા વિષે જાણ્યું હવે પૂજા વિષે સમજશું.

દેવદર્શન કરીને ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે પૂજા તરફ આપણે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીએ છીએ. પૂજા વિષે થોડુંક જાણવાથી તેની પણ વૈજ્ઞાનિક અસર જાણી શકાશે.

ગ્રહસ્થ માટે જિન-પૂજા પદ કર્મોમાં એક પ્રધાન કર્મ છે અને રાગ અને અનેક આરંભ પરિગ્રહમાં રત ગ્રહસ્થ માટે જ્યાં પંચ પરમેષ્ઠિની પ્રતિમાઓને આશ્રય છે ત્યાં મનના શુદ્ધ ભાવથી જો પૂજા કરવામાં આવે તો તેના અસંખ્યાત કર્મોની નિર્જરા થાય છે. સાચો શ્રાવક પણ જો જ છે કે જે દેવ શાસ્ત્ર ગુરુનું પૂજન કરે છે. અને તે અહંતાની બુદ્ધિથી અને સિદ્ધિચંત્રમાં સ્વર વ્યંજન વિગેરે રૂપોથી

સિદ્ધોની સ્થાપના કરીને પૂજન કરે છે અને આચાર્ય ઉપાધ્યાય તથા સાધુના ચરણોની સ્તુતી કરીને શુદ્ધિપૂર્વક એમની પશ્ચ પૂજા કરે છે. સામાન્ય રીતે એક પ્રશ્ન થાય કે પૂજાથી શું ? પરંતુ હકીકતે આપણે જ્યારે દર્શનમાં એક ચિત્ત થઈએ છીએ અને ત્યાર પછી જ્યારે ભગવાનની પૂજન કરવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ ત્યારે ભગવાનનાં ગુણાનુવાદ અને પોતાની ભાવનાઓને અભિવ્યક્ત કરીએ છીએ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસારના વ્યવહારને આરંભ પરિગ્રહ ને રાગદ્વેષને બંધાને ભૂલીને પંચપરમેષ્ઠિના ગુણોમાં લીન બનતા જઈએ છીએ અને એટલા સમય માટે જો સંપૂર્ણ ભાવનાથી પૂજન કર્યું હોય તો ભગવાનમય બનતા જઈએ છીએ. પૂજન કરવાના હેતુમાં ભૌતિક ક્ષણની આકાંક્ષાને કોઈ સ્થાન નથી અને જૈન ધર્મનાં સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિતરાગતા ને વરેલા પંચપરમેષ્ઠિમાંથી કોઈ ભૌતિકસુખનું વરદાન આપી દેતા નથી પરંતુ જ્યારે પૂજક કૃત કારિત અનુમોદના મન વચ્ચન કર્મથી ભગવાનનાં ગુણોનું સ્મરણ, સ્તવન કરે છે ત્યારે તે એવી ભાવના બાવે છે કે હે જિનવર સંસારનાં મોહ માયા, ધન સંપત્તિ સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે કરૂણા ધારણ કરીને જિતેન્દ્રિય બનીને કર્મોની નિજંરા કરીને મોક્ષગામી અરિહંત બન્યા છો તેમ હું પણ એ કોટીએ પહોંચું ? અને જ્યારે આવી ભાવના પૂજકમાં જન્મે છે ત્યારે તેનાં અશુભ કર્મો ક્ષય થવા માંડે અને તે પોતે અનંત શાંતિને

અને આહ્વાદનો અનુભવ કરે છે. સંપત્તિ કે પ્રતિષ્ઠા કે સુખ એ તો પાપકર્મોના ક્ષય અને પૂણ્ય કર્મોના ઉદયથી મળે જ છે પરંતુ કર્મોનું ક્ષય એ જ પ્રધાન છે. દેવ દર્શનનાં પ્રકરણમાં મેં કહ્યું તેમ આત્મશાંતિ અને સંતોષ તે જ મોટામાં મોટી સંપત્તિ છે અને આ સુખ દેવદર્શન કે પૂજાથી મળે છે અને ફરીથી કહેવાનું મન થાય છે કે વિશ્વની તમામ સમસ્યાનો ઉકેલ વ્યક્તિના મનની શાંતિ ઉપર જ અવલંબે છે.

પૂજા વાંધ

સર્વપ્રથમ શ્રાવકે સ્નાન આદિ નિત્ય ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થઈ શુદ્ધ વસ્ત્રો ધારણ કરી અષ્ટમંગલ દ્રવ્ય લઈ અને મંદિર જવું જોઈએ અને તે વખતથી જ પાંચપરમેષ્ઠિના ધ્યાનમાં અત્રેસર થવું જોઈએ અને મંદિરે પહોંચ્યા પછી પગ ધોઈને દેવદર્શન કરવા જોઈએ પછી પૂજાની શરૂઆત કરવી જોઈએ પૂજનનાં વસ્ત્રો સ્વચ્છ અને ખને ત્યાં સુધી ખાદીના સફેદ કે કેસરી હોવા જોઈએ કારણ કે વસ્ત્ર તે ભાવનાને પોષનારા છે. જ્યારે માણસ શુદ્ધ અને સાદા વસ્ત્રો પહેરે છે ત્યારે તેની ભાવના પણ સરળ હોય છે. વસ્ત્રોની મન ઉપર ખૂબજ પ્રભાવ પડે છે પૂજકે મૂર્તિનું પ્રક્ષાલ કરવો જોઈએ.

પ્રક્ષાલ શા માટે ?

સાધારણ પ્રશ્ન થાય કે પ્રક્ષાલ શું કામ કરવો જોઈએ અને મૂર્તિને શું કામ નવડાવવી જોઈએ પરંતુ એમ સમજવું

બેધએ કે ભક્ત ભગવાનને નવકાવતો નથી પરંતુ એનું પ્રક્ષાલ કે અભિષેક કરે છે તેનો આશય મૂર્તિને શુદ્ધ કરવાનો નથી કે ચળકાવવાનો નથી. પરંતુ ભાવનાગત રૂપે કે પ્રતિક રૂપે કહેવું હોય તો એમ કહી શકીએ કે ભક્ત જાણે ભગવાનનો અભિષેક કરીને પોતાનાં કર્મમલ રૂપી રજકણને ભક્તિ રૂપી જલથી સાફ કરે છે. જાણે પોતાના આત્માને શુદ્ધ બનાવે છે અને બીજા અભિષેક વખતે જન્મકલ્યાણકની પેલી ભવ્ય કલ્પના સાકાર થાય છે જેમાં નવજાત તિર્થંકર શિશુનાં જન્મભિષેક માટે ઇંદ્ર અને અન્ય દેવો ભગવાનને પાંડુક શિલા ઉપર લઈ જઈ તેમનો અભિષેક કરે છે અને પોતાને ધન્ય માને છે કે તેને આ ઉત્તમ અવસર મળ્યો. તેવીજ રીતે ભક્ત પણ એ કલ્પનાથી અભિષેક કરે છે અને આવી જલ ધારાથી પાપ રૂપી મેલનો ક્ષય થાય છે. પાપોનો નાશ થાય છે માટે પ્રક્ષાલ કે અભિષેકની વિધિની મહત્તા માનવામાં આવે છે. અભિષેક જલથી કે પંચામૃતથી પણ કરવામાં આવે છે જેમાં જલ ઉપરાંત દૂધ, દહીં, ઘી અને ઇશ્વરસનો સમાવેશ થાય છે. તાત્પર્ય એ જાણીએ પછી પ્રતિમાનો અભિષેક કરીને તે અંતરંગ રૂપે કે નિશ્ચયરૂપે આત્માનો જ અભિષેક કરે છે.

પૂજના પ્રકારો

પૂજનાં મુખ્ય બે પ્રકારો માનવામાં આવ્યા છે એક વ્યવહારપૂર્ણ અને બીજી નિશ્ચય પૂર્ણ અર્ધિયા આપણે

પ્રતિપાદ્ય વિષય વ્યવહારપૂજા છે તેની વિગતે ચર્ચા કરશું પરંતુ નિશ્ચયપૂજા અંગે એટલું જ સમજવું જોઈએ કે વ્યવહાર પૂજામાં સ્થિર થયેલો સાધક જ્યારે નિશ્ચયપૂજામાં ગમન કરે છે ત્યારે જ તેને સુક્રિત મળે છે અને વ્યવહાર પૂજાથી માત્ર પૂણ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો ધ્યેય નથી કારણ કે પૂણ્ય પણ બંધ છે પણ અનુક્રમે નિશ્ચય પૂજા તરફ ગતિ કરવાની છે. નિશ્ચય પૂજા એટલે એમ ધ્યાન કરવું કે જે પરમાત્મા છે તે જ હું છું અને જે સ્વાનુભાવ ગમ્ય હું છું તેજ પરમાત્મા છે. એટલે હું પોતે મારા વડે મારી ઉપાસના માટે યોગ્ય છું અન્ય કોઈ નથી. આ રીતે આરાધ્ય અને આરાધક ભાવોનું એકત્વ સધાય છે અને જ્યારે વિકલ્પ રૂપ મન ભગવાન આત્મારામની સાથે મિલન સાધે છે. સમરસ બને છે ત્યારે આત્મામાં પંચપરમેષ્ઠિની સ્થાપના થાય છે.

વ્યવહાર પૂજાના પણ મૂળ્ય રૂપે બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ૧ ભાવ પૂજા ૨. દ્રવ્ય પૂજા.

વસુનંદી શ્રાવકાચારમાં પૂજાનાં નામ, સ્થાપના. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એમ છ લેહ કર્યા છે પરંતુ આપણે ઉપરોક્ત બે પ્રકારોમાં યથાસ્થાને તેની ચર્ચા કરીશું. ભાવ પૂજામાં પૂજક અષ્ટમંગલ દ્રવ્યથી ભગવાનનું પૂજન કરતો નથી પરંતુ તે મનમાં અહીં તોના શુભોનું ચિંતવન કરે છે

અને ભક્તિ સાથે ભગવાનના અનંત ગુણોનું કિર્તન કરીને તેનું ચિંતન કરે છે અને પછી ભગવાનનાં નવ અંગોની વાસદેવ કે ચંદનથી પૂજન કરે છે.

દ્રવ્ય પૂજામાં અષ્ટમંગલ દ્રવ્યોથી પૂજા કરવામાં આવે છે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે જો ભાવ પૂજામાં એ જ ગુણગાન ગાવાનાં હોય તો પછી દ્રવ્ય પૂજાની શું જરૂર છે પરંતુ ભાવપૂજા તે માત્ર ગુણોનું ચિંતન છે અને કદાચ સમય, શક્તિ કે પરિસ્થિતિના કારણે આ પૂજાનું વિધાન છે કદાચ આચાર્યોએ લોકોની સમય મર્યાદા, શક્તિની મર્યાદા જોઈને દ્રવ્યપૂજાની જગ્યાએ આ માર્ગ નિર્દેશ કર્યો હોય કે બિલકુલ પૂજા નહીં કરવા કરતા આ રીતે પણ થોડોક સમય પૂજન પાછળ માણસ આપતો થાય.

હવે દ્રવ્ય પૂજન વિષે સમજાવે સામાન્ય રીતે જળ, ચંદન, અક્ષત, પૂંપ, નૈવેદ્ય, દીપ, ધૂપ, ફળથી ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. એક એક દ્રવ્યની સાથે ભક્ત ભગવાનનાં ગુણ કથન તો કરે જ છે પરંતુ પોતાના કર્મોની ક્ષય કરવાની વાત પણ ખેવતો જાય છે 'તિલોચ પત્તિ'માં ખૂબજ સુંદર રીતે કહ્યું છે કે દેવો ભગવાનની પૂજા જારી, કલશ, હર્પણ, છત્ર અને ચામર, દ્રવ્યોથી, સ્ફટિક મણી મય ઉત્તમ જલધારાથી સુગંધિત કેસર, મલયાનિલ ચંદન અને કુમકુમથી, મોતી જેવા અખંડિત ચોખાથી, જેઓનાં રંગ

અને ગંધની સુવાસ સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે તેવા પૂજોથી અમૃત તુલ્ય ઉત્તમ વ્યંજનોથી સુગંધિત ધૂપ યુક્ત રત્નમયી દ્વિપકથી અને ઉત્તમ ફળોથી પૂજન કરે છે. આ પૂજન સામગ્રીના જુદા જુદા શ્લોકો દ્વારા જાણે કે ભક્ત કહે છે અને ભાવના ભાવે છે કે હે ભગવંત ઉત્તમ જલધારાથી મારા પાપ રૂપી મેલ ધોવાઈ જાય ચંદનના લેપથી હું સૌભાગ્ય સંપન્ન બનું અક્ષતની પૂજા કરનાર અક્ષયપદની પ્રાપ્તિની ભાવના ભાવે છે. અને સંસારની આધિ, વ્યાધી, ઉપાધિઓની પીડાથી પીડાતો એવો હું પૂજામાં અર્પિત ચંદન જેવો શિતલતા એટલે કે શાંતિ પ્રાપ્ત કરું. પૂજો અર્પિત કરતાં તેની ભાવના હોય છે કે સંસારનાં ભોગ વિલાસમાં પડેલો એવો હું કામખાણથી વિદ્વ થયેલો છું તો મારી તે કામ ભાવનાઓ નાશ થાય અને હું અનંત બ્રહ્મચર્યમાં સ્થાપિત થાવ અનેક પ્રકારનાં નૈવેદ્ય વખતે તે ભાવના ભાવે છે કે હે જિનેન્દ્ર અનંત યોનિઓમાં હું ભૂખ અને તરશથી પીડાયો છું અનેક પ્રકારનાં ભોજનોથી પણ મને તૃપ્તિ થઈ નથી અને માત્ર આ પેટને ભરવા માટે હું અનેક કુમાર્ગો ઉપર ચાલ્યો છું તો હે પ્રભુ હવે આ સાંસારિક ભૂખ મટાડીને અક્ષયપદ આપો અને ક્ષુધા રોગથી મને મુક્ત કરો. દ્વિપથી પૂજા કરનાર જાણે કે કહે છે કે હે જિનેન્દ્ર દેવ હું અનંત યોનિઓથી આ કર્મના ચક્કરના ચકાવે અધિકારમાં જ ભટક્યો છું, સત-અસતને ઓળખી શક્યો

નથી હવે જે રીતે આપ કેવલજ્ઞાન રૂપી દિપથી ઝળહળો છો તેવી જ રીતે મારે. આતમદિપ પ્રજ્વલિત બને અને હું આ જ્ઞાનનાં આલોકમાં મોક્ષ માર્ગનો રસ્તો શોધી શકું. ધૂપથી કરવામાં આવતી પૂજા નિર્દેશ કરે છે કે આપણે નિરંતર આઠે પ્રકારના કર્મો બાંધ્યા જ કરીએ છીએ અને એ એટલા બધા ચોંટી ગયેલા હોય છે કે આપણને હંમેશાં સધર્મમાં સ્થિર નથી થવા દેતા તો તેવા અષ્ટકર્મો દહન થજો. કુલ અને રૂળથી પૂજન કરનાર ઉત્તમ મોક્ષ પદની જ આકાંક્ષા રાખતો હોય છે. આ રીતે અને આવી ભાવનાથી જો એક ચિત્ત થઈને પૂજા કરવામાં આવે તો નિશ્ચિત રૂપથી માણસ ઉત્તમ પૂણ્ય લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે જેનાંથી ઉત્તમ ગતિ, ઉત્તમ કૂળ, શરીર ધન ધાન્ય સ્વયં પ્રાપ્ત કરે છે અને તે નિવૃત્તિઓમાં સરળતા, વિચારોમાં સ્વચ્છતા અને આચરણમાં સાત્વિકતા હોય છે. અને આવો સાધક આવા સુખ પ્રાપ્ત કરી નિશ્ચયપૂજામાં જ્યારે આગળ વધે છે ત્યારે તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે પૂજા પછી તેનાં ગુણોનું ગુણાનુવાદન કરવામાં આવે છે.

આરતી—

લગભગ બધા મંદિરોમાં સવાર-સાંજ આરતિ ઉતારવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે હીવો પ્રગટાવીને કોઈ સ્તુતિ ગાઈને આરાધ્યની આરતી ઉતારવામાં આવે છે. આરતીના સમયે

ઉપલબ્ધ વાદ્યો, ગીત-સંગીતનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આરતી શા માટે કરવી જોઈએ એ એક સામાન્ય જિજ્ઞાસા હોઈ શકે.

સામાન્ય રીતે સવારે પૂજન પુરું થયા પછી અને સાંજે સંધ્યા કાળે આરતી કરવામાં આવે છે.

જ્યારે આરાધક પોતાના આરાધ્યની આરતી ઉતારે છે. ત્યારે તે ભાવ-વિહ્વલ બની જાય છે. અને આરાધ્યનાં શુણ્ણગાનમાં લીન બને છે. આરતી એટલે આર્ત દુખોને દૂર કરવા માટે કરવામાં આવતી પ્રાર્થના.

માણસ સંસારના ત્રિવિધ દુખોથી પીડિત છે. કર્મબંધ અને સદૃશાન કે સમ્યગ્ચાનનાં અભાવે તે નિરંતર ભ્રમણમાં છે. દુખોને સહન કરીને ભ્રમિત થઈ રહ્યો છે. તે મનથી, તનથી પીડિત છે. અનેક શરીરની આર્તનાઓથી વ્યથિત છે. અને જ્યારે આવી પીડાથી તે માનસિક દુખ અનુભવે છે. દિશા શુન્ય બને છે. ત્યારે માનસિક શાંતિ અને શારીરિક સુખની સાથે કર્મોનાં સંવર માટે તે આર્તને દૂર કરનાર ભગવાન કે તીર્થંકરનાં શુણ્ણોને ગાય છે અને પરોક્ષ રૂપે જાણે કે એમ ભાવના વ્યક્ત કરે છે કે હે પ્રભુ જેમ આ સંસારના દુખ મોહ માયાને ત્યાગીને, ઉચ્ચ તપસ્યા દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરીને આપ મુક્ત બન્યા છો તેમ હું પણ તે અવસ્થા સુધી પહોંચું.

અને દીપ જલાવીને જાણે તે પ્રતીક રૂપે પ્રસ્તુત કરે છે કે દીપનાં પ્રકાશથી જેમ અંધકારનું હરણ થાય છે. જ્ઞાન પ્રકાશે છે. અંધકારથી નિરાશ કે અટવાઈ પડેલ વ્યક્તિ માટે જેમ લૌકિક દીપ-જ્યોત આશા અને માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે તેમ જ્ઞાન જ્યોતથી સંસારમાં જન્મ-મરણ અને દુખથી નિરાશ થઈને માર્ગ ભૂલીને ચોરાશી લાખ યોનિયોમાં ભટકે છે તેવા લોકોને સત્માર્ગ મળે છે. અને હે નાથ મને પણ તેવો જ્ઞાન-પ્રકાશ આપો. જાણે આરાધક એમ પ્રાર્થે છે કે હું નિરંતર પ્રકાશિત બનું અને આ જ્યોતિની જેમ માર્ગ પ્રકાશિત કરતો રહું. લૌકિક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે જેમ જ્યોતિ પોતે જલીને સંસારને પ્રકાશિત કરે છે તેમ હું પણ સ્વયં દુખ ઉઠાવીને પણ, પ્રાણીમાત્રને પ્રકાશ આપતો રહું આરતી ઉતારવામાં હકીકતે તો ભગવાનનું ગુણાનુવાદન અને પોતાની નમ્રતા અને ભક્તિની અભિવ્યક્તિ જ છે આરતી પ્રસંગે ગીત-સંગીત-વાદનો પ્રયોગ તન્મયતા માટે છે. જ્યાં સમૂહમાં સર્વે લોકો ગીત-સંગીતથી ગુણાનુવાદ કરીને કલ્પના કરે છે કે જેમ દેવો અલૌકિક વાદ્યોથી પૂજા કરે છે તેમ અમે ઉપલબ્ધ વાદ્યોથી આપનું અભિવાદન કરીએ છીએ. સંગીતની એ શક્તિ છે કે માણસમાં આનંદ અને ઉત્સાહ જન્માવે છે, તેને જલ્દીન બનાવે છે. ગીત-સંગીત માનવના મનને આકર્ષવા અને દત્તચિત્ત બનાવવાના ઉત્તમ સાધન છે.

મંગલદીવો તે જૈનધર્મમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. નામથી ગુણોનું જ્ઞાન થાય છે. એવો દીવો કે જે મંગલમય છે જે સર્વનું કલ્યાણ કરનારો છે. જૈનધર્મની આ એક વિશિષ્ટતા પણ છે કે તે પોતાના પૂજન-વિધાનમાં હંમેશા વિશ્વસુખ અને પ્રાણીમાત્રના સુખની આરાધના કરે છે. આમ 'સર્વજન હિતાય' અને આત્મ કલ્યાણાય' આ મંગલદીવાની સુંદર કલ્પના કરી છે.

આપણે માત્ર પારમાર્થિક કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે આ વધુ નથી કરતા પણ સાંસારિક સુખની આરાધના કરતા કહીએ છીએ

ધ્રી જિનવર કી આવિકા લીજે શીશ ચઢાય ।
ભવ-ભવકે પાતક હરેં દુઃખ દુર હો જાય ॥

શ્રી જિનેન્દ્રદેવની આરતી કરવાથી અનંત સુખોના પાપોનું ક્ષય થાય છે અને વર્તમાન દુઃખો દુર થાય છે. પણ એનાથી આગળ મારે આટલું જ કહેવાનું કે વર્તમાન અને સંસારના અનુભવાતા દુઃખો જ દુર કરીને ખેસવું નથી. જ્યાં સુધી અહંતપદ પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી નિરંતર આરાધનામાં રહેવું છે.

શાંતિપાઠ (સ્તોત્ર):-

પૂજનની પૂર્ણહુતિ માત્ર અષ્ટ પ્રકારી દ્રવ્યોથી પૂજન કરવાથી કે છેલ્લે આરતી કરવાથી પૂર્ણ થતી નથી. પણ જૈન પૂજા વિધાનોની પૂર્ણહુતિ શાંતિ સ્તવનકે પાઠથી થાય છે. પૂજાની સમાપ્તિ પૂર્વ આ શાંતિ પાઠ વાંચવામાં આવે છે જો તેનું મનન કરીએ તો તે વિશ્વ બંધુત્વ, અને પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણ માટે કરવામાં આવતી પ્રાર્થના છે. પૂજક અંતમાં એજ કલ્પના કરે છે કે હે જીનેન્દ્ર આ ધરતી શસ્ય-શ્યામલા રહે. લોકો આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિથી મુક્ત અને સહુને જીવનની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ અને. લોકો હિંસાથી બચીને જીવનોપાર્જન કરે. વ્યક્તિ અને સમાજ સત્યનિષ્ઠ, કર્તવ્ય પરાયણ અને પરાપકારી અને. રાજા અને પ્રજામાં પ્રેમ વિશ્વાસ વધે અન્યાય અને અસત્યનો પરાબલ થાય. જીવો અને જીવવાદોની ભાવના વધે. મૈત્રી, કરૂણાનાં ઝરણા વહેતા રહે. ધર્મની પ્રભાવના વધે અને અનીતિ, યૌર્ય કર્મ વગેરે લુપ્ત થાય. આમ સર્વજન હિતાયની શાંતિની કામના કરતો

આરાધક પોતાને કેમ ભૂલે ! તે સહુની સાથે પોતાની શાંતિની કામના કરે છે. તે પોતે પંચમહાવ્રતોના પાલનમાં તટ્ટીન બની ઉત્તમ શ્રાવક બનીને મનની શાંતિ વાંચે છે. પ્રભુની આરાધના સતત કરતો રહે તેવી તેની ભાવના વ્યક્ત થાય છે.

છેલ્લે આપણી સમસ્ત આરાધનાનું કેન્દ્રબિન્દુતો આખરે આ માનવ અને સમાજ જ છે અને આગળ વધીને વિશ્વ અને પ્રાણી માત્ર છે. જો સંસારના પ્રત્યેક પ્રાણીના મનમાં શાંતિની ધૃષ્ટા જાગૃત થાય તો પછી યુદ્ધ કે અનીતિ ને સ્થાનજ ન રહે.

આવી શુભ ભાવના ભાવનાર જૈન ધર્મનાં અનુયાયી કદી અન્યાય ન કરે. આવી ભાવનાથી સભર હોવાને લીધે જ જૈનધર્મ વિશ્વધર્મ છે. તે સહુનો છે.

સામાયિક અને સ્વાધ્યાય (જૈનયોગ)

વિશ્વના સર્વ ધર્મોમાં ઇશ્વર કે આત્મપ્રાપ્તિ માટે એકાગ્રચિત થઈ ઇશ્વરની આરાધના નામસ્મરણની મહત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે. વિધિવિધાનમાં ફેરફાર હોઈ શકે પરંતુ ઉદ્દેશ સૌનો એક જ છે. જ્યાં સુધી મન ઇન્દ્રિયોને આધીન રહીને જડ જગતમાં ભટક્યા કરશે ત્યાં સુધી તે આત્મસાક્ષાત્કારની અવસ્થામાં પહોંચી શકતો નથી. અને એટલા માટે બધાએ નામસ્મરણની મહત્તાનો સ્વીકાર કર્યો છેજ.

જૈનધર્મમાં સામાયિક અને સ્વાધ્યાય આ બે શબ્દો આત્મ આરાધનાના ઉત્કૃષ્ટ ઉપાયો છે અને તેજ યોગની સ્થિતિ છે. જ્યારે સાધક ધ્યાનાવસ્થામાં બેસે છે ત્યારથી જ તે ઇશ્વર કે આત્માનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની શરૂઆત કરે છે. સામાયિક ? પણ વૈજ્ઞાનિક વિધિ છે સર્વ પ્રથમ તો કેમ બેસવું જોઈએ એના ઉપર જ વિચાર કરીએ.

તિથંકરની મુર્તિએ સંપૂર્ણ યોગમુદ્રાની અવસ્થા દર્શાવે છે. સાધકે પદ્માસનથી બેસીને બંને હાથો નાભિની

નીચે એકબીજા ઉપર મૂકીને ટટાર કરૌડરજીનુને ૯૦ ના ખુણે અને ગઢૈનને ટટાર રાખી બેસવું જોઈએ અને આંખોની દૃષ્ટિ નાકના ટેરવે રાખવી જોઈએ અને પ્રારંભમાં કોઈ મૂર્તિ કે એમ વગેરે ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. પ્રારંભમાં આ રીતે બેસવાનું ટટાર રહેવાનું અઘરું પડશે. દૃષ્ટિ નાશિકાગ્ર ભાગ ઉપર રાખવામાં પણ કષ્ટ પડશે. લલાટ-ખિંદુમાં દુઃખાવો પણ લાગશે. અને આ શારિરિક પ્રતિકુળતાને લીધે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં પણ વિક્ષેપ પડશે. પરંતુ દૃઢ નિશ્ચય કરીને જો આક્રિયાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો થોડાક દિવસો પછી તે ટેવ બની જશે અને આનંદ સ્વયં પ્રાપ્ત થવા લાગશે અને આનંદ એ બાહ્યવસ્તુ નથી અંતરની અનુભૂતિ છે.

જૈન તિર્થંકરોની મૂર્તિ પદ્માસન કે ખડગાસન બંને મુદ્રામાં સંપૂર્ણ યોગમુદ્રામાંજ હોય છે આપણે થોડુંક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મૂલવીએ તો જેમ યંત્રમાં ઉત્પન્ન થતી ઉર્જાશક્તિ સતત ધારાપ્રવાહ રીતે ફર્યા કરતી હોવાથી તેનામાં શક્તિ અને તેજ ઉત્પન્ન થાય છે. ગરમી વધે છે. તેવીજ ઇલેક્ટ્રીસીટીનો સિદ્ધાંત શરીરને પણ લાગુ પડે છે. મનુષ્યના શરીરમાં અને સવિશેષ મસ્તિષ્ક માંથી તેજ ફિરણું નિરંતર ઉદ્ભવતા રહે છે. અને યોગમુદ્રામાં તે ઉર્જા શરીરમાંજ ફર્યા કરે છે. (સરકયુલેટેડ થાય છે) અને જેમજેમ યોગમુદ્રામાં દૃઢ થતા જઇએ છિએ તેમતેમ તે પ્રક્રિયા વધુતેજ બને છે

અને તેજોમય ઉર્જા ઉત્પન્ન કરે છે અને તે શક્તિ શરીરની એકાગ્રતા મનની દૃઢતાને લીધે વેડફાતી નથી પરંતુ ઇન્દ્રિયોને મજબુત બનાવે છે. અને જ્યારે આ શરીર રૂપી જનરેટરમાં આવી વીજળીક શક્તિનો પ્રવાહ નિરંતર પ્રવાહીત થવા માંડે છે ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન, આત્મદર્શન કે સિદ્ધિ કે કેવળજ્ઞાન જે કહો તે પ્રાપ્ત થાય છે. તિર્થંકરોની યોગમુદ્રા સંપૂર્ણ રીતે વૈજ્ઞાનિક યોગમુદ્રા છે અને જો આ રીતે બેસવું તો જરૂર એક દિવસ આવી સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

સામાયિક પહેલા જેમ કેમ બેસવું એ મહત્વનું છે તેમ મનને કેમ કેન્દ્રિત કરવું તેપણ જરૂરી છે. મનને ચંચળ અને ઉચ્છંબલ ઘોડાની સાથે સરખાવવામાં આવે છે. અને તે સાચુ પણ છે. ઇન્દ્રિયોને વશીભુત થઈને પુદ્ગલ પરમાણુઓથી લિપ્ત આ મન નિરંતર તથા કવચિત્ બાહ્ય સુખોની સતત સંકલ્પના કર્યા કરે છે અને નિરંતર તેમની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન શીલ કે આપ્રાપ્ય થવાથી દુઃખી થવા કરે છે અને તે પેલી વ્યક્તિની જેમ કે જેને તરતા ન આવડતું હોય અને પાણીમાં પડી ગયા પછી હવાતિયાં માર્યા કરે તેમ હવાતિયાં માર્યા કરે છે. ઇન્દ્રિયોની વિષયલાલસા અને ભૌતિક સુખોની ઘેલછા માણસનાં મનને સ્થિર નથી થવા દેતી અને તે એટલી હદે વિકૃત બની જાય છે કે તિર્થંકર જેવા સર્વપરિશ્રદ્ધ ત્યાગી, મોક્ષગામી પાસે પણ ધનકે સંસાર સુખની યાચના કરતો હોય છે એટલે સર્વપ્રથમ મનને કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.

ધ્યાનનો મતલબ જ એ થાય છે કે સર્વદશાઓમાં ભટકતા મનને એકાગ્ર ચિત્ત બનાવવું, અને જ્યારે આ રીતે મન કેન્દ્રિત થાય છે ત્યારેજ સાચી સાધનાકે સાચા સામાયિકનો પ્રારંભ થાય છે, આપણે સૌ અનુભવ કરીએ છીએ કે જ્યારે આંખો બંધ કરીને માળા ફેરવવા બેસીએ છીએ ત્યારે બંધ આંખોથી સમગ્ર સંસાર દેખાવા માંડે છે અને માળા તો માત્ર ફર્યાજ કરેજ છે, અને કળીરે સાચુંજ કહ્યું છે કે જો હાથમાં માળા ફર્યા કરે મોઢામાં રામનું નામ લઈને જીભ ફર્યા કરે પણ મનજો સ્થિર ન હોય તો તે સાચું સ્મરણ નથી. જૈનધર્મતો ચિત્તની એકાગ્રતાને સંપૂર્ણ અને મહત્વપૂર્ણ માને છે અને જે આ દશાએ પહોંચે છે તેજ જિન કહેવાય છે. મનોવિજ્ઞાન પણ મનની અનેક અવસ્થાઓનું વર્ણન કરીને અંતે તો તેની સ્થિરતા પરજ બાર મૂકે છે. અને ગીતા કારે પણ મનનેજ બંધ અને મોક્ષનું કારણ માન્યું છે. તો હવે બીજી વાત થઈ મનની એકાગ્રતા અને જ્યારે શરીરની સાધના મનની એકાગ્રતા થાય ત્યારેજ સામાયિકની શરૂઆત થાય અન્યથા તે માત્ર એક દગમાવ છે, નિર્થક છે.

“ સામાયિક એટલે શું ? ”

આચાર્યોનું કહેવું છે કે સામાયિક એટલે સમય જેને અર્થ છે એક સાથે જાણવું કે ગમન કરવું અને બીજો સમય એટલે આત્મા. જેનાથી આત્માને જાણવાની તક મળે તે

સામાયિક જ્યારે સાધક આત્માની સાથે એકાકાર બને છે ત્યારે તે બાહ્ય તમામ પ્રકારના હિંસાતિક કાર્યોથી મૂક્ત બને છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મન, વચન અને કાયાની ક્રિયાઓને પર પદાર્થોથી કે બાહ્ય પદાર્થોથી હટાવીને આત્માની સાથે એકરૂપ બનાવવા તે સામાયિક છે. અને તે વખતે ચિંતન એ ઉચ્ચભૂમિ પર સ્થાપિત થઈને એમ ધ્યાન કરવું કે હું જ્ઞાતા છું, હું દષ્ટા છું, હું પોતે જ્ઞેય અને જ્ઞાતા બંને છું. સામાયિકતા મૂળમાં સમતા એટલે સમભાવ તે મહત્વનું લક્ષણ છે જ્યારે મન, ધન, સંપત્તિ, સંસાર, ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પ્રત્યેનો મોહ, સ્વ અને પર દ્રવ્યો પરથી નિર્મોહ તથા વિપરિત વૃત્તિ દાખવનાર પ્રત્યે માધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરવાની ક્ષમતા ઉત્પન્ન થાય તથા સુખદુઃખ પ્રશંસા અને નિંદામાં સામ્યભાવ રાખે અને નિરંતર તિર્થંકરની જેમ શુદ્ધબુદ્ધ સ્વરૂપી બનવાની ખેવના રાખે તેજ સાચી રીતે સામાયિકનાં પ્રથમ લક્ષણ સમતાનો ધારક બને છે. સામાયિક કરનારનું બીજું લક્ષણ છે કે રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે એટલે જ્યારે સાધક તમામ કાર્યોમાંથી રાગદ્વેષ મુક્ત થઈ દ્વદશાંગ સૂત્રમાં શ્રદ્ધા રાખે અને ચિંતમાં સ્થિરતા લાવીને નિશ્ચય અને નિશ્ચયન ભાવ રાખે ત્યારે જ સામાયિકની દૃઢતા તેનામાં જન્મે સામાયિક કરનાર ઇન્દ્રિય વિજેતા બનવાનો સતત ઉદ્યમ કરે. સામાયિક તપનો એક પ્રકાર છે અને સંયમ જેનો આધાર છે એવો સ્થિર સાધક બાહ્ય આકેમણુ ભય કે

ઉપસર્ગોથી ચલિત થતો નથી તે સંયમ દ્વારા આત્માની એકતા સાધે છે અને તેની જ સામાયિક ક્રિયા ઉત્તમ ગણાય છે. આચાર્યોએ અહીં સુધી કહ્યું છે કે સામાયિક કરનાર જ્યારે બાહ્ય અને અંતરંગ સમસ્ત પદાર્થોમાં કષાયનો નિરોધ કરે છે તેને જ સામાયિક ક્રમે છે. સામાયિકના વિવિધ લક્ષણો વિવિધ પ્રકારોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે પરંતુ અત્યારે આપણે તેમાં બહુ ઉંડે જતા નથી આપણો ઉદ્દેશ્ય તો સામાયિક કેમ કરવી એટલો જ છે, અને આપણે એટલું સમજી પણ લીધું છે કે સામાયિક કરનારે નિર્દોષ અને નિર્દોષ ભાવથી રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી સામાયિક કરવી જોઈએ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેની કલ્યાણ ભાવના અને મૈત્રીભાવ ધારણ કરવા જોઈએ.

સામાયિક ધરમા પણ કરી શકાય છે યરંતુ સામાયિક કરવાનું ઉત્તમ સ્થળ મંદિરનું એકાંત સ્થાન કે કોઈ બગીચો કે એવી જગ્યા કે જ્યાં જીવજંતુઓનો વિક્ષેપ ન હોય, ઘોંઘાટ ન હોય, ચિત્તને અસ્થિર બનાવનાર વાતાવરણ ન હોય તેવા જ સ્થળે જ સામાયિક કરવાથી તેમાં દૃઢતા આવે છે. સામાયિકનો સમય પૂર્વાહ્ન, મધ્યાહ્ન અને અપ્રવાહ્ન ગણવામાં આવેલ છે અને ઉત્કૃષ્ટ કાલ ગમે તેટલો હોઈ શકે પરંતુ જઘન્યકાલ અંતર્મુહર્ત એટલે અડતાલિસ મિનિટનો માનવામાં આવે છે. સામાયિકની વિધિ માટે એમ તો આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ પરંતુ જૈનાચાર્યોએ કહ્યું છે તેમ

સ્નાનાદિ કરી શુદ્ધ વસ્ત્રો ધારણ કરી ઘરના એકાંતમાં કે જિનપ્રતિમા સમક્ષ કે અન્ય પવિત્ર સ્થળે પૂર્વમુખ અથવા ઉત્તરમુખ થઈ જિનવાણી, જિનધર્મ, જિનગિંબની ત્રિકાલ વંદના કરવામાં આવે છે. સામાયિક કરતી વખતે મહત્વની ધ્યાન રાખવાની વાત એક જ છે કે નિરંતર દેવશાસ્ત્રગુરુનું સ્મરણ કરવામાં આવે અને અનંત સુખ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે કર્મક્ષય માટે આરાધના કરવામાં આવે અને નમસ્કાર મંત્રનો નિરંતર જાપ કરવામાં આવે તો નિશ્ચિત રૂપથી સાધક ઉત્તમશ્રેણીમાં સ્થાપિત થાય છે અને આવી રીતે સામાયિક કરનાર ગૃહસ્થ સાધુ તુલ્ય બને છે અને એમ જોવામાં આવેલ છે કે સાચા મનથી પૂજન અને સામાયિક કરનાર ગ્રહસ્થ તેના રોજબરોજના કાર્યમાં પણ ઈમાનદાર અને સાચો બને છે અને તેને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા તો મળે જ છે સંતોષરૂપી મહાન આનંદ પણ મળે છે કેટલાકને પ્રશ્ન થશે કે સામાયિકથી શું ફાયદો ? તો જૈનદર્શન એમ કહે છે કે તમામ આરાધનાનો ઉદ્દેશ્ય આત્મશાંતિ, આત્મ ઉન્નયમ અને ચતુર્ગતિ માંથી મુક્તિ મેળવવાનો છે સામાયિકમાં જે સમતાની વાત, સંયમની વાત, મૈત્રીની વાત કરી છે અને જો તેનું પાલન પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરે કે કરવાનો પ્રયાસ કરે તો એક વાત નિશ્ચિત છે કે માણસ પ્રત્યે કુરતા છોડે અને વિશ્વશાંતિ માટે સમસ્યાઓ ન રહે. સામાયિક બીજા શબ્દોમાં યોગ છે.

અત્યારે આપણે યોગ વિષે ઉંડાણમાં જતા નથી પણ અતિસંક્ષિપ્તમાં યોગની વાત કરી લઈએ તો વધુ ઠીક રહેશે યોગ એટલે જોડ, સંપર્ક, એકત્વ જે ગણા તે હવે જ્યારે યોગ એટલે જોડ અને સંકલનની વાત કરીએ છીએ ત્યારે એનો ગર્ભિત અર્થ એ છે કે આત્માને પરમાત્મા સાથેનો સાનિધ્ય કે સંપર્ક એટલે યોગ યોગની સાથે ધ્યાન શબ્દ જોડાયેલોજ છે. યોગ કરનાર માટે એસવાની પદ્ધતિ ધ્યાનની પ્રક્રિયામાં તે સમસ્ત વાતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે જેનો ઉદ્દેશ સામાયિક અને તેની ક્રિયામાં કરવામાં આવેલ છે. ઉદ્દેશ પણ સમાન છે. કારણ કે સામાયિકમાં પણ નિર્વિકાર ભાવથી આત્માનું જ ધ્યાન કરવામાં આવે છે. અને યોગમાં પણ આત્માની જ ઉર્ધ્વગતિ કરાવીને પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય કરાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. વેદોમાં ઉપનિષદોમાં સાંખ્યદર્શનમાં, નાથ અને સિદ્ધ સંપ્રદાયમાં અને છેલ્લે કબીર પંથમાં યોગની સર્વશ્રેષ્ઠ મહત્તાનો સ્વીકાર કરેલો છે. તેવી જ રીતે જૈન ગ્રંથો ધાનારણો વગેરેમાં પણ યોગક્રિયાની વિષદ્ ચર્ચા, પદ્ધતિ વર્ણવવામાં આવી છે. યોગશાસ્ત્રમાં ગુદા ભાગથી લઈ મસ્તિષ્ક સુધી કેટલાંકે પાંચ અને કેટલાં કે સાત સ્થાનોને કેન્દ્રરૂપે માની ત્યાં ચક્રો અને કમળોની કલ્પના કરી છે. અને સાધનાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિથી તે ચક્રો જાગૃત બને છે, કમળ ખીલે છે અને સાધક નિરંતર ઈશ્વરમય

બનતો જાય છે. અને જ્યારે મસ્તિષ્કના સહસ્રદલ કમળ જાગૃત બને છે ત્યારે યોગસાધનાની ચરમભૂમિ પર સાધક પહોંચી જાય છે. વિવિધ કેન્દ્રોના વિવિધ રંગો; વિવિધ પ્રભાવો અને વિવિધ પરિણામોની ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે. યોગ અંગેનો વિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મ અને વૈજ્ઞાનિક પુસ્તક જુદેથી પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. અત્યારે તો આજ સમજાવવાનું છે કે સામાયિક એજ યોગ છે. અને મનની શાંતિ માટે આજે વિશ્વ તેના તરફ આકર્ષિત થયેલું છે.

સ્વાધ્યાય !

સામાયિકની સાથે સ્વાધ્યાય સંલગ્ન છે. હું તો એમ માનું છું કે દેવદર્શન માટે ગયેલો શ્રાવક દર્શન, પૂજન, આરતી, સામાયિક અને છેલ્લે સ્વાધ્યાય કરે ત્યારેજ એની મંદિરજવાની પ્રક્રિયા પૂરી થાય. સાધારણ રીતે સ્વાધ્યાય એટલે વાંચન એમ કરવામાં આવે છે અને આપણે તેમ કરીએ પણ છીએ. આચાર્યોએ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું વાંચન અને શ્રવણ એને પણ તપનોજ એક પ્રકાર માન્યો છે. અને સામાયિકની જેમ ત્રિકાલ એ સારો સમય ગણ્યો છે.

સ્વાધ્યાયનો શાબ્દિક અર્થ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે સ્વ અર્થાત્ પોતાનું અર્થાત્ આત્માનો અધ્યાય એટલે જાણવું એટલે કે આત્મા વિષે જાણવું સમજવું, મનન કરવું, ચિંતન

કરવું, વિચારવું તે સ્વાધ્યાય છે. હું મારા વિષે જાણું અને જાણી શકું એનાથી મોટું જ્ઞાન શું હોઈ શકે? આજના યુગની વિડંબનાતો એ છે કે આપણે આપણા વિશેજ જાણતા નથી. સતત બીજા વિશે જ જાણતા હોઈએ છીએ કે જાણવાની ઇતેભરી રાખીએ છીએ. પરિણામે સંઘર્ષ રાગદ્વેષ જન્મે છે. પરંતુ જો હું સ્વ-અધ્યાયી બનું તો પારકી ચિંતાથી મુક્ત બનું. અને હું કોણ છું? મારો સ્વભાવ શું છે? તે જાણવા માટે આવા શાસ્ત્રોનું વાંચન જરૂરી પણ છે. સર્વાર્થ સિદ્ધિ અને ચારિત્ર્ય-સાર માં કહ્યું છે કે આત્માનું હિત કરનાર અધ્યયન કરવું તેજ સ્વાધ્યાય છે અને વ્યવહારિક દ્રષ્ટિએ આગમોનું વાંચન પૃચ્છના, અનુપેક્ષા, ધર્મકથા કરવી અને સાંભળવી તે સ્વાધ્યાય છે એટલુંજ નહિ વાંચન કયાં પછી તેને સમજવું, જીવનમાં ઉતારવું તે એનાથી પણ ઉત્તમ સ્વાધ્યાય છે. ઉત્તમ ચરિત્રોનું વાંચન, ઉત્તમતાના ગુણો વિકસાવે છે અને ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધા જન્માવે છે. સત્શાસ્ત્રોનાં વાંચનથી મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી સ્વયંભુ રીતે સમ્યક્ ચારિત્ર તરફ આપણે આગળ વધીએ છીએ અને જૈનધર્મનો અહીં સુધી કહે છે કે પંચપરમેષ્ઠીના ધ્યાનમાં લિન તેના ગુણોનું સ્મરણ કરનાર તે પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ભગવતી આરાધનામાં કહ્યું છે કે સર્વજ્ઞ દેવના ઉપદેશોલા તપના બાર પ્રકારોમાં સ્વાધ્યાય ઉત્તમ તપ છે. અને જ્ઞાની સાધક અંતર્મુહુર્તમાં કર્મોના ક્ષય

કરી શકે છે. એટલું જ નહીં અનેક પ્રકારના ઉપવાસ કરનાર જ્ઞાનરહિત સાધક કરતા સ્વાધ્યાયમાં તત્પર સમ્યક્દ્રષ્ટિ પરિણામોને વધુ સારી રીતે વિશુદ્ધ બનાવી શકે છે. સ્વાધ્યાયથી જ્ઞાન વધે છે અને સદ્વૃત્તિઓનો વિકાસ થાય છે. ધવલામાં કહ્યું છે કે જેઓએ સિદ્ધાંતોનો ઉત્તમ પ્રકારે અભ્યાસ કર્યો છે એવા પુરુષોનું જ્ઞાન સૂર્યના કિરણોની જેમ નિર્મળ હોય છે અને જેઓએ પોતાના ચિત્તને સ્વાધીન કરી લીધું છે તે ઓ ચ દ્રમાના કિરણોની જેમ નિર્મળ હોય છે પ્રવચનના અભ્યાસથી મેરુની જેમ નિષ્કંપ અષ્ટમલરહિત ત્રિભૂજતા રહીત સમ્યકદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વાધ્યાય કરનારને નર્ક કે તિર્યંચ ગતિ મળતી નથી વધુમાં કહ્યું છે કે જિનાગમ, જીવોના મોહરૂપી મળને દૂર કરે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે અને મોક્ષપથને પ્રશસ્ત કરે છે. સ્વાધ્યાયને સમજીને જે તેનો અમલ કરે છે તેના કર્મોની નિર્જંક થાય છે. સ્વાધ્યાય કરનારમાં જ્ઞાનની વધુ પ્રાપ્તિ માટે જાણસા પણ જરૂરી છે. અને જેમજેમ તેની જાણસાઓનો ઉકેલ મળતો જાય છે તેમતેમ તેને અલૌકિક આનંદ મળે છે. અને આવા જિનવચનો મનને દ્વિધા મૂક્ત બનાવે છે અને પ્રજ્ઞાવાન બનાવે છે. માણસ માં રહેલી અશ્રદ્ધા, લોકમૂઢતા, દેવમૂઢતા, ગુરુમૂઢતાનો નિગ્રહ કરે છે. ચંચળ મન સ્થિર બને છે. આત્માનુશાસનમાં એક સુદંર રૂપ રંગુ કરીને કહ્યું છે જે શ્રુતસ્કંધરૂપી વૃક્ષ, વિવિધ ધર્માત્મક પદાર્થ-રૂપ કુલો અને ક્ષણોના ભારથી નમેલું છે, વચનરૂપી

પાંદડાઓથી આચ્છાદિત છે, વિસ્તૃત વિવિધ નયરૂપી ડાળિઓથી ભરપુર છે અને ઉન્નત છે તથા સમીચિન્હ અને વિસ્તૃત મતિજ્ઞાન રૂપજળથી સ્થિર છે એવા વૃક્ષ ઉપર બુદ્ધિમાન સાધુએ પોતાના મનરૂપી વાંદરાને સ્થિર કરવો જોઈએ. આ આખા વિવેચન ને એમ બાંધી શકાય કે સ્વાધ્યાય માં પણ ચિત્તની એકાગ્રતા, ઉત્તમ વાંચન, જ્ઞાનની ઝંખના અને તેને જીવનમાં ઉતારીને મોક્ષમાર્ગનો પથિક બનનાર સાચો સ્વાધ્યાયી છે.

સ્વાધ્યાયમાં મેં શરૂઆતમાં “સ્વ” શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે. “સ્વ” એજ આત્માનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. આપણે ઘણી વખતે ‘સ્વતાંત્ર’ કે ‘સ્વાધિન’ નો પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યાં પણ ભાવ તો, એ છે કે અમે પોતાના તંત્ર અર્થાત્ એવી વ્યવસ્થામાં રહીએ કે જે બીજાને અહિતકર ન બને અને સ્વયંની ઈન્દ્રિયોને ઉચ્છ્રંખલ ન બનવા દે એટલે અમે અમારા આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ એ. એવીજ રીતે સ્વાધિનમાં પણ પોતાના આધીન થવાની વાત છે. ત્યાંનો અર્થ ગુલામ નથી પરંતુ સંયમમાં રહેવાની વાત છે અને સંયમ તે સ્વયં-આનંદ આપનાર તત્ત્વ છે. એ રીતે પણ આ સ્વાધિન, સ્વતાંત્ર સ્વાધ્યાય જેવા શબ્દો વ્યક્તિને ભૌતિક અને આદિ ભૌતિક રીતે ઉન્નત બનાવનાર શબ્દો છે.

વ્યવહારિક રીતે થોડુંક વિચારીએ તે આજની મુખ્ય

સમસ્યા એ છે કે ખાસ-વિશેષ કરીને આજનો યુવક સત્-વાંચનથી ખૂબજ દૂર છે. તે ભૌતિક સુખોને દુર્ભાગ્યથી સાચુ સુખ માની બેઠો છે. અને તેના તમામ વાંચન, અધ્યયન મનન, ચિંતનમાં તે ભૌતિક સુખોજ વધારવાની વિચારણા ચાલ્યા કરે છે. તેને અસંતોષ છે કારણ કે આવશ્યકતાઓ વધારી છે. પૂરતીના સાધનો છે નહિં. પરિણામે તેનો સંયમનો બંધ તુટી ગયો છે અને તે દિશાશૂન્ય થઈ વિખેરાઈ ગયો છે. બીજું ઉંડા આગમના વાંચનના અભાવે તે તેની વૈજ્ઞાનિકતાને સમજી શક્યો નથી હું નમ્ર પણે પણ દૃઢતાને દાવાની સાથે કહી શકું છું. કે વર્તમાન વિજ્ઞાનના તમામ સંશોધનના મૂળ આપણને શાસ્ત્રોમાંથી મળે છે. ખાનપાન, આહાર વ્યવહાર અને આચાર-વિચાર તમામ જીવન જીવવાની કળા અને માર્ગદર્શન સ્વાધ્યાયમાંથી મળે છે. અને તેની યોગ્યતા સંયમ અને સાધના એટલે કે સામાયિકથી પ્રાપ્ત થશે. જો ભૌતિક સુખોમાંજ સંપૂર્ણ સુખ હોત તો ધનના શૈયામાં આજોટતા ધનિકો યોગ સાધનાને શામાટે અપનાવત ? આજે પશ્ચિમની દૃષ્ટિ ભારતના યોગ તરફ કેમ મંડાત ? પણ દુર્ભાગ્ય છે કે “ ઘરડી મુઠી ” દાલ ” બરાબર સમજી આપણે આપણની જ ઉપેક્ષા કરી છે. જો બાળકને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે એમ કહું કે સત વાંચનની તરફ પ્રેરિત કરવામાં આવે તો તેનામાં જન્મતી દુર્ભાવનાઓ ઔષણાઓ ના જન્મે અને એક વખત

જો સંયમનો આનંદ તેને મળે તો તે સંઘર્ષથી બચી શકે. આપણે કેઈને પૂજારી કે સાધુ નથી બનાવવો. પરંતુ એવા નાગરિક પેદા કરવા છે કે જે કામ પ્રત્યે ઇમાનદાર હોય, ખોટા માર્ગે ધન એકત્ર કરવાથી બચે, સંયમી બને અને વિશ્વમાં જે અશાંતિ, મારકુટ, અવિશ્વાસ વધી રહ્યા છે તેનાથી તે બચી શકે. અને નિશ્ચિત રૂપે વિશ્વશાંતિ થાય. હું તો એમ કહું કે મનની શાંતિનો વિકાસ એજ વિશ્વશાંતિ સુધી વિસ્તરી શકે.

મને લાગે છે કે આપણા યુવકો જૈનધર્મને આ રીતે જો અપનાવશે તો તેમને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નહીં રહે. પછી તો પ્રશસ્ત માર્ગ ઉપર તેઓ પોતા આગળ વધશે.

પ્રતિક્રમણ

પ્રતિક્રમણનો સામાન્ય અર્થ પ્રાયશ્ચિત કે આત્મઆલોચના થાય છે. અથવા મે જ્યાં સુધી ક્રમણ અર્થાત્ ગતિ કરી છે ત્યાંથી પ્રતિગતિ કરીને પાછો આવું તેવી ભાવના છે. એટલે સરળ શબ્દોમાં કહીએતો પ્રતિક્રમણ એટલે પાછા ફરવું. આધ્યાત્મિક રીતે એમ કહીએ કે સંસારમાં મેં જે કંઈ કાર્યો કર્યા છે કે જે મારા આત્મસ્વભાવને પ્રતિકુળ છે તેનાથી પુનઃ પાછો આત્મા તરફ પાછો વળું. એટલે કે સંસારને ત્યાગી ને આત્મલિન બનવાનો પ્રયાસ કરવો. ખુબ સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે આખા દિવસમાં કૃત કારિત અને અનુમોદનાથી મન, વચન અને કર્મથી મેં જે કંઈ ખોટા કામો કર્યા હોય તેનું આત્મનિરીક્ષણ કરવું અને પ્રાયશ્ચિત કરવું એટલે પ્રતિક્રમણ અને સારા કામો કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે અને મન નિર્ભર બને છે. અને સારા માણસ બનવાની પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. જ્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો પોતાની ભુલોનું સ્વયં પ્રાયશ્ચિત કરેતો પારસ્પરિક દ્વેષ જરૂર ફર થઈ શકે.

નિરુક્તિની રીતે અર્થ કરીએ તો મારા દોષ મિથ્યા થાએ. એ પ્રમાણે ગુરૂની સમક્ષ નિવેદન કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. અથવા પ્રમાદવશ થઈ ગયેલા દોષો જે ક્રિયાથી દૂર થાય છે તે પ્રતિક્રમણ છે. આ આત્માની સાથે ચોટેલા પુદ્ગલ રૂપી મલને સાફ કરવાનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. અને તેનાથી ક્રિયા કરવામાં થયેલા અતિચારોનું નિવારણ થાય છે. સામાન્ય રીતે ગુરૂની સમક્ષ વ્રતમાં થયેલા દોષોનું શોધન કરવું. આચાર્યો સમક્ષ પોતાના દોષોની આલોચના કરવી અને ભવિષ્યમાં આવા દોષોનું પુનરાવર્તન ન થાય તે પ્રતિક્રમણમાં રહેલો ભાવ છે અને જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના અપરાધોને વ્યક્ત કરે છે ત્યારે તે સાચા અર્થમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપી અગ્નિમાં તપેલો આત્મા કંચન બને છે. આચાર્યો એ નિશ્ચય અને વ્યવહારની દ્રષ્ટિએ પણ પ્રતિક્રમણના બે ભેદ કર્યા છે. નિશ્ચયની અપેક્ષાએ પૂર્વકૃત જે અનેક પ્રકારના શુભાશુભ કર્મો છે તેનાથી જે આત્મા પોતાને દૂર રાખે છે તે આત્માનું પ્રતિક્રમણ છે. રાગાદિ ભાવોનો ત્યાગ કરી આત્માનું ધ્યાન કરવું, જીવોની વિરાધના છોડવી, તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. પ્રતિક્રમણમાં અનાચારને છોડીને આચારમાં, ઉન્માર્ગને છોડીને સનમાર્ગમાં, શલ્યભાવને છોડીને નિશલ્ય ભાવમાં, અશુદ્ધિ ભાવને ત્યજીને ત્રિશુદ્ધિ-ભાવથી અને આત્મરોદ્ધ ધ્યાનને છોડીને શુદ્ધ ધ્યાન અને સમ્યક્ભાવને

જ્યારે ભાવવામાં આવે છે ત્યારે આત્મ પ્રતિક્રમણ થાય છે. આવ: પ્રતિક્રમણ કરનાર નિજાત્મશુદ્ધતાને પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે નિશ્ચયરૂપે કર્મોના ક્ષય કરે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા અને પ્રકારો તેની ચર્ચા આપણે ઉદ્દેશ્ય નથી પરંતુ આપણે મૂળ ઉદ્દેશ્ય તો એ છે કે આપણે આખા દિવસમાં સ્વર્થવશ, જાણે અજાણે અનેક એવા કાર્યો કરીએ છીએ જેમાં હિંસાદિ પાપો થતા જ હોય છે. અને તે અતિચારોનો મનથી ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ પ્રતિક્રમણમાં કરીએ છીએ અને ફરીથી આવી ફ'વૃત્તિ ન થાય તેજ, આપણે ઉદ્દેશ્ય હોય છે. અને શુદ્ધ દ્વારા સત્ય માર્ગનો નિર્દેશ પણ મળે છે. આત્મ આલોચના કરવાથી સત્યધર્મ પ્રગટ થાય છે. અને પ્રછન્ન પાપોથી આપણે બચીએ છીએ. એવા તમામ પૂણ્યો, કર્તવ્યો કે જે પાપનો આશ્રવ કરાવે છે તે સહુનો સંવર પ્રતિક્રમણથી થાય છે. અને સાધક હંમેશા ધર્મધ્યાનમાં આત્મહિત અંતે પરહિતની ભાવના ભાવતો હોય છે. પ્રતિક્રમણ સવારે અને રાત્રે સાધારણ રીતે કરવામાં આવે છે.

સામાયિકમાં અને પ્રતિક્રમણમાં થોડોક ભેદ છે. સામાયિકમાં આત્મસાધનાની એકાગ્ર-ચિત્ત થઈને પ્રવૃત્તિ આચરવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રતિક્રમણમાં કરેલા અશુભ કર્મોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે પણ હું એમ માનું છું કે સામાયિકમાં સ્થિર થવા પૂર્વેની શુદ્ધતા તે પ્રતિક્રમણ છે

અર્થાત્ પ્રતિક્રમણ દ્વારા મનને નિર્વિકાર, નિર્બાર જનાવીને સામાયિકમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિક્રમણ એટલે પ્રયશ્ચિત્ત આ પ્રાયશ્ચિત્તથી મનમાં રહેલા અહમ્ના વિકારો દૂર થાય છે અને તે આત્મસંશોધનની જ એક પ્રક્રિયા છે પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારનું મન પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમ જની જાય છે. અને આવી વ્યક્તિના કાર્યો હંમેશા નિસ્વાર્થભાવના હોય છે અને એટલા માટે જૈનધર્મમાં આ પ્રાયશ્ચિત્તને તપ કહેવામાં આવે છે. પ્રતિક્રમણ પ્રાયશ્ચિત્તનો જ એક ભેદ છે. આચાર્યોએ તેના અનેક ભેદો ઉપભોદો બતાવ્યા છે. પરંતુ સૌના સારરૂપે હું તો એટલું જ કહેવા માગુ છું કે વ્યક્તિ જો ખોટા કાર્ય કરે એટલે જે કાર્યોથી અન્યને પીડા પહોંચે, લોકવ્યવહારમાં વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય તે તમામ કૃત્યો પ્રત્યે સ્વયં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ વ્યક્તિત્વની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે. પ્રાયશ્ચિત્તથી વ્યક્તિ મહાન બને છે અને ક્ષમા ગુણનો વિકાસ એમાં થયા કરે છે.

જૈનધર્મનું આ પ્રતિક્રમણ જીવન જીવવા માટેની ઉત્તમ કલા શીખવાડે છે. માણસમાંથી અભિમાન, બીજાની વસ્તુઓ પચાવવાની દુર્વૃત્તિઓ, કોઈનું અનિષ્ટ કરવું, સ્વાર્થ, અતિપરિગ્રહ અને પાપોથી બચાવે છે. વ્યક્તિ જ્યારે આ પ્રતિક્રમણ કે પ્રાયશ્ચિત્તને જીવનમાં ઉતારે

તો તેના મનની વ્યાકુલતા, હુબ જરૂર ફર થશે અને જૈન ધર્મની જ એક આ વિશિષ્ટતા છે કે તે માણસને માણસ બનવાની દિશા સૂચવે છે. અને તે વિવેકી બને છે ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી તે તપસ્વી બની મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરે એ પ્રશ્ન તો ખૂબ ઉમ્મચકક્ષાનો છે પરંતુ માનવ કહેવરાવવાનો ગુણ માનવતા જરૂર એનાથી વિકસે છે.

વ્રત ઉપવાસ

* વ્રત !

સામાન્ય રીતે વ્રતનો અર્થ કોઈપણ ધાર્મિક નિયમ કે ક્રિયાનો ભાવ દર્શાવે છે. અને દરેક ધર્મમાં વ્રતની મહત્તાનો સ્વીકાર થયો છે. મૂલતઃ વ્રતની પાછળની ભાવનામાં સંયમની જ મહત્તા રહેલી છે. વ્રત માનસિક પ્રક્રિયા છે જેમાં આરાધક કેટલાક નિયમોનું પાલન કરે છે અને સામાન્ય રીતે જે વસ્તુઓનો નિત્ય પ્રયોગ કરતો હોય છે તેના પ્રયોગ ઉપર નિયમન કે સંયમ રાખતો હોય છે જેને તે વ્રત કહે છે. થોડાક ઉંડાણમાં ઉતરીએ તો એમ કહી શકાય કે સ્વાસ્થ્યને હાનિકર્તા ભોજન અને વ્યવહાર ઉપર સંયમ કેળવવો તે વ્રત છે. અને જ્યારે આ રીતે ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત થવા માંડે છે ત્યારે જિનત્વ પ્રાપ્ત કરવાની પરમાર્થિક વૃત્તિ સુધી ઉર્ધ્વગમન કરીએ છીએ. ખૂબ સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો વ્રત એટલે સંયમ પૂર્વક નિયમનું પાલન કરવું. અને ઇચ્છિત વસ્તુઓ પ્રત્યે વૈરાગ્ય કેળવવો.

જૈનદર્શન અને ધર્મની દૃષ્ટિએ હિંસા, અસત્ય, ચોરી અપ્રજ્ઞ અને પરિશ્રદ્ધથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ વ્રત છે. સર્વાર્થ-સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે પ્રતિજ્ઞાથી જે નિયમોનું પાલન કરવામાં આવે છે તે વ્રત છે. અને વિવેક બુદ્ધિ કે ભેદ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જે કરવા યોગ્ય છે તેનું પાલન કરવું તે વ્રત છે, અને સર્વપ્રકારની નિવૃત્તિના પરિણામને પણ વ્રત કહેવામાં આવે છે. એક જગ્યાએ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે પદાર્થોના સેવનનું અથવા હિંસાદિ અશુભ કર્મોનો નિશ્ચિત સમય માટે કે આજીવન માટે સંકલ્પ પૂર્વક ત્યાગ કરવો તે વ્રત છે. અને શુભકર્મો માટે તે પ્રકારે જ સંકલ્પ-પૂર્વક વૃત્તિ કરવી તે પણ વ્રત છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ એમ કહેવાયું છે કે વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનરૂપસ્વભાવ ધારક પોતાના આત્મ-તત્વની ભાવનાથી હિતપન્ન સુખરૂપી અમૃતના આસ્વાદ વડે તમામ પ્રકારના શુભ અને અશુભ રાગ અને વિકલ્પોથી રહિત બને છે તે વ્રત છે. અને જ્યારે આત્માથી આત્માની પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિર્ધાર કરે છે ત્યારે તે ક્રિયા પોતે વ્રત બની જાય છે. કષાયોનો ત્યાગ કરી દયા દાખવવી એ પણ વ્રતમાંજ આવે છે. આચાર્યોએ ખાર વ્રતની ચર્ચા કરી છે જેમાં પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતોનો સમાવેશ છે.

વ્રતોની આરાધનામાં સમ્યક્ત્વની સર્વાધિક જરૂર છે.

હકિકતે તો તમામ પ્રકારના યમ-નિયમ વ્રતનો મૂળ આધાર જ સંયમ છે. મુનિઓ પંચમહાવ્રત અને શ્રાવકોના પાંચ આણુવ્રત સમ્યકદર્શન યુક્ત હોય તોજ તે સફળ થાય છે. કારણકે તેમના વગર વ્રત નિરર્થક છે.

વ્રત ગમેતે પાલન કરી શકતો નથી. જે શ્રાવક વિતરાગ ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે દેવશાસનગુરૂ પ્રત્યે જેને શ્રદ્ધા યુક્ત આદરભાવો છે તેજ વ્રત માટે યોગ્ય ગણાય છે. ગુરુની સન્મુખ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ શક્તિ અનુસાર પાપોની મુક્તિ માટે તપસ્યાર્થે વ્રત ધારણ કરતા હોય છે જૈનધર્મતો બહુજ સ્પષ્ટરૂપે કહે છે કે વ્રત આપણે લેતા હોઈએ તેને સમજવું જોઈએ જાણવું જોઈએ તે માત્ર આંધળા અનુકરણ ને લીધે નહિ પણ સમજીને જ લેવું જોઈએ. વ્રતના સ્વીકાર પહેલાં પરિણામની શુદ્ધિ પાયામાં રહેલી છે અને પ્રતિજ્ઞા તેની દ્રઢતાનું પ્રતિક છે. વિવિધ સિદ્ધિઓ માટે વિવિધ પ્રકારના વ્રતોનો નિર્દેશ છે પરંતુ વ્રતોનો તે માત્ર ઉપયોગ નથી. વ્રતો પાલન કરવા પાછળનો મૂળ ઉદ્દેશ કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્તિ પ્રાપ્તિનો આશય રહેલો છે.

સ્થૂળ હિંસા અસત્ય અદત ગ્રહણનો ત્યાગ, પરસ્ત્રીનો ત્યાગ, પરિગ્રહનું પરિભાણ આ પાંચ મહાવ્રતો છે જેની ચર્ચા મહાવ્રતો ના પ્રકરણમાં વિગતે કરવામાં આવશે. અહિંયાંતો આટલોજ

નિર્દેશ કરવાનો આશય હોતો કે વ્રતમાં એ આવશ્યક તત્વો નિયમ, સંયમ પ્રત્યેજ અંગુલિનિર્દેશ છે કારણકે આપણે ઉપવાસ વગેરે ક્રિયાઓની ચર્ચા કરવાના છીએ તેના મૂળ માં વ્રતની ભાવના રહેલી છે.

વ્રતને આધુનિક યુગના અનુસંધાને જોઈએ તો વિજ્ઞાન પણ એમ કહે છે કે ઉત્તમ સ્વાસ્થ્ય અને લાંબા આયુષ્ય માટે શુદ્ધ ભોજન, શુદ્ધ પરિમાણ યુક્ત અને નિયમિત રીતે સુપાચ્ય ભોજન કરવું જોઈએ. અને શરીરની શક્તિ તેજ વધારવા માટે ધ્રુવચર્ય આવશ્યક તત્વ છે. અને આયણે પણ અનુભવીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે આપણા મનમાં ઉદ્વેગતા હોય અને વિરોધીઓ પ્રત્યે કુબિચારો આવતા હોય અથવા નિરાશામાં હોઈને આપઘાત જેવા વિચારો આવતા હોય ત્યારે સંયમથી એકાગ્ર ચિત્ થઈ જો પરિસ્થિતિ ને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેતો જરૂર માર્ગ મળે. એવીજ રીતે એ પણ અનુભવની વાત છે કે આપણે જ્યારે ઓછું જમીએ ત્યારે પેટની બ્યાધિઓ થતી નથી પાચનક્રિયા ઠીક રહે છે અને સામાયિક વગેરે કરવામાં પણ ચિત્ એકાગ્ર બને છે. માણસ શરીરથી સ્વસ્થ રહે ત્યારે જ તે આત્મસાધનામાં સ્થિર રહી શકે છે તે દ્રષ્ટિએ પણ વ્રત કે નિયમોનું પાલન જરૂરી છે. વ્રતને ધર્મના એક ભાગરૂપે ગણી કેટલાક સ્થાને ફરજિયાત માની એને પાપ-પુણ્ય કે સ્વર્ગ-નર્ક સાથે

જોડવાથી તે કદાચ વર્તમાન યુવક-વર્ગને યોગ્ય ન લાગે પરંતુ સ્વાસ્થ્ય, સફાઈ રોગની સંકામક પરિસ્થિતિ વગેરેના સંદર્ભમાં તેઓ જરૂર આ વસ્તુને સમજશે. અને જ્યારે આ સત્યને તેઓ સમજશે ત્યારે સ્વયંભૂ રીતે તેઓ પ્રતનું પાલન કરશે. અને તેઓની જીજ્ઞાસા ધર્મના અધ્યયન પ્રત્યે પણ વધશે.

ઉપવાસ :-

સામાન્ય રીતે ઉપવાસ એટલે આત્મામાં નિવાસ કરવો. અર્થાત્ જ્યારે તમામ પ્રકારની ઐષણ્યોથી મુક્ત થઈ આત્મ ચિંતનમાં સંલગ્ન બનીએ છીએ ત્યારે ખરા અર્થમાં ઉપવાસની સાધના કરી કહેવાય અને સાધારણ વ્યવહારમાં આપણે તમામ પ્રકારના લોજનના ત્યાગને ઉપવાસ કહીએ છીએ. આચાર્યોએ કહ્યું છે કે ઉપ-શમન એટલે ઉપવાસ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ રાખવો. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાંથી વિલગ થઈ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં લિન બને છે ત્યારે ઉપવાસ કહેવાય છે. આમ નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને દૃષ્ટિએ જોતા એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે ઉપવાસમાં ઇન્દ્રિય-સંયમ તે મુખ્ય છે. અને તેની સાધના માટે પ્રાથમિક ઉપાયરૂપે ચતુર્વિધ આહારનો ત્યાગ કરીએ છીએ. પ્રથમ તાર્કિક રીતે લોકો એમ કહે છે કે

એક દિવસ ન જમવું તે ઉપવાસ છે અને એક વખત જમવું તે એકાસણું છે. તો દેશના અત્યંત ગરીબ લોકોને બપોરે દિવસ સુધી ભોજન મળતું નથી કે કેટલાક લોકો લગભગ એકજ સમય ભોજન પ્રાપ્ત કરે છે તો શું તેઓ ઉપવાસ કે એકટાણું કરે છે ? અને બીજો તર્ક એમ પણ થાય કે રોગીઓને માર્ટે વૈદ્યો લાંઘણ કરાવે છે અથવા તેને ભુખ નથી લાગતી તો શું તે ઉપવાસ છે ? અને કેટલીક વખતે મુસાફરી વગેરેમાં ભોજન અપ્રાપ્ય હોવાથી અને જમવાનું રહી જાય તો શું તેને ઉપવાસ કહી શું ? આમ અનેક તર્કો-કૃતર્કો અને વિતર્કો કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ તર્ક ત્યાં સુધી જ છે જ્યાં સુધી આપણે ઉપવાસની સાચી વ્યાખ્યા કે એના હાર્દને સમજ્યા નથી

મેં પ્રારંભમાં કહ્યું તેમ આત્મસાત થવું તે ઉપવાસ છે. ઉપવાસમાં પહેલી જ વિશિષ્ટતા તો એ છે કે સ્વયં-સંયમ ધારણ કરવાની અને તમામ પ્રકારના ભોજન ઉપલબ્ધ હોવા છતાં જ્યારે મનને દૃઢ બનાવીને સમતા-ભાવ ધારણ કરીને ભોજનનો ત્યાગ કરીએ છિએ ત્યારે જ ઉપવાસનો પ્રથમ ચરણ શરૂ થાય છે એટલે લાંઘણ કે ભૂખમરાની મજબુરી એમાં હોતી નથી. પરંતુ સર્વ ઉપલબ્ધિ હોવા છતાં ત્યાગની ભાવના હોય છે અને એ ત્યાગમાં પણ પ્રસન્નતા હોય છે ત્યાગનો આનંદ અનુભવાય છે.

ઉપવાસના દિવસે ઉપવાસીએ સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યથી રહેવું જોઈએ. તેણે ગુરૂ કે દેવની સન્મુખ વ્રતનો નિયમ લેવો જોઈએ જેને પરચખાણ કહે છે. અને ચૌવિહાર કે શક્તિ ઓછી હોય તો તિવિહાર ઉપવાસનો નિયમ લેવાય છે ઉપવાસી સવારથી જ શુદ્ધ થઈ મંદિરે જઈ ભક્તિ, સામાયિક, સ્વાધ્યાયમાં પોતાનો સમય વ્યતિત કરે છે અને તે તમામ પ્રકારના ગૃહસ્થ જીવનના કાર્યો બંધ રાખે છે. અને આરંભ-પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી હિંસાથી બચે છે. શૃંગાર, સ્નાન, અન્નજળ વગેરેથી દુર રહે છે અને ખૂબ ચેતનવંતો રહી ભગવત આરાધના કરે છે અને ધર્મકથાનું કથન કે શ્રવણ કરે છે. ઉપવાસના દિવસે શક્ય હોય અને ગામમાં હોય તો મુનિમહારાજોને આહાર વોરાવે છે. ઉપવાસના દિવસે તે વધુમાં વધુ સમય સામાયિકમાં ગાળે છે પ્રતિક્રમણ કરે છે અને સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યથી રહી ભૂમિશયન કરે છે. તે ભૂખ્યો છે એટલે તેણે ઉંઘ્યાજ કરવું જોઈએ તે ઉપવાસનો અતિચાર છે પરંતુ અદ્વપનિદ્રા લઈ વધુમાં વધુ સમય આત્મચિંતનમાં અને શાસ્ત્રપઠનમાં ગાળવો જોઈએ.

જેનધર્મમાં એમ કહેવાયું છે કે ઉપવાસ કરવાથી અંગિકાર કરેલા વ્રતો સ્થિર બને છે અને જે જીવ આ રીતે ઉપવાસ કરે છે તેને સંપૂર્ણ અહિંસાવ્રતનું ફળ મળે છે કારણકે તે આરંભ અને પરિગ્રહથી બચે છે. અને તેના

અશુભ કર્મોનો ક્ષય થયા કરે છે. લોજન ના ત્યાગની સાથેસાથે રાગ આદિના ત્યાગની પણ એટલીજ મહત્તા છે. ઇન્દ્રિયોનું શોષણ નહિ પણ નિયમન કરીને આત્માનું પોષણ તેજ સાચો ઉપવાસ છે જેઓ માત્ર લોજનનો ત્યાગ કરે પરંતુ કષાય વગેરે વૃત્તિઓ અને આરંભ પરિગ્રહને ન ત્યાગે તો તેને ઉપવાસનું કૃણ મળતું નથી.

ઉપવાસની ઉત્તરૌતર સાધનામાં વધારો કરીને છઠ્ઠ, અઠ્ઠમ અઠ્ઠાઈ કે માસ-ખમણ પણ લોકો કરતા હોય છે. અને બને તેટલા રસોનો ત્યાગ કરી નિરસ લોજન લઈ આયબિલમ્પતની ઉપસના કરે છે. કેટલાક પૌષ્ઠ ઉપવાસ કરીને સાધુની જેમ રહીને વ્રત આરાધના કરે છે.

આ રીતે જોઈએતો જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટે અને જીતેન્દ્રિય બનવા માટે ઉપવાસ એ પ્રથમ પગથિયું છે. ગ્રહસ્થજીવનમાં પાડેલી આ ઉત્તમ ટેવો મનુષ્યને સ્વભાવે અને વર્તનથી સાધુ બનાવે છે અને એમ કહેવાનું મન થાય છે કે ઉપવાસી પોતે બચત કરેલા અન્ન ભૂખ્યાઓને આપીને લોજન કરાવે તો તેને એક સત્કાર્યનું પુણ્ય જરૂર મળે.

એકાસણું :-

એકાસણું શબ્દની બ્યાખ્યા પ્રમાણે તો બહુ સરળ

વ્યાખ્યા છે કે એક આસને બેસીને જમવું તે પરંતુ અહિયાં એકાસનનો ભાવાર્થજ નુકો છે. એકાસણુ, પોષધ-ઉપવાસના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેલું છે. અર્થાત્ એક સમયે શુદ્ધ ભોજન કરવું તેમને તો એમ લાગે છે કે ઉપવાસ કરતા એકાસણુમા વધારે સંયમની આવશ્યકતા રહે છે. ઉપવાસીની જેમ સવારથી તમામ નિયમોનું પાલન કરતાં-કરતાં એકાસણુ કરનાર માત્ર એક વખત જમે છે. ઉપવાસીની સામે જમવાનો કોઈ વિકલ્પ નથી જપારે એકાસણુ કરનાર વ્યક્તિની પાસે તમામ પ્રકારના પેટ ભરી શકાય તેવા ભોજન પદાર્થો રહેલા છે. પરંતુ તેની ખરી કસોટી ત્યાંજ છે તે રસોનો ત્યાગ કરી જે વસ્તુ સામે છે છતાં એમાથી ખૂબ ગમે તેવી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, માત્રા કરતા નિર્લેપ ભાવથી ઓછું જમવું એ એકાસણુની મહત્તા છે. ભોજનની શુદ્ધિ અને ઉચ્ચોગમાં લઈ શકાય તેવાજ આહાર તો લેવાજ જોઈએ હું ભૂખ્યો રહ્યો છું એવી અસંતુષ્ટ ભાવના નહિ હોવી જોઈએ. અને તેણે અન્ય તમામ કાર્યો જેવા કે વાંચન, મનન, સામાયિક વગેરે કાર્યોતો કરવાજ જોઈએ. તે તેની શક્તિ પ્રમાણે પોરસી, સાદપોરસી મૂકુસી વગેરેના પરચખાણુ લઈ શકે છે. આમ ઉનોદર રહીને જમવાનો સંયમ એ મહત્વની બાબત છે અને ભોજન પ્રત્યેની લાલસા ઘટે છે. અને સાધના તપમાં તે ખૂબ જરૂરી પણ છે. અંતે તો તમામ વ્રત ઉપવાસનો હેતુ વ્યવહારિક રીતે સારીવ્યક્તિ બનવાનો છે અને નિશ્ચય રૂપે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

“આહાર વિહાર” (ભક્ષ્યા ભક્ષ્ય)

આહાર વિહાર :

સાધારણ રીતે પ્રત્યેક ધર્મમાં આહાર વ્યવહારની ચર્ચા મર્યાદા વગેરે વિષે લખવામાં આવ્યું છે. પરંતું જૈનધર્મ લોજન વિષે વધુ સમગ્ર, નિયમિત અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ અપનાવી શક્યો છે. જૈનધર્મની દૃષ્ટિ કે ધાર્મિક ભાવનાની ચર્ચા કરતા પહેલાં આપણે વ્યવહારિક કે લૌકિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પણ સંતુલિત આહારની સૌએ હિમાયત કરી છે. અને વૈજ્ઞાનિકોએ, તબીબોએ આહારની શુદ્ધતા અને પરિમાણ ઉપર વધુ ભાર મુક્યો છે. સાધારણ રીતે પથ્ય અને કુપથ્ય એ બે પ્રકાર પાળવામાં આવ્યા છે પથ્ય એટલે શરીરને સુપામ્ય, સ્વસ્થ બનાવનાર, શક્તિ આપનાર આહાર, અને કુપથ્ય એટલે શરીરને હાનિ કરનાર ખોરાક.

જૈનધર્મમાં ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય એ બે પ્રકારના આહારોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેનો ભાવાર્થ પણ

એજ છે કે કયું લોજન યોગ્ય છે અને કયા અયોગ્ય. જૈન ધર્મમાં તેને હિંસા-અહિંસાની સાથે જોડીને ચર્ચા કરેલી છે. એક વાત તો સ્પષ્ટ સમજી જ લેવી જોઈએ કે અહિંસા જોનો પાયો છે તેવા ધર્મમાં તેવા તમામ પદાર્થો ત્યાગ્ય છે કે જેમાં હિંસા થતી હોય માંસભક્ષણ, મધુ, શરાબ, પંચ ઉદ્ધંબર એતો સર્વથા કોઈપણ દલીલ વગર અભક્ષ્ય છે. જૈન એટલે આવા અભક્ષ્યનો સદંતર ત્યાગી શરીરને ટકાવવા માટે શક્તિશાળી બનાવવા માટે લોજન જરૂરી છે પરંતુ ગમે તેવું નહિં. આપણે ખૂબ જ શક્તિશાળી વ્યક્તિને કે મશીનને હોર્સપાવરની ગણતરીએ મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ અને ઘોડો સંપૂર્ણ શાકાહારી પ્રાણી છે. હાથી જેવું શક્તિશાળી જાનવર શાકાહારી છે અને મહાન તપસ્વીઓ કે જેઓ સાધનાની કઠીનતમ અવસ્થામાં રહી શકે છે તેઓ પણ શાકાહારી જ હોય છે આનાથી એક વસ્તુ તો તો નિર્વિવાદ સત્ય છે કે માંસાહાર કરતા શાકાહારની શક્તિ વધારે હોય છે. દૂધમાં ફળોમાં જે શક્તિ છે તે માંસમાં નથી પરંતુ જીભની લોહિયતા માણસને બ્રૂટ કરે છે.

મોક્ષમાર્ગની સાધના કરનાર સાધકે લોજનમાં ભક્ષ્યા ભક્ષ્યનો વિવેક રાખવો જ જોઈએ, મધ, માંસ, મધુ અને માખણ તે હિંસા, મદ, પ્રમાદ જેવી વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન કરે અને પંચઉદ્ધંબર ફળ, કંદમૂળ, પત્ર તથા પુષ્પ, વનસ્પતિઓમાં

અનેક ત્રસજીવો હોવાથી તેમના ભક્ષણથી હિંસાનું પાપ લાગે છે એવી જ રીતે વાસી લોજન લાંબા સમયનું અથાણું, સાફ કર્યા વગરનું લોજન, ઢાળો સાથે ઢહીનો સંયોગ અનેક ત્રસજીવો ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી અભક્ષ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. બહુખીજક વનસ્પતિનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. અને ઋતુ પ્રમાણે સમય મર્યાદાથી બહારના લોજનનો પણ નિષેધ છે. ગરમીને લીધે ખટાશ પકડી લેતા કુગી વાળા પદાર્થોમાં અનેક ત્રસજીવો ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેમનો પણ ઉપયોગ અભક્ષ્ય ગણવામાં આવે છે. કંદમૂળ કોઈ દિવસે અચિત્ થતા નથી કારણ કે કંદમૂળ સ્વયં એક ખીજ હોય છે તેના કોઈપણ ભાગનું જો વાવેતર કરવામાં આવે તો તે ઊગી નીકળે છે. એટલે તેને જમીકંદ કે કંદમૂળ કહેવામાં આવે છે અને તેનો એટલા માટે જ સદંતર ત્યાગ કરવામાં આવે છે શર્કરા મિશ્રિત મિઠાઈઓની પણ કાલમર્યાદા હોય છે. અમુક સમય સુધી જ તેને વાપરી શકાય અન્યથા તેમાં પણ ત્રસજીવો ઉત્પન્ન થાય છે જે નુકશાન કરે છે.

કંદમૂળની બાબતમાં કેટલાક લોકો તર્ક કરે છે કે તેમાં જીવ ક્યાં હોય છે? પરંતુ તમે જો કોઈ પણ કંદને કાપીને એને થોડાક સમય માટે સિંદૂર લગાડી સૂર્ય તરફ ઘરો અને તેને જો સૂક્ષ્મ દર્શક યંત્રથી જુઓ તો અનેક ત્રસજીવોની ઉત્પત્તિ તમને નરી આંખે દેખાશે એવી જ રીતે લીલોતરી

શાકભાજી તે એકેન્દ્રિય જીવો હોવાથી ત્યાજ્ય ગણવામાં આવી છે અને એટલા માટે જ આપણે પ્રતિદિન તેા નહિં પરંતુ સુદ, પાંચમ આઠમ, ચૌદસના દિવસે તેનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

હવે ફરી લૌકિક રીતે વિચાર કરીએ તો કંદમૂળ તે પચવામાં ભારે, કબજાયાત કરનાર હોય છે અને તેમાં ખાસ કરીને બટેટા, શક્કરિયામાં સાકરનો ભાગ વધુ હોવાથી ડાયાબિટિસ વાળારોગીઓ માટે વર્જ્ય ગણવામાં આવેલ છે. અને જેઓના શરીરમાં ચરબી વધી છે તેઓને માટે પણ આ જમીનકંદો ત્યાજ્ય ગણવામાં આવ્યા છે કારણ કે ચરબી યુક્ત હોવાથી તેનાં કાર્બોહાઇડ્રેટસનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. જે વસ્તુ વૈજ્ઞાનિકો કે તબીબો આજે કહે છે તે ભલે ધાર્મિક દષ્ટિએ કહેલી હોય. જૈનધર્મે હજારો વર્ષ પહેલા કહી છે.

કહેવત છે કે “ જૈસા ખાયે અન્ન વૈસા ઉપજે મન ” જેમ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં સત્વ રજસ્ અને તમસ્ પ્રવૃત્તિઓ હોય છે તેમજ તેનો વિકાસ કે પોષણ ભોજનથી પણ થાય છે. સામાન્ય રીતે માંસાહારી, ખૂબ તીખું ખાનાર વ્યક્તિ, ક્રોધી અને કામવાસનાની તિવ્રતા ધરાવતો આશય શરાબ તેને ઉત્તેજિત બનાવે છે અને કુકર્મો તરફ લઈ જાય છે. તે માનસિક સમતુલા ગુમાવે છે. અને વિવેકબુદ્ધિ પણ ખોઈ બેસે છે. હિંસક ભોજનને લીધે તેનામાં હિંસાત્મક વૃત્તિઓ

જન્મે છે. ગરિષ્ઠ અને કંદમૂળ વાળા આહાર આળસ જન્માવે છે અને અપચ્ચ તથા મૂત્રરોગો ઉત્પન્ન કરે છે. અને આળસ ને લીધે કાર્યમાં શિથિલતા અને સાધનામાં વિઘ્ન પડે છે. અને આજે તો ડોક્ટરો પણ ઓછું. ખાવાની સલાહ આપે છે. કે જેથી પાચનક્રિયા સુધરે અને સ્વાસ્થ્ય વધે. ભૂલમાં પણ અભક્ષ્ય આહાર ખવાઈ ગયો હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત લેવું જોઈએ. જૈનધર્મમાં ખાવીસ પ્રકારના અભક્ષ્ય માનવામાં આવે છે. જેમાં કરા, ઘોખળાં, રાત્રિભોજન, બહુખીજક, રિગણાં, ટેટાં, પીપળ, કુંપળ, વડ, પાકર (પંચઉદ્બંધર) કંદમૂળ, મધુ, માખણ, મદિરાપાન, ખૂળપાકેલાં ફળ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મધ, મદિરા, માખણ અને માંસ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પ્રકારના અનેક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. જે ભોજનનો વધુ સમય રહેવાથી સ્વાદ બદલાઈ જાય તે પણ અભક્ષ્ય ગણવામાં આવે છે. અંકુરિત અનાજ અભક્ષ્ય છે. કારણ કે તેમાં એકેન્દ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. વાસી દહીં કે છાસ પણ અભક્ષ્ય ગણાય છે આચાર, મુરખામાં અમુકસમય પછી સજીવોઉત્પન્ન થાય છે માટે તેપણ ખાવાજોઈએ નહીં એવા અનાજ કે જેમાં જીવડાં પડી ગયા હોય, ધનેડા વગેરે ઉત્પન્ન થઈ ગયા હોય તે ખવાય નહીં. દ્વિદંશ વનસ્પતિનો જૈનધર્મમાં દહીં-છાશ સાથે ત્યાગ ગણવામાં આવ્યો છે. કંદમૂળ ખાવામાં અનેક જીવોનો ઘાત થાય છે તેનો સિદ્ધ થયેલી ખાખત છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

લક્ષ્ય અલક્ષ્ય પદાર્થની સાથે પાણીની મર્યાદાની પણ જૈનધર્મમાં ખૂબ વિષદ્ધ વૈજ્ઞાનિક રીતે છણાવટ કરી છે જૈન ધર્મમાં જલને એકેન્દ્રિય જીવકાય સ્વીકાર કરવામાં આવીયું છે અને તે ઝાકળ બિંદુ, ગરક, સૂક્ષ્મબિંદુરૂપ, ચંદ્રકાન્ત મણિથી ઉત્પન્ન, મેઘથી ઉત્પન્ન, ઝરણાથી ઉત્પન્ન, ઘનોદધિ વગેરે પર્યાયરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. જૈનધર્મમાં પાણીને ગાળીને જ પ્રયોગમાં લાવવાનો નિયમ છે. અને જલશુદ્ધિની સર્વાધિક મહત્તા છે. ‘લાવપ્રાદુડ’માં વર્ષાજલને પ્રાશુક જલ ગણવામાં આવીયું છે અને સાધારણ રીતે ગ્રાવકે અને વિશેષ કરીને મુનિઓ માટે પ્રાશુક એટલે ગરમ પાણીના જ પ્રયોગનો આદેશ છે સામાન્ય રીતે પથ્થરોને ફેડીને પર્વતીય ઝરણાંઓ અને કુવાતું પાણી નિર્દોષ ગણવામાં આવે છે. પરંતુ આવા જલને પણ ગાળીને માત્ર એ ઘડી સુધી ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે અન્યથા તેમાં અનેક ત્રસજીવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. પરંતુ જો તે પાણીને આ સમય મર્યાદાની અંદર ઉકાળવામાં આવે તો તે છ કલાક સુધી પીવા યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. કારણ કે એ સમય સુધીમાં તેમાં ત્રસજીવો ઉત્પન્ન થતા નથી માટે હિંસાનો દોષ લાગતો નથી આમ ગરમ પાણી પીવા પાછળનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ધાર્મિક નથી. આજના પ્રદુષણના યુગમાં જ્યારે એપી રોગો અત્યંત ઝડપથી ફેલાઈ રહ્યા હોય ત્યારે સૌ ગરમ પાણીના પ્રયોગની જ હિમાયત કરી છે. શરીરના રોગોથી બચવા માટે એ જરૂરી પણ છે અને પેટની

શુદ્ધિ માટે પણ તે જરૂરી છે ગરમ કરવાથી પાણીના નુકશાન કર્તા ક્ષારો નષ્ટ થાય છે. અને વિજ્ઞાનની ભાષામાં કંઠણ જળ નરમ જળ બનીને પાચ્ય બને છે. પ્રયોગની દૃષ્ટિએ એ પણ બાણી શકાયું છે કે ગરમ પાણીના પ્રયોગથી તરશ એાછી લાગે છે અને વારંવાર પાણી નહીં પીવાથી વારંવાર પેશાબ પણ કરવો પડતો નથી જેથી ત્યાગમાં એકાગ્રતા પણ જળવાય છે જે બાર મહિના ઉકાળેલું પાણી પીવે છે તે શરદીના રોગથી પણ બચે છે. કબજિયાતથી બચે છે અને ધાર્મિક રીતે તેને આત્મસંતોષ પણ મળે છે કહેવત પણ છે કે “જેવું પીવે પાણી તેવી બોલે વાણી” અહિયા પાણીનો ભાવાર્થ સાત્વીકતા અને તરલતાથી છે અને ગાળેલું પાણી પણ સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ સૌએ સ્વીકાર્યું છે. એ વાત જુદી છે કે જૈનોએ તેને ધર્મ સાથે જોડીને ચુસ્ત રીતે પાલન કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. કહ્યું પણ છે-“પાની પીજે છાનકે, ગુરૂ કીજે જાનકે” જૈનધર્મની સૌથી મોટી સિદ્ધિ જ એ છે કે તેણે ખાનપાનમાં પણ સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવી છે. જેના મૂળમાં સાત્વીકતા છે. કારણ કે અંતે તો સાત્વીકતાનો વિકાસ એજ આત્મકલ્યાણ અને વિશ્વકલ્યાણ માટે જરૂરી છે આહાર પછી વિહાર શબ્દ જોડાયેલો છે. વિહાર એટલે જીવવું અર્થાત્ રહેણી-કરણી જેમાં પહેરવેશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે સાદગી જેનો પાયો છે એવા ધર્મમાં મોજ-શોખ કે અપ્રહસ્યયર્થ કે વાસના જગાડનાર તત્વોને સ્થાન ન હોઈ શકે

ગૃહસ્થે સાદા પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવા જોઈએ. સ્વચ્છ વસ્ત્રો મનને પ્રકૃત્તિલિત બનાવે છે અને મનમાં શુદ્ધતાની ભાવના જન્માવે છે. પ્રયોગથી સિદ્ધ થયું છે કે ખૂબ બડકીલાં, ચમકીલાં વસ્ત્રો પહેરનારની એક ભાવના હોય છે કે કોઈતેને જુએ છે કે નહીં ? અને તે પહેરવેશના માધ્યમથી અન્યને આકર્ષવાના પ્રયાસ કરે છે અને આજનું દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે પર્યુષણ જેવા ત્યાગના પર્વોમાં વસ્ત્ર અને અલંકારનું પ્રચલન એટલી હદે વધી ગયું છે કે મંદિરો ભક્તિ કે વૈરાગ્યના ધામ મટીને ફેશન પરેડ અને કામોત્તેજનાના ધામ બનતા જાય છે. આભુષણો પરિગ્રહવાહનો છડેચોક ભાંગ કરે છે અને ધર્મથી આપણે સદાંતર દૂર જઈને પાપનો બંધ કરતા હોઈએ છીએ. વ્યવહારમાં ખૂબ સાદા વસ્ત્રો સાદાઈની અંતઃસ્ફુરણા ઉત્પન્ન કરે છે. મંદિર એટલી પવિત્ર જગ્યા છે કે પૂજાના વસ્ત્રો એટલે જ આપણે પવિત્ર અને શુદ્ધ રાખતા હોઈએ છીએ. ઘરમાં પણ આવશ્યકતાનુસાર વસ્તુઓ રાખવાની મર્યાદા છે. રાયરચીલું કેઈપણ સમયે ત્યાગની ભાવના જન્માવી શકે નહીં. જૈનધર્મ તો સાદગીથી રહો અને ઊંચા વિચારો કરો તે સિદ્ધાંતને વરેલો છે. આપણા રસોડા પણ એજ શુદ્ધતા અને સાત્વીકતાના પ્રતિક હોય છે કે જ્યાં ગમે ત્યારે મુનિમહારાજ પણ ગોચરી માટે આવી શકે, પ્રત્યેક શ્રાવક તેના વિહાર અથવા વ્યવહારથી પંચપાપોથી મુક્ત રહી એક આદર્શ જીવન જીવતા નિરંતર ત્યાગની ભાવના કેળવતો હોય છે.

ઉપરની વાત આપણને આદર્શ લાગશે પરંતુ આજે જેનો સૌથી વધુ પરિગ્રહી કે લક્ષ્મીપુત્રો જોવામાં આવે છે એમાં ધર્મ દોષી નથી, સિદ્ધાંતો નબળા નથી, પરંતુ ભૌતિક સુખની ઘેલછાએ આપણને ધર્મન્યુત બનાવ્યા છે. આજના યુવકમાં ભૌતિક રીતે સુખી થવાની લાલસા એટલી હદે વધી છે કે તે આહાર વ્યવહારમાં બ્રષ્ઠ થતો જાય છે. પરંતુ હું દાવાથી કહું છું કે જો તે માત્ર પ્રયોગ ખાતર સો દિવસ આ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરે તો તે સત્યને સમજશે અને પછી તેને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નહિ રહે ક્રિયાકાંડ તેતો માત્ર સાધન છે. સાધ્ય તો છે આત્માને ઉન્નત બનાવી સારા માણસ બનવું.

જૈનધર્મમાં પરિમાણવ્રતની ખૂબ મહત્તા છે અર્થાત્ આપણે સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે હું ધન-ધાન્ય, વસ્ત્ર, લોજન ગમનાગમન, દરેક વસ્તુમાં એક પરિમાણ રાખીશ તેનાથી વધુ પરિગ્રહ રાખીશ નહીં તો વિશ્વાસ રાખજો કે ધીમે ધીમે તે પોતે એ પરિમાણ ઘટાડતો જશે અને પોતે ગ્રહસ્થ જીવનમાં પણ જલકમલવત જીવવા લાગશે એક વાક્યમાં કહીએ તો કુકર્મથી બચીને ચાલનાર એજ સાચો- ધાર્મિક છે, ધર્માત્મા છે, શ્રાવક છે.

રાત્રી લેજન :-

જેમ ગાળેહું અને પ્રાસુક જલ જૈનધર્મમાં રોજીંદા

જીવનની દિનચર્યા બની ગઈ છે તેમ રાત્રીસોજનનો નિષેધ પણ દિનચર્યાનું એક ફરજિયાત અંગ છે. સૌથી પહેલાં આપણે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરીશું આપણી દરેક ચર્યામાં આપણે અહિંસાને જૈનધર્મનો પાયો કે કરોડરજ્જુ જેવી ગણી છે. અને એ રીતે પણ રાત્રિસોજન અને પાણી પીવું એ બંને હિંસાનાકારણભૂત બનતા હોવાથી જૈનધર્મમાં જૈનમાત્ર માટે તે ત્યાજ્ય ગણવામાં આવ્યા છે.

સૂર્યાસ્તની બેઘડી પહેલાં જે ચૌવિહારનો નિયમ છે તેની પાછળનો હેતુ પણ એજ છે કે સૂર્ય અસ્ત થતા પહેલાં સોજન કરી લેવું જોઈએ. જેમ-જેમ સૂર્યાસ્ત થાય છે તેમ તેમ અનંત ત્રસ જીવે અને જીવાંતો ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. અને તેથી દેખીતી રીતે હિંસા થાય છે. અને આ રીતે આપણે ત્યાં રાત્રિસોજનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

જૈનધર્મમાંજ નહિ હિંદુ ધર્મમાં પણ એટલી ચુસ્ત રીતે રાત્રિસોજનનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે. શિવપુરાણ માર્કન્ડેપુરાણ અને અન્ય ગ્રંથોમાં રાત્રિસોજનમાં માંસ-ભક્ષણ જેટલું પાપ અને હિંસાની વાત કહેવામાં આવી છે. તેઓતો એમ માને છે કે રાત્રિસોજન તે માંસ-ભક્ષણ બરાબર છે આટલા કડક શબ્દોમાં તો જૈનગ્રંથોમાં પણ આલેખન નથી પરંતુ હિંદુધર્મમાં તેનો લગભગ બિલકુલ અમલ થયો નથી કારણ કે યજ્ઞોના નામે દેવી દેવતાઓની પ્રસન્નતાને માટે ત્યાં

પશુબલ્લિની પ્રથા પણ જોવા મળતી હતી. અને તે સમયના વિધન-સંતોષી પંડિતોએ જાણુ કે જોનોનો વિરોધ કરવા ખાતર રાત્રિભોજન ને પાપ માન્યું નહિ અને આજે જોનો સિવાય બધા રાત્રેજ જમે છે.

હવે તો જોનો દિવસે જમે છે તેઓ રાત્રે જમતા નથી તે પણ ધીમે ધીમે લુપ્ત થતું જાય છે પરંપરા રહી ગઈ છે પણ અમલ વિસરાતો જાય છે આજનો જૈન યુવક તર્કની દૃષ્ટિએ એમ કહે છે કે પહેલાના સમયમાં રાત્રે પૂરતાં પ્રકાશના અભાવમાં ભોજન બનાવવામાં જીવ-જંતુઓ પડવાનો ભય રહેતો અને ખાવામાં પણ તે સંભાવના હતી. પરંતુ આજે જ્યારે દિવસના તેજ જેવી બત્તીઓનું અજવાળું ઉપલબ્ધ છે. ત્યારે આ રૂઢિ છે, અયોગ્ય છે, પરંતુ આ દલીલો કે કુતર્ક પાછળ તેની પાસે નથી કોઈ જ્ઞાનનો આધાર, સત્યનું જ્ઞાન તેતો માત્ર ફેશન અને આધુનિક કહેવડાવવાના મોહ અને દંભમાં આવું જોલે છે અને આવા પવિત્ર, વૈજ્ઞાનિક ધર્મને ઓર્થોડોક્સ કહેવામાં પણ સંકોચ અનુભવતો નથી. સત્ય તો એ છે કે વિજ્ઞાનના પ્રકાશમાં પણ તે તર્કથી આંધળો બન્યો છે.

હવે રાત્રિભોજન નિષેધની વૈજ્ઞાનિકતા પણ તપાસી લઈએ પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે સૂર્યના પ્રકાશમાં કેટલાક જીવ જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી કે જીવી શકતા નથી તેઓ

સુષુપ્તાવસ્થામાં રહે છે પરંતુ જેમ જેમ સૂર્યાસ્ત થાય છે તેમ તેમ ઠંડક વધે છે અને અસંખ્ય મચ્છર, જીવાત, પતંગિયા જેવા હાનિકારક પ્રકારના ત્રસજીવો કે એકેન્દ્રિય જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ગમન કરે છે તેઓ શીતમાં ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ થોડીક ઉષ્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેઓ દિવાળત્તિની આસપાસ સતત ફરતાં જ હોય છે. સંધિકાળ અને રાત્રે આવા જીવો ગમે તેટલી કાળજી રાખવા છતાં પણ લોજનમાં ચેનકેન પ્રકારેજી પ્રવેશ કરે છે. એટલા માટે જ જૈનધર્મમાં તો સંપૂર્ણ સૂર્યોદય થતા પહેલા અર્થાત્ સૂર્યોદયની બે ઘડી પછી જ અન્નજળ ગ્રહણ કરવાનો આદેશ છે. આ જીવજંતુઓની ઉત્પત્તિ વર્તમાન વિજ્ઞાને સિદ્ધ કરી છે અને મળની વાત તો એ છે કે પોતાને વિજ્ઞાનનો જાણકાર કહેવડાવનાર એ જ્ઞાનથી વંચિત છે, તે આંખ આડા કાન કરે છે. ફેશનની દુનિયામાં અંગ્રેજીયનના આંધળા અનુકરણમાં તે ખાનપાનના નિયમોને પણ ભૂલ્યો છે.

તબીબી દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરીએ તો રાત્રિલોજનનો ત્યાં પણ નિષેધ છે. કારણ કે સૂક્ષ્મજીવજંતુઓની વાત તો તેઓએ સ્વીકારી છે જ પરંતુ મોડેથી લોજન કરવાથી પાચનક્રિયા પણ તેને મદદ કરતી નથી અને તેને પેટના અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ત્યાં પણ રાત્રિલોજનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

આ છણાવટ કરવા પાછળનો આશય એટલો જ કે આજે આપણે રાત્રે જમીને કોઈ મહાન કાર્ય કરી રહ્યા છીએ એવા અભિમાનથી કહીએ છીએ અને રાત્રે નથી ખાતા એ કહેવામાં શરમ અનુભવીએ છીએ. આજે જરૂર તો એ વાતની છે કે પ્રત્યેક જૈન યુવકમાં એ આત્માભિમાન હોવું જોઈએ કે રાત્રે નહિ ખાવું તે અમારું ગૌરવ છે, પરંપરા છે, વહેલા જમવાથી ઘરના લોકોને પણ રાત્રે પૂજન-ભજનનો પૂરતો સમય મળે છે. અને અન્ય કોઈપણ કાર્ય કરવાનો સમય મળે છે રાત્રિભોજન હિંસાનું પાપ નિર્વિવાદરૂપે લાગે જ છે.

“પંચ મહાવ્રત”

જૈનધર્મમાં વ્રતોની મહત્તા સૌથી વિશેષ છે. જ્યારે હું વ્રતોની ચર્ચા કરતો હતો ત્યારે મેં સ્પષ્ટ માન્યું છે કે વ્રત તે માણસને માણસ બનાવે છે. અને પરિવાર, સમાજ સહુને સંપત્ત બનાવે છે. જૈનધર્મમાં શ્રાવક અને મુનિ બંને માટે વ્રતપાલન કરવાનો નિર્દેશ છે અને બીજા અર્થમાં એમ કહીએ કે પંચપાપથી બચવું તેજ વ્રત છે. સ્થૂળ હિંસા, મૃસાવચન, અદત્ત ગ્રહણનો ત્યાગ, પરસ્ત્રી અને પરિગ્રહ પરિભ્રાણ એ પાંચ અભ્રુવ્રતો છે. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર તરફ પ્રેરિત ન થવું અને અનાવશ્યક સંગ્રહ ન કરવો તે ગૃહસ્થ માટે તે અભ્રુવ્રત તરીકે ઓળખાય છે. અભ્રુવ્રતમાં એક દ્વિષ નિવૃત્તિ હોય છે જ્યારે સર્વપ્રકારના પંચપાપોને મન, વચન, કર્મ તથા કૃત, કારિત, અનુમોદનાથી સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો તે મહાવ્રત છે, જેનું મુનિ-મહારાજો પાલન કરતા હોય છે આમ તો સાગાર કે અનાગાર અર્થાત્ શ્રાવક કે મુનિ બંને માટે જરૂરી છે. પરંતુ શ્રાવક ગૃહસ્થ હોવાથી

તેનો એક દ્વેષ ત્યાગ કરી શકે છે જ્યારે મુનિઓએ તેનો સર્વદ્વેષ ત્યાગ કરવાનો હોય છે. અને એટલા માટે તે શ્રાવકો માટે અણુવ્રત કહેવાય છે અને મુનિઓ માટે મહાવ્રત કહેવાય છે. શ્રાવકોએ હિંસાને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ત્યાગ કરવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થ ત્રસજીવોની હિંસાનો ત્યાગી હોય છે અને તેને આ રીતે અહિંસા અણુવ્રત હોય છે અને જ્યારે તે સ્નેહ, મોહ કે સ્વાર્થ માટે અસત્ય વચન બોલતો નથી ત્યારે સત્યાણુવ્રતનો પાલક બને છે અને ચોરી કે પૂછ્યા વગર કે પડેલી કોઈપણ વસ્તુનો તે સ્વીકાર કરતો નથી ત્યારે તે અચોર્યાણુવ્રતનું પાલન કરે છે. અને જ્યારે ગૃહસ્થ જીવનમાં સ્વપત્ની સિવાય તે અન્ય કોઈપણ સ્ત્રીમાં રાગભાવ, વાસના વૃત્તિ રાખતો નથી અને પરસ્ત્રી ત્યાગનું વ્રત ધારણ કરે છે ત્યારે શીલવ્રતધારી બને છે અને જ્યારે ગૃહસ્થ ધન-ધાન્ય, ક્ષેત્ર વગેરેનો સ્વેચ્છાથી પરિભાણ નહીં કરે છે, ગેરમાગથી ધન એકત્ર કરતો નથી ત્યારે તે પરિગ્રહ-પરિભાણ અણુવ્રતધારી કહેવાય છે. સમ્યક્દર્શનપુર્વક ધારણ કરેલા અણુવ્રત સ્વર્ગાશુભ અપાવે છે જ્યારે મહાવ્રત મોક્ષનું કારણ બને છે હવે ધર્મ અને જીવનના વ્યવહારમાં આ વ્રતોની ઉપયોગિતા વિષે પણ સમજવું જોઈએ.

અહિંસા !

અહિંસા સૌહાર્દાંતિકરૂપે સર્વધર્મોમાં સ્વીકૃત છે. પરંતુ

જૈનદર્શનમાં તેને સૌદ્રાંતિક જ નહિં પરંતુ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રાયોગિક રીતે પણ તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અને અહિંસા તો જૈનધર્મનો પાયો જ છે. ‘જીવો અને જીવવા દો’ – ભગવાન મહાવીરનો આ સંદેશ પ્રાણી માત્રને નિર્ભયતા બક્ષે છે. જૈનધર્મમાં વધ, બંધન જેવી સ્થુળ અહિંસાને તો સ્થાન નથી પરંતુ તે તો ભાવ-હિંસાની એ સૂક્ષ્મ અવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે જ્યાં અજાણપણે પણ ત્રસજીવોની હિંસા ન થાય અને એટલા માટે જ ખાનપાનમાં, આહાર-વિહારમાં તે ખૂબજ દૃઢ થતો ગયો. એનાથી આગળ વધીને ભાવોમાં કોઈના પ્રત્યે જન્મેલા દુષ્પરિણામોને પણ હિંસા ગણીને ભાવાહિંસાનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. મતલબ કે માત્ર તનથીજ નહિં, મનથી પણ કોઈનું અશુભ વિચારવું એ પણ આ ધર્મમાં વજર્ય છે, પાપનું કારણ છે. અને પરિણામે આપણને નુકસાન કરનાર કે મારી નાખનાર પ્રત્યે પણ ક્ષમાભાવનો ભાવ રાખવાની શિખામણ આપવામાં આવી છે. ભગવાન મહાવીરને સર્પ દંશ દે છે અને કોઈ અજાણે કાનમાં ખીલા ઠોકે છે કે ભગવાન પાર્શ્વનાથ ઉપર કમઠનો ઉપસર્ગ થાય છે તો પણ તેમના પ્રત્યે તેમના મનમાં કોઈ દુર્ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. જો કે અહિંસાનું આવું કડક પાલન વ્યવહારિક જીવનમાં બહુ શક્ય બની શક્યું નથી અને તેના કડક નિયમોને લીધે પ્રચારની દૃષ્ટિએ જૈનધર્મને વધારે પ્રસાર પણ મળ્યો નથી અને ઘણા લોકોએ આ ક્ષમાને નિષ્ક્રિયતા

પણ ગણી છે. પરંતુ તે તેમનો દષ્ટિ દોષ છે.

આજના વિશ્વની સંપૂર્ણ સમસ્યાઓ યુદ્ધની સમસ્યાઓ છે. અને યુદ્ધ હિંસા વગર લડી શકાતું નથી, જીવી શકાતું નથી. યુદ્ધના પરિણામો શું આપે છે? માત્ર માણસોનાં મરણ, વિધવાઓના રુદ્ધન, અનાથ બાળકોનું નિરાધારપણું અને ઉન્નતતા. હિરોશિમા અને નાગાસાકીના હિંસાત્મક તાંડવને આપણે હજી ભૂલી શક્યા નથી હિંસાના મૂળમાં અહમ્ અને લોભવૃત્તિ રહેલી છે. જો આજે ખરેખર વિશ્વશાંતિ જોઈતી હશે તો આ હિંસાત્મક યુદ્ધો શક્યા વગર છુટકો નથી. પૂજ્ય ગાંધીજીએ ભગવાન મહાવીરના અહિંસાના સિદ્ધાંતથી જ હિંસાત્મક શસ્ત્રો ધારણ કરનાર અંગ્રેજોને હરાવ્યા હતા સાધારણ જીવનમાં પણ પારસ્પરિક સદ્ભાવ શાંતિ માટે અહિંસા એજ એકમાત્ર ઉપાય છે તે નિર્વિવાદ સત્ય છે. જો અહિંસા જૈનધર્મનો પાયો હોય તો સંયમ એ અહિંસાનો પાયો છે જો વ્યક્ત સંયમશીલ હોય તો તે કષાયમુક્ત રહીને અહિંસાના પાપથી બચી શકે છે.

જૈનધર્મ તો જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સાવધાની પૂર્વક વર્તવાનું શીખવે છે. અને એટલા માટે જ માર્ગમાં ચાલવામાં પણ તે સાવધાની વર્તે છે કોઈ જગ્યાએ હિંસા

થતી હોય અને રસપૂર્વક નિહાળવું તેમાં પણ હિંસાનો દોષ લાગે છે. એટલું જ નહિ કોઈ વ્યક્તિને આપેલું દાન જો તેને હિંસા કરવા પ્રેરે તો એમાં પણ હિંસાદોષની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હિંસા કોઈપણ સંજોગમાં શુભ હોઈ જ ન શકે આમ કોઈનો વધ કરવો, બાંધવું, છેદન કરવું, શકિત કરતા વધારે ભાર ભરવો અને અન્નપાન નહિ આપીને દુઃખ પહોંચાડવું તે હિંસા છે. માટે સાચા શ્રાવકે મન-વચન-કર્મથી સંકલ્પી કે આરંભી હિંસા નહિ કરવી જોઈએ

સત્યાણુવ્રત:-

‘સત્ય’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાની બાગ્યેજ જરૂર હોય આજના હિંસા અને અસત્યના યુગમાં પણ સત્યની પ્રતિષ્ઠા રહેલી છે તેજ સૂચવે છે કે સત્ય જીવનને ઉન્નત બનાવવાની સર્વશ્રેષ્ઠ કળા છે. કહ્યું છે કે કષાયભાવપૂર્વક અયથાર્થ ભાષણ કરવું તે અસત્ય છે અને એવા વચન ઉચ્ચારવાં કે જેનાથી કોઈનું અહિત થાય, અપવાદ થાય, આઘાત થાય તેવા વચનો સત્યાણુવ્રતમાં દોષરૂપ છે સત્યને સૌથી મોટું તપ ગણવામાં આવ્યું છે અને સત્યવ્રતીનું મન પ્રકુલ્લિત રહે છે. જ્યારે એક અસત્ય જોલનાર તેને છુપાવવા માટે અનેક અસત્ય જોલીને વધુમાં વધુ અસત્યના કાદવમાં ખૂંપતો જાય છે અસત્ય જોલનાર હંમેશા દગાખાજ અને સ્વાર્થી હોય છે.

ચોડીક પ્રતિષ્ઠા માટે જે અસત્ય બોલે છે તે અનંત દુઃખોને આમંત્રણ આપે છે.

સામાન્ય રીતે લોકો એમ કહેતા હોય છે કે સાચું બોલીએ તો ભૂખે મરીએ અને વેપારી તો જાણે સત્યને બે ગાઉ દૂર જ રાખે છે અને જ્યારે અસત્ય બોલનારાઓને તે સમૃદ્ધિવાન બુદ્ધિ છે ત્યારે તેને પણ અસત્ય તરફ પ્રેરિત થાય છે. પરંતુ આ માત્ર એક ભ્રમણા છે સત્યથી વ્યવહાર કરનાર અને વ્યાપાર કરનાર નિર્ભિક રીતે વધુ ધન પ્રાપ્ત કરીને યશ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે અસત્યથી વ્યાપાર કરનાર ચોરીનોજ આશ્રય લે છે અને દુઃખી થાય છે. અસત્યમાં મિથ્યા ઉપદેશનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે કે સદ્દેવ-શાસ્ત્રગુરૂ સિવાયનો ઉપદેશ અસત્ય વચન છે. કોઈની ગુપ્ત વાત પ્રગટ કરવી, કોઈની ખોટી વાતો લખવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, કોઈનું રહસ્ય જાણી કોઈના ઉપર પ્રગટ કરવું તે સર્વ અસત્યમાં ગણાય છે. સત્ય-વચન બોલનારે સૌથી પહેલાં ક્રોધ, લોભ અને ભયનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને કોઈની હાંસી-મશ્કરી કરવી જોઈએ નહિ. મને આ કહેતા અતિશયોક્તિ લાગતી નથી કે જો આપણે સૌ જીવનમાં સત્યને ઉતારીએ તો આપણે સરળજીવન જીવી શકીએ. જે પારસ્પરિક મૈત્રી વધારનાર છે કદાચ ભૌતિકસુખો ઓછા પ્રાપ્ત કરી શકીશું પરંતુ આત્માનંદ અને સંતોષની મહાન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

અચોર્યાણવત:-

ચોરી પછી તે નાની હોય કે મોટી હોય અનંત કાલથી આજ સુધી હેય ગણવામાં આવી છે. અને ચોર હંમેશા દંડનીય રહ્યો છે. જ્યારે કષાય-ભાવયુક્ત થઈને કોઈની વસ્તુ તેના આખ્યા વગર કે આજ્ઞા વગર લઈ લેવી તે ચોરી કહેવાય છે. આટલું જ નહિ કોઈની મૂકેલી, પડેલી કે ભુલાઈ ગયેલી વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં પણ ચોરીનો દોષ લાગે છે.

વર્તમાન યુગમાં સૌને ધનવાન બનવાની ઘેલછા લાગી છે અને તેને માટે તે હિંસા કરે છે, ખોટું બોલે છે અને ચોરી કરે છે, ઓછું જોખવું, વધારે નફો લેવો, કાળાબજાર કરવા, સંગ્રહ કરવો, દાણચોરી કરવી, રાજ્યના વેરા ચોરવા આ સર્વે ચોરીનાજ અંગો-ઉપાંગો છે. અને આવી રીતે ભેગું કરેલા ધનનો ઉપયોગ જો દાનપુણ્યમાં કરવામાં આવે તો તેનાથી પુણ્ય મળે છે એ સાવ ભ્રમ છે, અસત્ય છે. ચોરી કરનારની સમાજમાં કોઈ મર્યાદા હોતી નથી અને ફરી પાછું કહેવું જોઈએ કે જ્યાં સંયમ છે ત્યાં સંતોષ છે, જ્યાં સંતોષ છે ત્યાં ચોરી કરવાની વૃત્તિ હોયજ નહિ. જૈનાચાર્યોએ કેટલી સૂક્ષ્મતાથી સમજાવ્યું છે કે કોઈને ચોરીની પ્રેરણા આપવી ચોરી કરવાની ક્રિયા શીખવાડવી, ચોરેલાં પદાર્થો ખરીદવા,

મૂલ્યવાન વસ્તુને છેતરીને ઓછા ભાવમાં પડાવી લેવી આ બધા ચોરીનાજ પ્રકારો છે માટે કપટ રહિત રહી, દુષ્ટ વ્યક્તિઓથી દુર રહી અને સ્વઉપાર્જિત ધનનોજ ઉપયોગ કરવો તે અચોર્યવ્રતની આરાધના સમાન છે.

કોઈપણ દેશનું પતન તેના બેઠમાન કર્મચારીઓને લીધે હોય છે, બ્રાહ્મચાર, ભાઈ-ભતીજવાદ, પૈસા લઈને કે આપીને કામ કરી આપવાની કે કરાવી આપવાની ભાવના દેશની ગરીબી વધારે છે. અને આજે દેશની વર્તમાન ગરીબીના કારણોમાં આ ચોર્યવ્રત મહત્વની છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રુત !

બ્રહ્મચર્ય એટલે સાધારણ અર્થમાં એમ કહી શકાય કે શીલવ્રતનું પાલન કરવું અર્થાત્ વ્યભિચારથી દૂર રહેવું અને આધ્યાત્મિક રીતે કહીએ તો બ્રહ્મમાં રમરણ કરવું એટલે બ્રહ્મચર્ય અર્થાત્ આત્માનું ચિંતન એ બ્રહ્મચર્ય છે. અત્યારે આપણે પ્રથમ અર્થના સંઢર્ભમાં ચર્ચા કરીશું.

બ્રહ્મચર્ય તે ગૃહસ્થ માટે એક પત્નીવ્રતનું પાલન છે. તે સિવાયની વાંછા તે વ્યભિચાર છે. જ્યારે મુનિઓ માટે સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતરૂપે છે. રાજ, સમાજના

ભયથી વ્યભિચાર ન કરવો એટલે વ્રતનું પાલન થતું નથી. પરંતુ સ્વયં આત્મસંયમથી જે તેનું પાલન કરે છે તેજ પ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. વ્યભિચારી પુરુષ સમાજમાં કાયારેય સન્માનને પાત્ર ગણવામાં આવ્યો નથી. આવો પુરુષ વિલાસી હોય છે. અને આકર્ષણ માટે ઉત્તેજક વસ્ત્ર-પરિધાન, સૌંદર્ય પ્રસાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. અને તે નિરંતર વાસનાના વમળમાં ફસાયેલો રહે છે. તે નિયમથી અસત્ય વક્તા તો હોય જ છે અને પંચપાપનો કર્તા હોય છે. અને અનેક રોગોને આમંત્રણ આપતો હોય છે. પ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનાર અણુવ્રતધારી શ્રાવકે ગર્ભવતી સ્ત્રી, રજસ્વલા રોગીની બાલિકા, કુંવારી કન્યા અને અતિવૃદ્ધા સ્વપત્નિ સાથે પણ સંલોગ ન કરવો જોઈએ. ધર્મસ્થાન, પૂજ્યક્ષેત્રમાં સંયમ ધારણ કરવો જોઈએ. અષ્ટમી, ચતુર્દશી, અષ્ટાનિકા પર્વ, દસલક્ષણપર્વ, રતનાત્રાય અને સોલહ કારણ પ્રયોગ વગેરે સમયમાં સંયમ ધારણ કરવો જોઈએ. નિરંતર સ્ત્રી કે પુરુષનું ધ્યાન કરનાર સ્ત્રી કે પુરુષ વ્યભિચાર દોષથી પિડિત રહે છે.

જૈનધર્મમાં તો કોઈના પુત્ર-પુત્રીના લગ્ન માટે પ્રયત્ન કરવો જે જ્ઞાનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેને ત્યાં જવું-આવવું, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને ત્યાં જવું-આવવું. કમસેવનના અંગ સિવાયના અંગો સાથે ક્રિડા કરવી અને અત્યંત કામસેવન

પણ વ્યભિચાર ગણવામાં આવ્યા છે. અને માટે જ શ્રાવકે સ્ત્રી-રાગકથાનું શ્રવણ ન કરવું જોઈએ. અન્ય સ્ત્રીઓના અંગ, આભૂષણ નિરખવા ન જોઈએ. ભોગેલા ભોગોનું સ્મરણ ન કરવું જોઈએ અને તેવા ભોજન પણ ન કરવા જોઈએ કે જેથી વાસનાઓ તિવ્ર બને એવા વસ્ત્રો પણ ન પહેરવા જોઈએ કે જે કામોત્તેજક હોય.

સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ પણ આપણે વિચારીએ તો આજના નિરંકુશ યુગમાં યુવક-યુવતિઓના અતિ સહચર્યને લીધે અને પશ્ચિમી નિરંકુશવાદ, ઉત્તેજનાત્મક સાહિત્ય અને સંગીત ખાનપાનની અમર્યાદા, સ્વચ્છંદ સ્વૈરવિહાર જેવા તત્વોએ પ્રહસચર્યનું ખંડન કર્યું છે. આજે યુવકોના ચહેરા પર તેજ નથી, શરીરમાં શક્તિ નથી અને તેને કારણે સંકલ્પમાં દૃઢતા નથી, વાણીમાં યોજ નથી અને આચરણમાં સદાચાર નથી. અકાળે વૃદ્ધત્વ અને વિવિધ રોગો આને પરિણામે જ થાય છે આજે વિશ્વમાં યોગ-સાધનાની વાતો થાય છે તેની પાછળનો ઉદ્દેશ પ્રહસચર્યને દૂર કરવાનો જ છે. તો આપણે સમજી શક્યા છીએ કે જીવનના લાંબા આયુષ્ય માટે પણ પ્રહસચર્ય જરૂરી છે.

પરિશ્ક-પરિમાણ વ્રત !

પરિશ્ક એટલે વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરવું. અથવા સંગ્રહ

કરવો આચાર્યોએ કહ્યું છે કે આત્મા સિવાય જેટલા પણ રાગદ્વેષ વગેરે ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, ઔહારિકનો કર્મ તથા શરીર સંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન ધાન્ય, ગૃહ, ક્ષેત્ર, વસ્ત્ર, વાસણ વગેરે પર પદાર્થો છે. આ પરપદાર્થોમાં જે મોહ રાગે છે તેને પરિગ્રહ-દોષ લાગે છે આવશ્યકતાનુસાર તે રાખવા તે શ્રાવક માટે અશુભ છે જ્યારે તેનો સંપૂર્ણ ત્યાગ મુનિઓ માટે મહાવ્રત છે.

અનાદિકાળથી માણસમાં સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે અને તે ઉત્તરોત્તર વધતીજ જાય છે. આજની વ્યક્તિ વૈભવપૂર્ણ જીવન જીવવા માગે છે નિત્યનવીન ઉપકરણોની તેની વાંચ્છા છે અને તેને માટે ધન આવશ્યક છે. અને આવા ધનની પ્રાપ્તિ તે વિવિધ પ્રકારની ચોરી કરીને, અસત્ય બોલીને, બીજાની હિંસા કરીને પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. તે પોતાના સુખની ખાતર અનેક લોકોને પરોક્ષ રીતે ભૂખથી મરી જવા દેતો જુએ છે અથવા અનેકના મરણનો નિમિત્ત બને છે. આજે વિશ્વ અમીર અને ગરીબ બે ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું છે અને દિવસે-દિવસે અમીરી અને ગરીબીનો ગાળો વધતો જાય છે. એની પાછળ મૂળ કારણ શોષણ છે. ભગવાન મહાવીર હજારો વર્ષ પૂર્વે દિર્ઘ દષ્ટિથી એ જાણી શક્યા હતા કે વિશ્વમાં વૈભવસ્ય, વિદ્રોહ અને તમામ પાપના મૂળમાં ધન રહેશે અને માટે જ તેમને અપરિગ્રહવાદના

માધ્યમથી એમ કહું હતું કે જેઓની પાસે જરૂર કરતાં વધારે દ્રવ્ય કે સાધનો છે તે અન્ય જરૂરિયાતવાળાઓને આપે જેથી આપનારને પણ સંતોષ રહે અને પ્રાપ્ત કરનારને સદ્ભાવના જન્મે વર્ગવિગ્રહ દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય બીજો ન હતો અને આ સમાનતા સંપૂર્ણ અહિંસક અને પ્રેમના પાયા ઉપર નિર્મિત હતી એ સત્ય છે કે અમીરી કે ગરીબી કર્મોનું ફળ હોઈ શકે પરંતુ વ્યવહારમાં પારસ્પરિક ક્ષતિ-પુર્તિથી તેને દૂર કરી શકાય ભગવાન મહાવીરની દૃષ્ટિને પૂરા ઉપયોગ નહિ કરી શકવાથી દેશમાં દુર્ભાગ્યનો વધારો થયો અને સ્વેચ્છાએ નહિ ત્યાગનાર બીજાનું હરણ કરનાર ગરીબોને છેતરીને ધનવાન થનાર લોકો પ્રત્યે શોષિતવર્ગનો ક્રોધ ભલુકી ઉઠ્યો અને કાર્લ માર્ક્સ જેવા દાર્શનિકોએ અમીરો પાસેથી ઝૂંટવીને જરૂર પડે તો હત્યા કરીને પણ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું શોષિતોને એલાન આપ્યું અને સામ્યવાદને નામે કરોડો લોકોની હત્યા થઈ રશિયા અને ચીન તેના ઉદાહરણ છે ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતો નુજ અનુકરણ ગાંધીજી અને વિનોબા ભાવેએ કર્યું. તેઓએ પણ ઉદ્યોગધંધામાં ટૂંટીશીપની ભાવના અને સર્વોદયવાદના માધ્યમથી જરૂરિયાતવાળા લોકોને જમીન વગેરે અપાવવાની પ્રક્રિયા સમતાવાદનું જ એક સ્વરૂપ છે. પરંતુ દુર્ભાગ્ય તો એ છે કે હજી વિશેષ સિદ્ધિ આપણને મળી નથી. જરૂર કરતા વધારે

સંગ્રહ થાય છે એ સિદ્ધાંતને જો અપનાવવામાં આવે તો સંગ્રહવૃત્તિ ઘટે અને લોકો સુખી થાય.

જૈનધર્મમાં શ્રાવકો માટે પરિભ્રમણ એટલે જરૂરી યાત્રા પુરતું રાખવાની મર્યાદા નક્કી કરી છે. પરિગ્રહમાં લોક એ મૂળ કારણ છે. જો વ્યક્તિ નિર્લોભી બને તો તે ધીમેધીમે પરિગ્રહ પ્રત્યે પણ મૂર્છા-ભાવ કેળવે એટલે ધનની પાછળ તે વિવેકહીન રીતે દોડે નહિ. માટે જ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે ધન પ્રત્યે આસક્તિ રાખો નહિ, ઓછામાં ઓછી વસ્તુઓથી ચલાવવાનું પરિભ્રમણ રાખો અને ધન માટે આવાં છાનય રસ્તાઓ અપનાવો નહિં.

આ પંચમહાવ્રત અને અણુવ્રતોને વધુ દૃઢ બનાવવા માટે ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિષ્યાવ્રતની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અને આ બારવ્રતોમાં જૈનધર્મના તમામ મુખ્ય સિદ્ધાંતો, ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બારવ્રતોનો પાલક સાચો જૈન છે.

પાંચઅણુવ્રત ઉપરાંત ત્રણગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત હોય છે.

ગુણવ્રત !

ગુણવ્રતના ત્રણ પ્રકારો માનવામાં આવ્યા છે.

૧. ૧

૧. દિગ્ગમ્મત, ૨. અનર્થદંડમ્મત. ૩. ભોગોપભોગ પરિમાણમ્મત.

૧. દિગ્ગમ્મત !

પાપની નિવૃત્તિ માટે દશે દિશાઓમાં આવાગમનનું પ્રમાણ વન, પર્વત, નદી, નગર કે પ્રદેશના ચિન્હો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે અને બાહ્ય સંસારિક વિષયકષાય સંબંધી કાર્યો માટે આ જીવન નહિ જીવવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે દિગ્ગમ્મત કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે બને ત્યાં સુધી ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછા વિસ્તારમાં ગમન કરવું જોઈએ. પ્રમાદવશ પણ તેનો ભંગ કરવો જોઈએ નહિ. આમ કરવાથી મૂળરૂપે તો તૃણુ ઘટે છે.

૨. અનર્થદંડમ્મત !

દિગ્ગમ્મતના અંતર્ગત જે દિશાઓના પરિમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે તે સીમામાં પણ પ્રયોજન રહિત ન જવું અને નક્કી કરેલી સીમામાં પણ જો ધર્મની હાનિ કે લોક વિરુદ્ધ કાર્ય થતાં હોય તો પણ જવું જોઈએ નહિં કારણ કે આમ કરવાથી દિર્ઘ દુઃખો દંડરૂપે ભોગવવાના હોય છે. અનર્થદંડમાં પાપરૂપી ઉપદેશ કરવો, જેનાથી હિંસા થાય

તેવા સાધનો આપવા, અપાવવા કે વેચવા અને રાગદ્વેષ-
યુક્ત થઈને કોઈના અહિતના વિચારો કરવા તથા ચિત્તમાં
રાગદ્વેષ, કલેશ, મિથ્યાભાવ વધારે તેવા પુસ્તકોનું વાંચન,
કથન અને શ્રવણ કરવું અને પ્રયોજન વગર પૃથ્વી, પાણી,
અગ્નિ અને વનસ્પતિ વગેરેનું છેદન-ભેદન કરવું તે પણ પાપનું
કારણ બને છે. ભાવાર્થ એકે અપશબ્દો બોલવા, હાંસી-મશ્કરી
કરવી વગેરેથી દૂર રહેવું જોઈએ.

૩. ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રત

ભોગોપભોગ પરિમાણ વ્રતમાં રાગાદિ ભાવોને મંદ
કરવા માટે પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રતની મર્યાદામાં પણ કાલના
પ્રમાણથી ઓછામાં ઓછી ભોગેચ્છાઓનું પરિમાણ કરવું તે
ભોગોપભોગ પરિમાણવ્રત છે. આવા નિયમ આજીવન માટે કે
અમુક વર્ષ કે માસ માટે લઈ શકાય છે. જે વસ્તુઓનું
ભક્ષણ કરવામાં ત્રસજીવો હોય તેની શંકા હોય તે પદાર્થનો
ત્યાગ કરે. કંદમૂળ વનસ્પતિનો ત્યાગ સર્વથા કરવો
જોઈએ. ભાવાર્થ એ કે જૈન ધર્મમાં જે ‘ભક્ષ્યાભક્ષ્ય’
પ્રકરણમાં આપણે ચર્ચા કરી છે તે આ વ્રતમાં ત્યાગવામાં
આવે છે.

શિક્ષાવ્રત

(૧) દેશાવગાશિક વ્રત (૨) સામાયિક શિક્ષાવ્રત (૩) પૌષધોપવાસ શિક્ષાવ્રત અને (૪) અતિથિસંવિભાવ શિક્ષાવ્રત.

૧. દેશાવગાશિક વ્રત !

દેશાવગાશિક વ્રતમાં દિગ્વ્રતની અંતર્ગત જે ચાવતજીવનથી પરિભ્રમણ નક્કી કર્યું હોય પણ ઘણાય સ્થાનોએ જવાની જરૂર પડતી નથી તેવા સ્થાનોનું ગમન પણ ઘટાડવાનું હોય છે. આની પાછળનો ઉદ્દેશ દ્રવ્ય અને ભાવહિંસાથી બચવાનો છે.

૨. સામાયિક શિક્ષાવ્રત

સામાયિક શિક્ષાવ્રતમાં આપણે સામાયિકના પ્રકરણમાં જે વિષદ્ધ ચર્ચા કરી ગયા છીએ તેનુંજ પાલન કરવાનું હોય છે એટલે અહિંયાં તેની ચર્ચાનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

૩. પૌષધોપવાસ શિક્ષાવ્રત

પૌષધોપવાસ વ્રતમાં જે ઉપવાસ અને એકાસણની ચર્ચા કરી છે તેનીજ આ વિભાગમાં સમાવેશ થવાનો હોવાથી એનું પણ પુનરાવર્તન કરતા નથી.

૪. અતિથિસંવિભાગ શિક્ષાવ્રત !

દાતા અને પાત્ર બંનેના રત્નત્રયધર્મની વૃદ્ધિ નિમિત્તે સમ્યોક્તાદિ ગુણોથી યુક્ત અનાગાર સાધુમુનિઓની બદલાની અપેક્ષા વગર સેવા કરવી અને દાન આપવું તે આ શિક્ષાવ્રતનો મૂળ હેતુ છે. સાચા અતિથિ મુનિ-મહારાજો છે કે જેઓ તપસ્યા અને જ્ઞાનની સિદ્ધિ અર્થે ઈર્ષ્યાપથનું શોધન કરીને શ્રાવકોના ઘરે ગોચરી માટે આવે છે તેઓ ઉત્કૃષ્ટ અતિથિ કહેવાય અને નવધામક્રિયા સહિત તેઓને વહોરાવવાનું કાર્ય અતિથિસંવિભાગમાં આવે છે.

જૈનધર્મમાં દાનના ચાર પ્રકારો વર્ણવ્યા છે જેમાં ઔષધિદાન, શાસ્ત્રદાન, અભયદાન અને આહારદાનનો સમાવેશ થાય છે. આવશ્યકતાનુસાર આ પ્રમાણેના દાનો કરવા જોઈએ જેની વિગતે ચર્ચા આગળ કરીશું. આ ઉપરાંત પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, તીર્થયાત્રા, મંદિર-નિર્માણ જેવા સત્કાર્યો પણ દાન કરવાના ઉત્તમ માધ્યમો છે, અને દાન આપતી વખતે દાતાને ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે તે આનંદપૂર્વક, આદરપૂર્વક, પ્રિયવચનપૂર્વક, નિર્મલભાવપૂર્વક, અને ધન્યતા અનુભવતા ભાવ પૂર્વક દાન આપવું જોઈએ. જેઓ માત્ર અભિમાન-પૂર્વક, પ્રસિદ્ધિ માટે, ફલપ્રાપ્તિ માટે દાન આપે છે તેને દાનનો પૂણ્યલાભ મળતો નથી.

ઉપરોક્ત બારવ્રતોની આટલી વિષદ ચર્ચા કરતાં કરતાં એક સ્પષ્ટતા તો થઈજ છે કે જીવનમાં મન, વચન, કર્મથી સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ હિંસા ન કરવી, કટુવચનથી કોઈનું મન ન દુભાવવું અને જીવન જીવવા માટે જરૂરી હોય તેટલીજ વસ્તુઓ અને ગમનાગમનની મર્યાદા રાખવી જોઈએ. અને આ બધાની પાછળ સદ્ચરિત્ર માનવ બનવાની જ ભાવના રહેલી છે. હું તો દઢતાપૂર્વક કહી શકું છું કે વર્ગસંઘર્ષ કે કોઈપણ સંઘર્ષ દૂર કરવા હશે તો વિશ્વે આ વ્રતોનું પાલન કરવુંજ પડશે.

બારવ્રતોમાં જો કે દાનની ચર્ચા આવી જ છે છતાં સંક્ષિપ્તમાં ચાર પ્રકારના દાનની ચર્ચા કરવી યોગ્ય ગણાશે.

દાન !

સામાન્ય રીતે દાન એટલે દેવું. જ્યારે એક વ્યક્તિ પોતાની જરૂરિયાત કરતાં જો વધારે વસ્તુ હોય અને બીજાને સમતાભાવથી આપે તો તેનેજ દાન કહેવાય એટલે દાનની પહેલી શરત આપનારની સમતા છે જૈનધર્મમાં દાનનો મહિમા સવિશેષ છે. કારણ કે અપરિગ્રહવાદમાં અને સમતાવાદના કેન્દ્રમાં આપવાની વૃત્તિની મહત્તા છે. અને ખુબ ચોક્કસાઈપૂર્વક ગ્રહણ કરનારની યોગ્યતાને પણ મહત્વપૂર્ણ

ગણવામાં આવી છે. સૌથી પહેલાતો દાન સત્પાત્રને જ આપવાનું હોય છે. સત્પાત્રમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પાત્ર તરીકે મુનિઓ, ત્યાગીવ્રતી આવે છે. અને પછી જેઓને ખરેખર જરૂર છે તેવા સાધર્મી બંધુઓ એને અન્યજનોનો સમાવેશ થાય છે. દાન આપતા પહેલા તેની જરૂરિયાતની પૂરતી ચકાસણી કરવી જ નોંધએ આપેલા દાનનો જો દુરુપયોગ થાય કે તેનાથી હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે તો દાન આપનારને તેનો અતિયાર લાગે છે.

ઔષધિદાન:-

ઔષધિદાનનું સ્થાન દાનમાં સર્વપ્રથમ ગણવામાં આવે છે. આજે વિશ્વમાં લાખો-કરોડો માનવીઓ અનેક દુઃખોથી પીડાય છે અને તેઓની પાસે પૂરતી દવાની સગવડ નથી. આપણે વાંચીએ છીએ, જાણીએ છીએ કે દવાના અભાવે અનેક લોકો જીવન ગુમાવે છે. પોષક આહાર એ પણ દવાનું જ એક અંગ છે અને આપણે આપણા દ્રવ્યનો ઉપયોગ આ રીતે દવા દ્વારા રોગીઓની સેવા કરીને કરી શકીએ છીએ અને અનેક લોકોને જીવનદાન પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરી શકીએ છીએ એ સત્ય છે કે મૃત્યુને ટાળી શકાતું નથી પરંતુ સ્વાસ્થ્યને અભાવે પીડાતા લોકોને જરૂર નવજીવન અર્પી શકાય છે. ઉત્કૃષ્ટ ઔષધિદાન તો એ છે કે રોગીને

ખબર પણ ન હોય અને તેને દવા પ્રાપ્ત થાય આજે મારી દૃષ્ટિએ તો જે લોકોએ મોટી-મોટી હોસ્પિટલો અને દવાની સગવડો કરી છે તેઓએ સાચા અર્થમાં દાન કર્યું છે. માત્ર માણસોજ નહિ, પશુપક્ષીઓના જીવનદાન માટે પણ હોસ્પિટલો બનાવવી, દાન અપાવવા તે ઉત્તમ કાર્ય છે વર્તમાન વિજ્ઞાનની શોધોમાં અનેક ઝોંઝવિસ્ફોટને લીધે પ્રદુષણને લીધે નિરંતર રાગો વધી રહ્યા છે ત્યારે ઔષધિ-દાનથી મોટું કાર્ય શું હોઈ શકે ?

શાસ્ત્રદાન:-

શાસ્ત્રદાનને થોડું વિશાળ દૃષ્ટિએ મૂલવીએતો તેનો અર્થ વિદ્યાદાન થાય શ્રાવકો, મુનિઓ, ત્યાગીવ્રતીઓને આગમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેઓને શાસ્ત્ર ઉપલબ્ધ કરાવવા જોઈએ અને ચારિત્ર્યપાલન કરનાર સાધુઓ માટે તો જ્ઞાન અત્યંત જરૂરી છે. અને ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને સમજવા માટે શ્રાવકોને પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન જરૂરી છે તે માટે જરૂરી છે કે અસંખ્ય શાસ્ત્રો કે જે આજે અંધકારમાં ઉધઈના ભક્ષ્ય બની રહ્યા છે તેવા દુર્લભ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં લાવવા જોઈએ જેથી લુપ્ત કે આશ્ચર્યજનક ધર્મ પુનઃપ્રકાશમાં આવે અને લોકો પોતાની સંસ્કૃતિથી પરિચિત થાય અને જ્યારે લોકો આવા જ્ઞાનથી પરિચિત થશે ત્યારે તેઓની

ધર્મ પ્રત્યે સમજ વધશે, શ્રદ્ધા વધશે ને મંદિરોનું રક્ષણ કરવું હશે તો આવા જ્ઞાનદાનથી પૂજારીઓ પેદા કરવા પડશે.

શાસ્ત્રદાનના બીજા પક્ષની ચર્ચા કરીએ તો આજે દેશના લાખો લોકો પુસ્તકોના અભાવે અભ્યાસ કરી શકતા નથી, અધૂરા અભ્યાસે ઊઠી જવું પડે છે તો આવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકીય અને આર્થિક મદદ કરવી જોઈએ. કદાચ કોઇને લૌકિક જ્ઞાન પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન હોય પરંતુ યુગના પ્રવાહની સાથે કદમ મિલાવવા માટે એ જ્ઞાન જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીની તેજસ્વીતા આવા દાનથી ખીલવી શકાય છે અને આજના અતિ મોંઘા શિક્ષણના સમયમાં આ વિદ્યાદાન જરૂરી છે હવે તો કહેવાનું મન એ પણ થાય છે કે માત્ર પુસ્તકોજ નહિ પરંતુ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કે જેઓ પારિવારિક પરિસ્થિતિને કારણે વાંચવાના સાધનોથી વંચિત છે તેમને સાધનો ઉપલબ્ધ કરાવવા જોઈએ અને ભણેલાઓની ફરજ છે કે તેમને મફતમાં ભણાવવા જોઈએ અને વિદ્યાને જેમ જેમ આપીએ તેમ તેમ વધે છે

અભયદાન

અભયદાન એ મનોબૈજ્ઞાનિક દાન છે અર્થાત્ કમળોર વ્યક્તિને અત્યાચારથી બચાવવા આજના સંઘર્ષ,

સ્વાર્થ અને હિંસાત્મક યુગમાં 'જીસકી લાઠી ઉસકી ભેંસ'ની કહેવત ચાલતી હોય ત્યારે એવી વ્યક્તિ કે જે ધર્મમાર્ગમાં તપમાર્ગમાં આરુઢ હોય તેનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરવું જોઈએ અને ઉપસર્ગ ટાળવા જોઈએ કે જેથી તે ધર્મધ્યાનમાં દૃઢતા પૂર્વક લિન થઈ શકે.

આજે કમજોરને સહુ દબાવે છે અને સત્યને માટે સંઘર્ષ જાણે કે જરૂરી બની ગયો છે ત્યારે સત્ય અને ન્યાયને ખાતર પણ લોકોને નિર્ભય બનાવવામાટે પ્રેરિત કરવા જોઈએ અને દુષ્ટતા સામે બાધ લીડવી જોઈએ, સાધારણ રીતે મૃત્યુથી માણસ એક વખત મરે છે પરંતુ બચથી તે વારંવાર મરે છે. એટલે બચાવીત થયેલી વ્યક્તિ માનસિક રીતે કુઠિત બને છે, શારીરિક રીતે કમજોર બને છે, તે સત્ય કહેતા ડરે છે. માટે આપણે જો શક્તિશાળી હોઈએ તો સત્યના માટે ઉપસર્ગ શ્વણી તૈયારી રાખવી જોઈએ કે જેથી વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર નિર્ભય બને અને જો નિર્ભયતા આવશે તો શોષણ અટકશે.

આહારદાન

આહારદાન તે ખૂબજ મહત્વનું દાન છે, શ્રાવકો મુનિ જેવા ઉત્તમ ભિક્ષુકોને વહોરાવીનેજ લોજન કરે છે, અને ધ્યાન

રાખે છે કે કોઈ સાધર્મી બાઈ ભૂખ્યો તો સૂઈ જતો નથી ને ? પરંતુ એનાથી આગળ વિશાળ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો આજે કરોડો લોકો ગરીબીની રેખાથી નીચે એક વખત પણ પુરતું જમ્યા બગર પેટે પાટા બાંધીને જીવી રહ્યા છે તેઓ જીવતા છતાં મરેલા છે. ભૂખે તેમની શ્રદ્ધા ગુમાવી છે, શક્તિ ગુમાવી છે. અને અનીતિ કે આત્મહત્યા તરફ પ્રેરિત કર્યા છે. ઘણા ગુનાઓની ભીતરમાં આ પેટની ભૂખ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. અને એટલા માટેજ અપરિગ્રહવાદમાં આપણે આની ખુબ ચર્ચા કરી છે. આપણી પાસે સંપત્તિ હોયતો ભૂખ્યાં લોકોને લોજન આપીએ અને ભૂખ્યાને લોજન કરાવવા જેવું પુણ્ય કોઈ નથી અને એહ કહેવાનું મન થાય છે કે જો આપણે મિષ્ટાન્ન ખાઈને ભૂખે મરવા દેશું તો તેઓ આપણને મિષ્ટાન્ન ખાવા માટે જીવતા રહેવા નહિ દે, રહીએ બહુ સરસ કહ્યું છે કે જેમ હોડીમાં પાણી વધે અને તેને ઉલેચીએ છીએ તેમ સજ્જન પુરૂષ ઘરમાં વધેલી સંપત્તિને આ રીતે ઉલેચીને ભૂખ્યાઓનું પોષણ કરે છે. અપંગ, અપાહિજ લોકો આવા લોજન માટેના અધિકારી છે.

આ ચાર પ્રકારના દાનોની ચર્ચા કરવા પાછળનો હેતુ તો માત્ર એ છે કે જૈનધર્મ સાચાઅર્થમાં માનવધર્મ છે જે માનવને કોઈપ્રકારના દુઃખમાં સહાય કરવા તત્પર રહે છે. અને આવા ધર્મને જૈનધર્મના વાડામાં બાંધવા કરતા વિશ્વધર્મ કે પ્રાણી માત્રના ધર્મના રૂપે નિહાળવો જોઈએ,

“ લેશ્યા ”

‘લેશ્યા’ શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં ખુબજ પ્રચલિત અને ખુબજ મનોવૈજ્ઞાનિક શબ્દ છે. માણસના મનની શુભ અને અશુભ ભાવનાઓનું અભિવ્યક્તિ કરણ તેના માધ્યમથી થાય છે. સૌથી વિશિષ્ટ વાતતો એ છે કે આચાર્યોએ મનની ભાવનાને અનુરૂપ રંગોની પશુ કલ્પના કરી છે. સામાન્ય જીવન વ્યવહારમાં પશુ માણસની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે તેના ચહેરાના ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે. આવા છ પ્રકારના મનોભાવોને જૈન આચાર્યોએ ‘લેશ્યા’ શબ્દથી સમજાવ્યા છે. અને તેની સામાન્ય વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે જેના વડે જીવ પોતાને પુણ્ય અને પાપ સાથે લિપ્ત કરે છે, અને તે ભાવોને આધિન થાય છે તેને લેશ્યા કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં રૂપકની રીતે એમ કહી શકાય કે જેવી રીતે ગેરુ અને માટીના મિશ્રણથી ભીંતોને લેપ કરવામાં આવે છે કે રંગવામાં આવે છે તેવી રીતે શુભ અને અશુભ ભાવરૂપના લેપ દ્વારા આત્માના પરિણામોને જેનાથી લિપ્ત કરવામાં આવે છે તેને લેશ્યા કહે છે. કોઈએ જે કર્મોથી આત્માને

લિપ્ત કરે છે તેને લેશ્યા કહી છે અને કોઈએ જે તત્ત્વ આત્મા અને કર્મની સાથે સંબંધ જોડનાર છે તેને લેશ્યા કહ્યું છે. આમ ક્ષિતિાર્થ એમ થાય છે કે જીવ અને કર્મનો જે સંબંધ કરાવે છે તે લેશ્યા છે. અને અભિપ્રાયરૂપે એમ પણ કહી શકાય કે મિથ્યાત્વ, અસંયમ કષાય અને યોગ લેશ્યાઓ છે. ‘લેશ્યા’ શબ્દની અન્ય વ્યાખ્યાઓમાં કહ્યું છે કે કષાયથી રંગાયેલાં જીવની મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે બાવલેશ્યા કહેવાય છે. આગમમાં કૃષ્ણાદિ છ રંગોથી તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમા ત્રણ શુભ અને ત્રણ અશુભ માનવામાં આવી છે. રાગ અને કષાયથી મુક્ત થયેલાં જીવોને લેશ્યાઓ હોતી નથી. શરીરના રંગને દ્રવ્યલેશ્યા કહેવાય છે. દેવ અને નારકીઓમાં દ્રવ્ય અને બાવલેશ્યા સમાન-રૂપે હોય છે. અન્ય જીવોમાં તેની સમાનતાનો નિયમ નથી. બાવ લેશ્યા જીવોના પરિણામો અનુસાર બદલાતી રહે છે.

સામાન્ય રીતે લેશ્યાના દ્રવ્યલેશ્યા અને બાવલેશ્યાના બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે દ્રવ્ય લેશ્યાના મુખ્ય છ ભેદ એજ આખા માનવ મનની પ્રવૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે. આ છ ભેદો છે. ૧. કૃષ્ણલેશ્યા, ૨. નીલલેશ્યા, ૩. કાપોતલેશ્યા ૪. તેજલેશ્યા. ૫. પદ્મલેશ્યા અને ૬. શુકલલેશ્યા.

(૧) કૃષ્ણ લેશ્યા:-

કૃષ્ણલેશ્યાનો રંગ ભમરા જેવો કાળો હોય છે. અને આ કાળો રંગ તીવ્ર ક્રોધ કરવાવાળો, વેરભાવને કોઇ દિવસે નહિ ત્યજનાર, લડાયક સ્વભાવવાળો, જેનામાં ધર્મ અને દયા ન હોય, જે દુષ્ટ હોય અને જે સારી વાતને ગ્રહણ ન કરી શકે, સ્વચ્છંદ વૃત્તિવાળો હોય, વિવેકરહિત હોય, પંચેન્દ્રિયોના વિષયોમાં લાંપટ હોય માયાવી, આળસુ આ તમામ દુર્ગુણધારી વ્યક્તિઓને કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ગણવામાં આવ્યા છે આવી વ્યક્તિની દુષ્ટતા સ્વજનોનું હનન ન કરવામાં પણ પાછળ નથી રહેતો અને આવી વ્યક્તિ દુરાચરી, નિર્દયી હોવાથી નરકગામી હોય છે. દૂકમાં કૃષ્ણલેશ્યાધારી વ્યક્તિ દુગુણોની આણુ હોય છે.

(૨) નીલ-લેશ્યા:-

નીલલેશ્યાયુક્ત વ્યક્તિ કૃષ્ણલેશ્યા કરતા થોડો ઓછો દુષ્ટ હોય છે. તેઓ પ્રપંચમાં દક્ષ હોય છે, ધનસંગ્રહની લોભવૃત્તિવાળો હોય છે. વિષયોમાં આસક્ત હોય છે, મતિહિન, માની, વિવેકબુદ્ધિરહિત, માયાવી, બીજાને ઠગવા વાળો, લોભમાં આંધળો અને લોજન વગેરેનો લાલચુ હોય છે આવી વ્યક્તિ પણ નરકગામી હોય છે ફેરમાત્ર કૃષ્ણ

લેશ્યા કરતા દુષ્ટતામાં અંશિક કમ હોય છે. દાખલા તરીકે કૃષ્ણલેશ્યાવાળો આખા ઝાડને કાપવાની વાત કરતો હોય તો આ ડાળીઓને કાપવાની વાત કરે છે પરંતુ સ્વાર્થ માટે પરજનના નુકશાનની ભાવના બનેમાં હોય છે.

(૩) કાપોત લેશ્યા:-

કાપોત લેશ્યાવાળી વ્યક્તિ આમ તો અશુભ પ્રવૃત્તિવાળી જ હોય છે પરંતુ તે પરિમાણની દૃષ્ટિએ ઓછી હોય છે. તે પણ બીજાઓ ઉપર રોષ કરે છે, બીજાઓની નિંદા કરે છે, દુષણ, શોક, ભય, ઈર્ષ્યા અન્યનો પરાભવ કરવાની વૃત્તિ વગેરે તેનામાં હોય છે તે બીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી આત્મ પ્રશંસક હોય છે એને પોતાની પ્રશંસા ગમતી હોય છે એ સ્તુતિ કે પ્રશંસા કરવામાં આવતા ધનસંપત્તિ પણ આપે આમ તે ઘાતક કે દુષ્ટ હોતો નથી.

આ ત્રણ લેશ્યાઓ અશુભ અને નરકમાં તિરર્થચગતિમાં લઈ જનારી છે જ્યારે અન્ય ત્રણ લેશ્યાઓ શુભ છે.

(૪) તેજ લેશ્યા !

જે પોતાના કર્તાવ્ય અને અકર્તાવ્યને સમજતો હોય, સેવ્ય અને અસેવ્યનો નિર્ણય કરી શકતો હોય, સમદર્શી.

દયાદાની, મૃદુસ્વભાવી અને જ્ઞાની હોય ટુંકમાં દઢતા, મૈત્રી દયાળુતા, સત્યવાદિતા, ધર્મસમભાવ તેના ગુણ હોય છે.

(૫) પદ્મલેશ્યા !

પદ્મલેશ્યાધારી જીવ ત્યાગી, ભાતૃ, સત્યવક્તા, સાચો, ઉત્તમ કાર્ય કરવાવાળો તથા ગમે તેવા અપરાધ પ્રત્યે ક્ષમાભાવ ધારણ કરનાર હોય છે. સાધુજનોના ગુણોની પૂજા કરે છે. દૈવશાસ્ત્રગુરૂની પૂજામાં તે રુચિ ધરાવે છે.

(૬) શુક્લલેશ્યા !

શુક્લલેશ્યા તે સર્વશ્રેષ્ઠ લેશ્યા છે. જે વ્યક્તિ નિષ્પક્ષ હોય, જે સત્યનું નિદાન કરતો હોય, સમવ્યવહાર કરતાં હોય રાગદ્વેષ કે સ્નેહથી મુક્ત વિતરાગધારી હોય અને જે પાપકર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવે રહી શ્રેયમાર્ગોમાં તે પ્રવૃત્ત હોય તેને શુક્લલેશ્યા હોય છે.

છ લેશ્યા ઉપરાંત જેઓ આ લેશ્યાઓથી રહિત સંસારથી અલિપ્ત, અનંતસુખી અને અયોગ કેવલી સિદ્ધ જીવ છે. તેઓને લેશ્યા અર્થાત્ શુભ કે અશુભ કોઈ ભાવે હોના નથી.

આ લેશ્યાઓને કષાય ભાવના અનુસંધાનમાં એમ કહી શકાય કે તિવ્રતમ, તિવ્રતર, તિવ્ર, મંદ, મંદતર અને મંદતમ આ છ પ્રકારના મનોભાવો અથવા કષાય ભાવો લેશ્યાઓના મધ્યમથી પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

છ લેશ્યાઓને કષાયના સંદર્ભમાં આપણે રૂપક પ્રમાણે વધુ સારી રીતે સમજી શકીશું. ઠા. ત. એકફળોથી યુક્ત વૃક્ષ છે, એમા કૃષ્ણલેશ્યા યુક્ત વ્યક્તિ આખા ઝાડને કાપવાની મનો-દશા ધરાવે છે જ્યારે નીલલેશ્યાવાળી વ્યક્તિ તેની ડાળોને કાપી નાખવાની ભાવના સેવે છે અને કપોત લેશ્યા વાળો ફળોના ગુચ્છને તોડવાની વાત કરે છે. અને પછી તેજલેશ્યાવાળી વ્યક્તિ ખાવા લાયક ફળોને તોડવાનો વિચાર કરે છે અને કોઈ માત્ર નીચે પડેલા ફળોને ખાઈને સંતોષ માને છે.

શાસ્ત્રોના વિધાન પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ અશુભ લેશ્યાવાળા જીવ એકેન્દ્રિય જીવથી લઈ અસંયત સમ્યકદ્રષ્ટિ ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે. જ્યારે શુભલેશ્યાવાળા જીવ સંઘની મિથ્યા દ્રષ્ટિથી લઈ સંયોગી કેવલી ગુણુસ્થાન સુધી હોય છે. અને તેરમા ગુણુસ્થાન પછી જીવ લેશ્યારહિત હોય છે.

લેશ્યાઓનું આ પ્રકરણ જૈનધર્મની એક વિશિષ્ટ દેણુ કે

માનવ સ્વભાવ વિશે વિશિષ્ટ કલ્પના છે. તે મનુષ્ય સ્વભાવની વૃત્તિઓની, ભાવનાઓની ઝાંખી કરાવે છે. દુષ્ટ કે માયાવી માણસ મનનો ખૂબ કાળો છે એવું આપણે વ્યવહારમાં પણ કહીએ છીએ અને શુભભાવવાળી વ્યક્તિ મનની સાફ છે, શુદ્ધ છે તેમ નિરૂપણ કરીએ છીએ પરોક્ષરીતે તો જૈનધર્મ જાણે કે વ્યક્તિના મનના પૃથક્કરણનું આલેખન કરે છે અને દુષ્ટમાંથી ઉત્તમ માણસ કેવીરીતે અને કેાધ ત્યજીને મમતા ધારી કયારે અને તેનીજ શિખામણ આપે છે.

શુભભાવ વાળી વ્યક્તિ પૂજ્ય હોય છે જ્યારે દુષ્ટ પ્રકૃતિની વ્યક્તિ ઘૃણાસ્પદ હોય છે. માણસ ઉત્તમ ગુણો કેળવે તેજ સાચો ધર્મ છે અને તેજ વૃત્તિ આત્મલિન થવામાં મદદરૂપ થાય છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માનવમાંથી ભગવાન બનવાની યાત્રાના આ આત્મિક ગુણો છે. માણસાઇ, વિશ્વબંધુત્વ, પારસ્પરિક પ્રેમ જેવા સદ્ગુણો આ લેશ્યામાંથી પ્રતિક્ષિત થાય છે.

“કષાય”

“કષાય” શબ્દ જૈનધર્મમાં ખૂબજ પ્રચલિત અને વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાતો શબ્દચતુષ્ટય છે સામાન્ય રીતે મન અને આત્માને દુષિત કરનાર આ ચાર દુષ્ટ પ્રકૃતિઓ છે જે માણસને માણસાઈ રહિત અને અશુભલેશ્યાઓમાં ધકેલે છે. સત્ય અને જ્ઞાનથી વિમુખ રાખે છે એમ રૂપક આપીએતો આત્મારૂપી પ્રજ્વલિત અંશને ચારે બાજુથી આચ્છાદિત રાખે છે કે જેથી આત્માનો આલોક રૂંધાયેલો રહે છે. માણસ આત્મલ્લીન બની શકતો નથી અને સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો સાચો માણસ પણ રહી શકતો નથી જેમ કસાઈ નિર્દયતાથી પશુઓનો વધ કરે છે તેમ આ કષાય આત્મહનન કર્યા કરે છે કષાયયુક્ત વ્યક્તિ પેલા કમળાના રોગી જેવો થઈ જાય છે કે જેથી વ્યક્તિને વસ્તુનો સાચો રંગ ઓળખાતો નથી આ કષાય મુખ્ય ચાર પ્રકારના છે. ૧. ક્રોધ ૨. માન ૩. માયા અને ૪. લોભ પરંતુ હાસ્ય રતિ, અરતિ, શોક, ભય, ગ્દાનિ ૧૭

એવં મેથુનને પણ નોકષાય છે કહેવામાં આવે છે કારણ કે આ સૌ કર્મોમાં રાગદ્વેશ અને આત્માના અંતરને કલુષિત કરવાની ભાવના રહે છે જે આત્મઘાત કરનારી હોય છે.

વિષયો પ્રત્યે આસક્તિની અપેક્ષાએ તેની મહત્તા અને તીવ્રતા એના સંદર્ભમાં પણ કષાયના ચાર ભેદ ભર્યા છે. ૧. અનંતાનુગંધી કષાય ૨. અપ્રત્યાખ્યાન ૩. પ્રત્યાખ્યાન અને ૩. સંજવલન આ મહત્તા અને તીવ્રતા લેશ્યાઓ દ્વારા પણ પ્રગટ થાય છે. કષાયોની તીવ્રતા અન્યનું અહિત જ નહિ મૃત્યુ પણ નિપજાવી શકે છે.

કષાયના સામાન્ય લક્ષણો વર્ણવતાં કહ્યું છે કે જે ક્રોધાદિતે બાવ જીવને ધર્મથી વિમુખ રાખે છે તે કષાય છે. કષાય વેદનીય કર્મના ઉદયથી ક્રોધાદિરૂપ જે વિકૃતિઓ અથવા કાલુષ્યભાવ જન્મે છે કષાય કહેવાય છે અને તેઓ આત્મ સ્વરૂપની હિંસા તો કરે જ છે કુગતિ અને દુર્ગતિમાં પણ લઈ જનારા હોય છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, સર્વાર્થસિદ્ધિ, કષાયપારુણ્ય, વગેરેમાં કષાયની ચર્ચાઓ કરવામાં આવી છે.

કષાય તે આત્માનો મૂળ ગુણ નથી પરંતુ આત્મા સાથે પુણ્યલ પરમાણુને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમનો કર્મના ક્ષયની સાથે ક્ષય કરી શકાય છે હવે આપણે કષાયના

બહુ શાસ્ત્રીય લક્ષણો કે પ્રકારોમાં ન જતા સામાન્ય રીતે આ આરેય કષાયો વિશે વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

ક્રોધ :-

ક્રોધ આત્માનું હનન કરનાર આત્માનો મૂળધર્મ ક્ષમા છે અને જે ક્ષમાથી માણસ આત્મશાંતિનો અનુભવ કરે છે કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ રાખતો નથી અને દુઃખ સહન કરીને સમભાવ રાખે છે અને તે ક્ષમા વીરોનું આભુષણ માનવામાં આવે છે પરંતુ આ ક્ષમાનો ઠીક વિપારીત ધર્મ તે ક્રોધ છે ક્રોધને બીજા શબ્દોમાં માનસિક વિકૃતિ પણ કહી શકાય જ્યારે વ્યક્તિ સત્-અસતનો વિચાર કરવાનું ચુકે અને સ્વાર્થમાં આંધળો થઈ એકાંગી દૃષ્ટિએ પોતાનો જ વિચાર કરે અને પોતાને ન ગમે તેવી એક વાત પણ જ્યારે તે સહન કરી શકતો નથી ત્યારે તેને ક્રોધ કે ગુસ્સો આવે છે.

ક્રોધના પ્રથમ લક્ષણ તરીકે તે વિવેકશૂન્ય બનવા લાગે છે તેની સુદ્રામાંથી સૌમ્યતા વિલિન થઈ જાય છે તે વડિલો પૂજ્યો કે જેની મર્યાદા રાખવાની હોય તે ચૂકવા લાગે છે અને અપશબ્દો બોલવા શરૂ કરે છે તેની આંખો લાલ થઈ

જાય છે. કંઠ સૂકાઈ જાય છે અને તેની આંખોમાં હિંસાવૃત્તિ આચરણમાં હિંસાત્મક ભાવ અને કાયદાકાનુનની પરવા કર્યા વગર અનિષ્ટતમ કૃત્ય કરી નાંખે છે અને સામાવાળા ઉપર આક્રમણ કરે છે ઘણી વખતે એવું પણ બને છે કે તે જો શરીરે કમજોર હોય તો માર પણ ખાય છે અને કેદીઓના સર્વેક્ષણથી એ માલુમ પડ્યું છે કે અધિકાંશ અપકૃત્યો કે કુકૃત્યો ક્રોધમાંથી બનવા પામ્યા છે ઘણી વખતે શંકા ક્રોધને જન્મ આપે છે આ ક્રોધ ચારેય કષાયોમાં સૌથી વજ્ર, પથ્થરની લકીર જેવો હોય છે જે ભવ ભવ સુધી બદલો લેવાની ભાવનાને વિસરી શકતો નથી.

ક્રોધી વ્યક્તિ સ્વભાવે ચિડ-ચિડિયો, કમજોર અને અતડો હોય છે તેને કોઈના ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી કે કોઈની સાથે મનોવિનોદ પણ કરી શકતો નથી આવી વ્યક્તિને શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પાચનક્રિયા પણ મંદ રહે છે અને તે કોઈનો મિત્ર બની શકતો નથી.

ક્રોધ કરવાથી આવા બાહ્ય દુઃખો તો થાય જ છે, અંતર મનને પણ કલેશ પહોંચે છે ક્રોધીનું મન સદા વ્યાકુળ રહે છે. બદલો લેવાની ભાવનાથી કલુષિત રહે છે તેનું ચિત્ત ધર્મધ્યાનમાં ચોટતું નથી અને ક્રોધ તેને નિરંતર વેદનામય બનાવે રાખે છે. ધર્મની વાત આપણે

ન કરીએ તો પણ જીવનવ્યવહારના કડવાશના બીજ ક્રોધમાં રહેલા છે જે ક્રોધને ત્યજીને ક્ષમાગુણ ધારણ કરે છે તેજ સાચો બહાદુર છે સર્પદંશ કરતી વખતે પણ ભગવાન મહાવીરના ચહેરાની સૌમ્યતા ક્ષમાગુણના ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ જૈનધર્મમાં અનેક મુનિઓના, તપસ્વીઓના દાખલાઓ છે કે જેઓએ મરવાનું પસંદ કર્યું પણ ક્રોધને પ્રવેશિત ન થયા દિધો પારસ્પરિક મૈત્રી અને સંબંધનો આધાર જ અક્રોધ ભાવ છે ક્રોધી વ્યક્તિને ભવ-ભવ સુધી મુક્તિ મળતી નથી.

(૨) માન !

હકિકતે તો ચારે પ્રકારના કષાયો એક બીજાના પૂરક છે. એક હોય એટલે બીજાનો ઉદ્ભવ સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. માન એટલે આભમાન અભિમાની પુરુષ પણ આત્મજ્ઞાનથી ખૂબ દૂર અને હું જ સર્વસ્વ છું એવા અહમમાં જીવે છે. માની વ્યક્તિ બીજાને હંમેશા તુચ્છ ગણે છે અને પોતાને શ્રેષ્ઠ ગણે છે. અને જ્યારે પણ એનાં માન ને ચોટ લાગે છે ત્યારે તે ક્રોધી બનીને અપકૃત્ય કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.

માનનો બીજો અર્થ મદ પણ છે. મદ એટલે નશો. નશો હંમેશાં નાશ કરનાર તત્વ છે પછી તે કેમ ન

હોય ! આપણે ત્યાં જે અષ્ટમહત્તી ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનો સમાવેશ આમાં થઈ જાય છે. મહાયુક્ત વ્યક્તિ બીજાને તુચ્છ સમજે છે અને અહમને લીધે તે સમ્યક્જ્ઞાન કે સમ્યક્દષ્ટિ કેળવી શકતો નથી અર્થાત્ સાચી દિશામાં વિચાર કરી શકતો નથી. અને શરીરનો શ્રય કરતાં-કરતાં આત્માને અનંતાનું બંધી કષાયોમાં બાંધ્યા કરે છે. જ્ઞાન, રૂપ, શક્તિ, વિદ્યા કે કોઈ પણ પ્રકારની લવિધ તે તો શુભ કર્મોનું ફળ છે અને તેનું અભિમાન કરનાર જીવ અનંતયોનિઓમાં ભટકે છે. મારિચિના જીવની કથા જૈનધર્મમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

રહીમે પણ કહ્યું છે કે-

“ માન બઢાઇ કારણે, જે ધન ખર્ચે મૂઢ,
મરકર હાથી હોયેગા, ધરતી લટકે સૂઢ. ”

આમ અભિમાન વિશે અસંખ્ય દાખલાઓ આપણી સમક્ષ છે. રાવણનું અભિમાન એના પતનનું કારણ બન્યું. આ નશ્વર દેહના અભિમાનમાં રાચનારાઓ પોતાના પગે જ કુહાડી મારી રહ્યા છે. માટે જ આચાર્ય ભગવંતો એ પૂજા અને ભક્તિમાં સૌથી પ્રથમ નમ્રતાને સ્થાન આપ્યું છે. જ્યારે પણ આપણે વડિલો, મુનિમહારાજો, તિર્થંકરોની સામે જઈએ છીએ મસ્તક ઝુકાવીએ છીએ ત્યારે સર્વપ્રથમ આપણો ભાવ એ હોય છે કે અમને કોઈ અભિમાન નથી કારણ કે જ્યાં

સુધી મનમાં અભિમાન હશે. લક્ષિત કે સદ્ભાવના એમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.

આચાર્ય મહાપ્રજ્ઞએ તો લખ્યું છે કે જ્યારે લક્ષત ગુરુઓ ને વંદના કરીને શિર ઝુકાવે છે ત્યારે તેને જે આશિર્વાદ મળે છે એ આશિર્વાદના હાથમાંથી જ્ઞાનના કિરણો તેના મસ્તિષ્ક માં સીધા પ્રવેશે છે. જેથી તે પવિત્ર બને છે. જેઓ હમેશાં નમ્ર રહ્યા છે, સંસારે તેમનેજ પૂજ્યા છે. અને તેઓ અમર થયા છે.

જીવનમાં જે આપણને જે કંઈ મળ્યું છે તે શુભ કર્મના યોગે મળ્યું છે અને હું તો માત્ર એક નિમિત્ત છું તો આ નિરાભિમાન આત્મામાં લિન બનાવે છે અને આત્મલ્લયોત્તિને ઓમકાર સુધી ઉર્ધ્વગમન તરફ લઈ જાય છે.

૩. માયા

સાધારણ રીતે માયા એટલે પ્રપંચ અથવા કપટ માયાવી વ્યક્તિને મૂળ આધાર અસત્ય હોય છે. તે એટલો બધો સ્વાર્થી અને આત્મકેન્દ્રિત હોય છે કે બીજાનું નુકસાન કરવામાં પણ વિચારતો નથી. તેના મુખમાં રામ અને બગલમાં છુરી હોય છે. છલ્લ, કપટ તેની રંગેરંગમાં હોય છે અને

પોતાની સુખ-સાયળી માટે, પોતાના માનને જાળવવા માટે તે છે છેતરવાની જ યોજનાઓ યનાવ્યા કરે છે. જુઠા સોગંદ તો તેને માટે સામાન્ય વાત હોય છે. તે ઢાંગી હોય છે. પોતાનું કામ કઢાવવા માટે તે ગમે તે સ્વાંગ રચી શકે છે. તળપદા શબ્દોમાં કહીએતો ગરજે ગધેડાને બાપ કહેતા ખચકાતો નથી અને સ્વાર્થ પૂરો થતાં તે તેના અસલ દુષ્ટ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. આવા લોકો ખૂબજ ખતરનાક હોય છે.

જ્યારે માયાવી વ્યક્તિની વાત કરીએ છીએ ત્યારે આજના રાજનિતિજ્ઞો અને શહેરી સભ્યતામાં જીવતા આપણે સહુ જાણે પોતાનુંજ વર્ણન કરતાં હોઈએ એવું લાગે છે આજની કહેવાતી આધુનિકતા અને સભ્યતા એ આપણને શું શીખવ્યું છે? આપણે નાની-નાની સ્વાર્થ સિદ્ધિ માટે આપણે સ્મિત વહેને, આવકાર ભાવે, સહકારવૃત્તિ દાખવવાનો ભાવ દર્શાવી ને લોકોને છેતરતા હોઈએ છીએ.

આવીજ રીતે માયાવી પુરૂષ પોતાના આત્માને પણ છેતરતો હોય છે. તે વ્રત-ઉપવાસ વગેરે આત્મ ઉદ્ધાર માટે કરતા કરતાં પ્રદર્શન માટેજ કરતો હોય છે. અને પોતાની જાતને મોટો ધાર્મિક કહેવડાવવાનો અહમ સંતોષ જો હોય છે. બહાર દાન કરે અને અંદર ખલેક માર્કેટિંગ તે માને છે કોઈ જોનાર નથી, પરંતુ તેના કૃત્ય નિરંતર તેના આત્મને

કલુષિત કર્યા કરે છે અને તે કોઈ સમયે ધર્મના સત્યને પામી શકતો નથી.

૪. લોભ

લોભએ તો ખૂબજ ચિરપરિચિત અને સૌનાજીવન સાથે લોહીમાં વણાઈ ગયેલો શબ્દ છે. લોભ એક પ્રકારનો મળ છે જેને અસૂચિભાવ પણ કહેવામાં આવે છે લોભને આપણે બે રીતે મૂલવીશું. (૧) જે આપણે રોજલોભ શબ્દ વાપરીએ છીએ તેના અર્થમાં અને (૨) આત્માના અર્થમાં લોભ અને મિતવ્યયિતા એ બેમાં ઘણો ફેર છે માણસ પોતાની આવક પ્રમાણે ખર્ચ કરે અને સંકટ સમય માટે બે પૈસા બચાવે તે મિતવ્યયિતા છે પરંતુ આવક હોય જરૂરિયાતો ઉપર પ્રતિબંધ રાખીને. દુઃખી થઈને માત્ર પૈસા ભેગા કરવાની પ્રવૃત્તિ રાખે તેને આપણે લોભી કહીએ છીએ લોભી વ્યક્તિ ધન કમાઈ શકે છે પણ સાફ ખાઈ શકતો નથી, પહેરી શકતો નથી અને દાન જેવી ઉત્તમ વૃત્તિમાં પણ પૈસાને વાપરી શકતો નથી કારણ કે પૈસાનેજ એ સર્વસ્વ અને ભગવાન માને છે અને જેમ મેં પહેલા કહ્યું છે તેમ દરેક ક્ષાય એકાબીજાના પૂરક હોય છે તેમ લોભી વ્યક્તિ સત્ય બોલી શકતો નથી કપટ તેની રજેરગમાં હોય છે અને

પૈસાવાળા હોવાનો દંભ તો હોય જ તે હંમેશા જોડવામાં
 માને છે ઘણું તો એવા દાખલા જોવામાં આવ્યા છે કે દવાના
 અભાવમાં મરી જાય પણ દવા ન ખરીદે. બદનામી વહોરી
 લે પણ સાડા ખાય કે પહેરે નહિ અરે! બીજાને દાન કરતા
 જુએ તો વ્યથિત થયા કરે લોભી દિનરાત ધનનાજ વિચારોમાં
 ને વિચારોમાં કોઈ દિવસે ભગવાનનું નામ પણ લઈ શકતો
 નથી અને કહેવત છે કે લોભ દિવસે નથી વધતો એટલો
 રાત્રે વધે છે આમ આ બાહ્ય લોભની વાત થઈ પરંતુ
 આત્મશુદ્ધિ માટે નિર્લોભપણુ તે ખુબ આવશ્યક તત્વ છે
 ઇન્દ્રિયો વડે જે કામનાઓ અનુભવાય છે તેનાથી મુક્ત
 બનવાનું છે અને લોભનો જન્મ થતાંજ આત્મામાં દુર્ગુણો
 ટૂટી નીકળે છે આપણે એમ નથી કહેતા કે આપણે ધનને
 કુટાવી દઈએ જીવનને જીવવા માટે ધન આવશ્યક છે પરંતુ
 આવશ્યકતા પૂરતુંજ તે વિષય વાસનાનો અંશ ન બને,
 આત્માને કલુષિત ન કરે એની ખાસ કાળજી રાખવી પડશે.

જૈનધર્મ તો અપરિગ્રહના માધ્યમથી તણખલાં માત્રને
 એવણા કે લોભનું એક કારણ ગણે વાસના કે ઈચ્છાથી સુખ
 કે ઐશ્વર્ય માટે કોઈપણ વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, સાચવવી તે
 સહુ લોભમાં આવે છે જૈન સાધુઓ લોભમુક્ત કે નિર્લોભી
 એટલા માટે ગણવામાં આવે છે કે તેઓ સંપૂર્ણ વૈભવથી
 મુક્ત, કામનાઓથી મુક્ત અને સંગ્રહથી મુક્ત હોય છે
 અને તેમના મને લાખ રૂપિયા કે એક રૂપિયો સરખાંજ છે.

જો આપણે વ્યવહારમાં ભગવાન મહાવીરનું સંતાન કહેવડાવવાનો દાવો કરતાં હોઈએ અને નવા જમાનાની ઓથમાં પોતાનો બચાવ કરવા માંગતા હોઈએ તો આજે ચાર કષાયો ઉપર વર્ણવ્યાં છે. તે અતિઆધુનિક સમાજની નવરચના માટે ખૂબજ જરૂરી છે. જીવન વ્યવહારમાં સરળ, શાંતિમય, જીવન જીવવાનું કોને નગમે ? તો એક બાબત શાંતિથી જીવવું છે, બીજી બાબત પ્રાથમિક આદર્શો પણ સ્વીકારવા નથી એ કેમ બને ? વિશ્વાસ રાખો કે તમે કે આપણે ક્રોધને ઓછો કરીશું માનમાં દ્વેશશું નહિ, નિષ્કપટ વ્યવહાર રાખશું અને સંગ્રહ વૃત્તિથી દૂર રહીશું તો આપણે ખરા અર્થમાં માનવતાના ગુણયુક્ત માનવ કહેવાને લાયક ગણાઈ શકીશું. અને આવી વ્યક્તિઓજ સમાજની નવરચના કરી શકશે કે જેને માટે વિશ્વના વૈજ્ઞાનિકો, રાજનિતિ તો ઝંખી રહ્યા છે. તૃતીયવિશ્વયુદ્ધને આરે ઉભેલું વિશ્વ જો કષાય મુક્ત કે મંદ કષાયયુક્ત બને તો જરૂર તેને ટાળી શકાશે. લેગલ ગમે તે ધર્મનું હોઈ શકે પણ વિશ્વના બધાજ ધર્મોના લખાણોને વાંચ્યા પછી, સાધુ સાધ્વીની જાંઘળી નિહાળ્યા પછી એટલું તો માનવુંજ પડશે કે જિનેન્દ્ર દેવના અનુગામી જૈન સાધુઓ ના કષાયો મંદ હોય છે. અને વિશ્વની કોઈપણ વ્યક્તિ સારો માનવ બનવા માંગતો હોય તો તેણે આવા કષાયોથી મુક્ત રહેવું પડશે. અને જ્યારે આ કષાયોની કલુષિત ભીંતો ઓગળી જશે ત્યારે જ્ઞાન, ધર્મ, આત્મા જે કહેા તે તેનો પૂર્ણ સ્વયંને આલોકિત કરશે અને વિશ્વને નવો પ્રકાશ આપશે.

“ સત્ વ્યસન ”

જૈન ધર્મના સંપૂર્ણ આચરણથી મોક્ષ મળે છે એ પ્રશ્ન આપણે નિશ્ચયની દૃષ્ટિએ ખૂબ ચર્ચા શકીએ તેમ છીએ અને સાધુમહાત્માઓ તે માર્ગ પર આડું હોય છે. પરંતુ એક વાત નિર્વિવાદ સત્ય છે કે માણસને માણસ બનાવવાને સૂક્ષ્મ થી સૂક્ષ્મ માર્ગ જૈનધર્મે સૂચવ્યો છે અને એના સિદ્ધાંત માં કર્મવાદ છે. એટલે “ યથા કૃત્યં તથા ફલં ” ની ક્ષિત્તોસોક્તિ ની દૃષ્ટિએ પણ તે ખૂબ તટસ્થ બાવથી દૂર વ્યસનોને છોડીને સદ્માનવ બનવાની પ્રેરણા આપે છે જેનાથી સદ્સમાજ, સદ્સાધુ અને સદ્વિશ્વની રચના થઈ શકે છે બાહ્ય આકર્ષણ અને શરીરના ક્ષણિક સુખો માણસને ભૌતિક આનંદ આપે છે અને તેને વારંવાર ભોગવવાની તેની વૃત્તિ સતત થયા કરે છે. અને જેમ ગટરનો કિડો ગંદકીને જ સુખની ઉપલબ્ધિ ગણે છે તેમ તે વ્યક્તિ પણ ગંદકીરૂપી વ્યસનોમાં ફસાયેલો રહે છે જ્યારે કોઈપણ વસ્તુના સેવન કર્યા વગર એન ન પડે અને શુભા-શુભનો ભાર ન રહે અને અનેક કષ્ટો ઉત્પન્ન

થવાના છે તેમ જાણવા છતાં તેનાથી મુક્તિ ન મેળવી શકે તે કાર્યને વ્યસન કહેવાય છે. જૈનધર્મમાં સપ્તવ્યસનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે જે નિતાંતરૂપે ત્યજ્ય, નરકગામી ગણવામાં આવે છે.

૧ જુગાર રમવું, ૨ માંસ ભક્ષણ, ૩ મધપાન, ૪ વેશ્યા ગમન, ૫ શિકાર કરવો, ૬ ચોરી કરવી, ૭ પરસ્ત્રી સેવન.

૧ જુગાર રમવું

જુગાર એ જૈન માટેજ નહિ કોઈપણ વ્યક્તિ માટે નિષેધ છે. એવી કોઈપણ રમત કે જેમાં હારજીત હોય તે જુગાર છે. ચોપાટ, ગંજીપતા વગેરેનો સમાવેશ તેમાં થાય છે. અને જુગાર ને પ્રથમ સ્થાન એટલા માટે આપવામાં આવ્યું છે કે તે સપ્ત વ્યસનોનું મૂળ છે જે લોકો મહેનત વગર ધનનો તૃણા રાખે છે તેઓ જુગાર રમે છે. જુગારી વ્યક્તિ નીચ-ઊંચનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર રાજ્યના ભયથી છુપી રીતે ઘરમાંથી ચોરી કરીને પણ પૈસાના લોભમાં જુગાર રમે છે. અને હારી ગયા પછી ઝઘડો કરે છે, દુઃખી થાય છે, આત્મહત્યા કરે છે અને એક જુગારનાં જ દુષ્પરિણામે મહાભારત જેવા યુદ્ધ ને નોંતરવામાં આવ્યું હતું તે આપણે સહુ જાણીએ છીએ. જુગારી પકડાઈ ગયા પછી ગુનેગાર

બને છે સમાજમાં તેની કિંમત રહેતી નથી અને તેનું ઘર ખરબાદ થઈ જાય છે. પરિણામે ની દ્રષ્ટિએ તે હંમેશાં આકુળ વ્યાકુળ રહે છે અને નિરંતર લોભ દશામાં ભગ્યા કરે છે. અને જો જીતી જાય તો તે જુગાર સાથે જોડાયેલા મદ્યપાન, માંસભક્ષણ, વેશ્યાગમન વગેરેના વ્યસનોમાં ફસાઈ જાય છે. હકીકતે તો બાહ્ય રીતે તે પૈસાનો જુગાર રમે છે પરંતુ આંતરીક રીતે તે પોતાના આત્માને નીચ ગતિ, નરક તરફ ધકેલતો હોય છે. આ ભવમાં તો દુઃખી થતો જ હોય છે. ભવાંતરોમાં પણ કલેશ મુકત થઈ શકતો નથી.

(૨) માંસભક્ષણ !

માંસભક્ષણ કોઈપણ જૈન કે કોઈપણ આસ્તિક વ્યક્તિ કરીજ ન શકે અને અહિંસાના પાયા ઉપર જેની ઈમારત રચાયેલી છે તે જૈનધર્મ તેની કલ્પનાજ કરી શકે નહિ.

વિજ્ઞાને સિદ્ધ થયું છે કે જે શક્તિ માંસમાંથી પ્રાપ્ત નથી થતી તેનાથી વધુ ઘી, દૂધ, કઠોળ વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર જીભની લોલુપતા અને “ જીવ ! જીવસ્ય ભોજનમ્ ” ને ખોટી રીતે સમજનાર લોકો શબ્દોની આડમાં માંસભક્ષણ કરે છે. હકીકતે તો તે પોતાના પેટને મડદાઓની કબર બનાવે છે. આયુર્વિજ્ઞાને પણ માંસભક્ષણને શ્રેષ્ઠ ખોરાક

ગણ્યો નથી અને માનવતાની દૃષ્ટિએ પણ જ્યારે સર્વ જીવો સમાન હોય, સર્વને જીવવાનો અધિકાર હોય ત્યારે કોઈને કોઈને મારીને ખાવાનો અધિકાર કેમ હોઈ શકે? હિસાનુ-વ્રતના પ્રકરણમાં આ અંગેની વિગતે ચર્ચા કરી છે.

આ પ્રસંગે દુઃખ સાથે લખવું પડે છે કે ખૂબ પૈસા કમાઈ લેનાર જૈનો કલખોમાં જુગાર રમે છે તો માત્ર આધુનિક કહેવડાવવાના આંધળાપણામાં માંસમક્ષણને ફેશન ગણી આરોગવા માંડ્યા છે. કેવું વિચિત્ર લાગે છે કે પોતાનો સંકૃતિનો ઉપહાસ કરતા તેઓ શરમાતા નથી. પોતાના પાપ ને પાપ કહેતા શરમાય છે. જો માણસ એક જ વસ્તુનું જ્ઞાન-માત્ર પ્રાપ્ત કરી લે કે મને વાગવાથી જેટલું દુઃખ થાય છે એટલું બીજાને વાગવાથી પણ થશે તો આવા હુકૃત્યો સ્વયં બંધ થઈ જાય. જૈનોએ તો કેટ-કે. બિસ્કિટપણુ નખાવા જોઈએ. સાચો જૈન હોટલોમાં કે અન્ય સ્થળે એટલા માટે જ ખાતો નથી કે તેનાથી અજાણપણે હિંસાત્મક પદાર્થોનું સેવન કે સ્પર્શ ન થઈ જાય.

૩) મદ્યપાન !

મદ્યપાનને મકાર ગણવામાં આવે છે. મદ્યપાનનો સીધો અર્થ થાય છે શરાબ પીવો. અથવા જે પદાર્થોના સેવનથી

નશો થાય તે મદ્યપાનમાં ગણાય છે. જેમાં ભાંગ, ચરસ, તમાકુ, શરાબ, ગાંજો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં સૌથી વિશેષ દુર્ગુણ યુક્ત શરાબ ગણવામાં આવે છે. શરાબનો જન્મ જ હિંસામાંથી થાય છે શરાબ એટલે મહુડા, અંશુર, અંજીર, જીવ કે કોઈપણ પદાર્થને મહિનાઓ સુધી સડાવવામાં આવે અને એમાં જ્યારે ખુબ જીવો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને ઓગાળીને તેનો રસ બાષ્પિભવનની ક્રિયાથી ઠારીને બોટલોમાં ભરવામાં આવે તે શરાબ. શરાબમાં અસંખ્ય જીવોની હિંસાનો દોષ લાગતો હોય છે. શરાબનો સૌથી પહેલો દુર્ગુણ માનસિક સંતુલનનું હનન છે શરાબ પિનાર વ્યક્તિ માનસિક સમતુલા ગુમાવે છે અને ધીમે ધીમે નશો ચડતાં તે ક્રોધી બને છે વિવેકહિન બને છે અને આગળ વધતાં ગાળાગાળી, મારામારી કરે છે અને કલાકો સુધી ચિત્તભ્રમની દશામાં પડ્યો રહે છે. આમ શરાબી વ્યક્તિ સમાજમાં નિંદનીય અને રાજ્યની ગુનેગાર બને છે વિવેકહિનતાને લીધે તે તિરસ્કારને પાત્ર બને છે અને શરાબના વ્યસનને લીધે તેના ઘરના લોકો ખરબાદ થઈ જાય છે.

એક દ્રષ્ટિથી જોઈએ તો શરાબીનું ઘર જીવતું નરક છે. અને શરાબી તે અર્ધપાગલ છે. આયુર્વિજ્ઞાને પણ સાબિત કર્યું છે કે શરાબ પીવાથી શરીરના અનેક રોગો અને ખાસ કરીને હૃદયના અને ફેફસા તંમજ આંતરડાના રોગો ખૂબ

વધે છે. ક્ષય જેવા રોગો વધે છે અને શરીર નિરંતર કમજોર થતુ જાય છે. શરાબી વ્યક્તિની વાસનાઓ ઉત્તરોત્તર વધે છે એટલે તે વ્યભિચાર તરફ વધુ ઢળતો હોય છે.

વિચિત્રતા તો એ છે કે આજે વિશ્વના તમામ રાજદ્વારી પુરુષો અને પૈસાદાર લોકો તેમજ આધુનિક કહેવાતા જાણેલા લોકો શરાબને એક આનંદનું અને સન્માનનું પ્રતિક ગણવા લાગ્યા છે અને ગાંધીજીના દેશમાં તો આ એક બલિહારી જ છે જૈનધર્મમાં તો મદ્યાસેવન પણ હિંસાની દૃષ્ટિએ નિષેધ ગણવામાં આવ્યું છે.

૪ વેશ્યાગમન:-

વેશ્યા એટલે નગરવધુ કેટલીક સ્ત્રીઓ પૈસાની લાલચ અને કામવાસનાની તીવ્રતાને લીધે વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકાર કરે છે અને તે થોડાક પૈસાના લોભે ગમે તે વ્યક્તિને પોતાનું શરીર વહેંચતી હોય છે પોતાના કટાક્ષ અને નખરાઓથી પોતાના આત્માને દૂરનાવીને શરીરને વહેંચતી હોય છે અને જેઓ જુગારીઓ, માંસબક્ષી, મદ્યપાન કરનાર નીચકાર્યમાં ફસાયેલા લોકો હોય છે તેઓ આવી સ્ત્રીના સંસર્ગમાં આવીને ધર્મ, જાત, સ્વાસ્થ્ય, રૂપ બધુંજ ભુલીને વેશ્યાગામી

ખની જાય છે તેઓ પોતાના પૈસા, શરીર વેશ્યાને અર્પણ કરે જ છે પરંતુ સમાજમાં પોતાની આબરુ, ધન બધું નષ્ટ કરે છે અને નરકના અસહાય દુષ્ટોને લોગવે છે.

૫ શિકાર કરવો

શિકાર એટલે હિંસા કરવી. કુદરતે સંસારના પ્રત્યેક જીવનો રચના કરી છે. તેમના સુંદર રંગ રૂપ અર્પ્યા છે. આવા પશુપક્ષીઓ નિરપરાધ હોય છે, જંગલમાં નિર્ભય રીતે વિચરે છે. ખરી રીતે તો બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ આવા પશુપક્ષીઓનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પરંતુ બળર નથી આ સૂત્ર ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યું છે કે “ ક્ષત્રિયોને શિકાર ખેલવામાં કોઈ પાપ નથી ” આ વાત સાવ ખોટી છે, દુર્વ્યસન, હિંસા છે અને જ્યાં સુધી માણસ સંપૂર્ણ કુર, હિંસક, નિર્દયી ન બને ત્યાં સુધી શિકાર કરી શકતો નથી. શિકાર કરનારમાં માંસભક્ષણ અને મદ્યપાનની લતતો હોય જ છે.

અરે ભાઈ જો તારે શિકાર કરવોજ હોય તો તારા આત્માને માર જે કષાય રૂપી વનચરો ખેઠા છે તેમને શિકાર કર. નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા શુક્રામ કરે છે. આજે વિશ્વની દરેક સરકાર શિકારને લીધે એછી થતી જતી પ્રાણી સંપદાને બચાવવા માટે મોટા મોટા અભયારણ્યો બનાવવા માંડી છે.

આને પહેલાં જમાનાની યાદ કેટલી સુખદ લાગે છે કે જંગલમાં ઋષિમુનિઓ રહેતા બટુકો વિદ્યાભ્યાસ કરતાં પશુપક્ષીઓની સાથે પ્રેમથી રહેતા, કંદમૂળ ખાઈને જીવન વ્યાપન કરતાં પરંતુ આને તે પ્રથમ ચિન્હ છે.

આને તો આગળ વધીને માણસ માણસનો શિકાર કરવા માંડ્યો છે. એનાથી ઘૃણિત વસ્તુ શું હોઈ શકે.

૬ ચોરી કરવી

ચોરી અંગેની પૂર્ણ ચર્ચા આપણે અગ્રીયાશ્રુતમાં કરી જ છે. એટલે અહિં એની વિગતે ચર્ચા કરતા નથી.

૭ પરસ્ત્રી સેવન !

બ્રહ્મચર્ય તે સર્વાધર્મનો સાર છે. પરંતુ એકપત્નીવ્રતધારી વ્યક્તિને પણ બ્રહ્મચારી ગણવામાં આવે છે. દેવશાસ્ત્રગુરુ અને પંથોની સાક્ષી સમક્ષ જે વ્યક્તિ પોતાની પત્ની સિવાય અન્ય કોઈ સ્ત્રી સાથે સંલોગ સંબંધ બાંધે છે કે તેના તરફ આસક્ત થાય છે તે પરસ્ત્રી સેવન કરનાર વ્યસની રાજદંડ-લોગી લોકાનંદક હોય છે. અને આવી વ્યક્તિ કે આવી સ્ત્રી સમાજમાં નિંદનિય ગણાય છે. તેઓનું મન સદૈવ આ

પાપદશામાં જ ભટક્યા કરે છે. અને તે ધર્મ, પૂજન, પ્રવચન વગેરે ઉત્તમ કાર્યમાં રસ લઈ શકતો નથી.

આ સપ્તવ્યસન સંસાર પરિબ્રમણના કારણ રોગ, કલેશ, વધ, બંધ કરાવનારા પાપના બીજ, અને મોક્ષમાર્ગમાં વિઠન કરવાવાળા છે એવી વ્યક્તિ કોઈપણ સમયે સમ્યક્ત્વ ધારણ કરી શકતી નથી. માટેજ જો જૈનધર્મના પ્રાથમિક સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરવો હોય તો સપ્તવ્યસનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ચારિત્ર્ય ધારણ કરી મોક્ષમાર્ગ તરફ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. જૈનધર્મના માધ્યમથી અપાતું આ શિક્ષણ માનવ માત્ર માટે કલ્યાણકારી છે. આવા નિયમોનું પાલન કરવાથી સારા માણસ બનવાની તક મળે છે અને આપણે સાચા જૈન છીએ એવું આત્મગૌરવ સ્વયંભુ રીતે આપણા અંતરમાં પ્રગટે છે.

“શ્રાવકના અષ્ટમૂલગુણ”

શ્રાવક શબ્દનો જ્યારે પ્રયોગ કરીએ છીએ ત્યારે શ્રાવક શબ્દમાં તેના અપેક્ષિત લક્ષણોનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. એના આઠ મૂળ લક્ષણોની ચર્ચા કરતાં પહેલા શ્રાવક વિશે પશ્ચ ચોડુંક જાણશું તો તેના લક્ષણો અને આચરણ સ્પષ્ટ થશે. શ્રાવકની સામાન્ય વ્યાખ્યા કરતાં ઘણાં ગ્રંથોમાં એમ કહેવાયું છે કે શ્રાવક તે છે જે ચારિત્ર્ય મોહકર્મના એક લેહ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ નૈમિત્તિક પરિણામોની પ્રાપ્તિ સમયે વિશુદ્ધિથી પંચ પરમેષ્ઠિનો ભક્ત હોય છે, દાન, પૂજન કરવાવાળો હોય છે અને લેહજ્ઞાનરૂપી અમૃત પીવાની ઇચ્છા ધરાવનાર ઉત્તમ ગુણોની ધારક વ્યક્તિ શ્રાવક કહેવાય છે. અંતરંગમાં રાગાદિ ભાવોનો ક્ષય અને હિનાધિકતાનુસાર થનાર આત્માનુભુતિથી ઉત્પન્ન જે સુખનો ઉત્તરોત્તર અનુભવ કરે છે અને જે ઉત્તરોત્તર સમ્યક્ત્વ ધારણ કરીને મુનિવ્રત ધારણ કરવાની ભાવના રાખે છે તે શ્રાવક કહેવાય છે. શાબ્દિક અર્થ એમ

પણ કરવામાં આવ્યો છે કે જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ગુરુ વગેરે પાસેથી ધર્મશ્રવણ કરે છે તે શ્રાવક છે. શાસ્ત્રકારોએ શ્રાવકોના તેની સાધના વગેરેના આધારે પાક્ષિક, નૈષ્ઠિક અને સાધક વગેરે ત્રણ ભેદો કર્યા છે પરંતુ અત્યારે આપણે બહુ સૈદ્ધાંતિક ચર્ચામાં જવાના નથી અને તેના ભેદોપભેદની ચર્ચા પણ કરવી નથી. આપણે મૂળ ઉદ્દેશ તો આપણે જે વિશેષણ કે જે જાતિ વાચક શબ્દ ‘શ્રાવક’ નો પ્રયોગ કરીએ છીએ શું તેને માટે યોગ્ય છીએ ? અથવા તે યોગ્યતા માટે શું કરવું જોઈએ તે પ્રાથમિક ચર્ચા આપણે વિષય છે. આમ તો આપણે પાછળ લગભગ દરેક ચર્ચામાં સાચા જૈન, તેના કર્તાવ્યો, વૃત્તિઓ વગેરેના માધ્યમથી ઉત્તમ વ્યક્તિનાં જ ચરિત્રચિત્રણો કર્યા છે. અને વિવિધ અધિકારોમાં તેના લક્ષણોની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ સાધારણ શ્રાવક માટે જે ખુબજ જરૂરી છે તે એ છે કે તે સાચા દેવશાસ્ત્રગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવનાર હોવો જોઈએ અને હિંસાના ત્યાગાર્થે મધ, માંસ, મધુ તથા પંચઉદ્ધંબર ફળનો નિયમસર ત્યાગી હોવો જોઈએ. જે પંચાણુવ્રતનો ધારક હોય, રાત્રિભોજનનો ત્યાગી હોય અને પર્વના દિવસોમાં પ્રૌષોધપવાસ કરતો હોય અને જેની વૃત્તિઓમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને મધ્યસ્થ ભાવ નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા હોય, જે ભય, આશા, રોષ અને લોભ માટે કુટેવ, કુશાસ્ત્ર અને કુગુરૂની માનતા ન કરતો હોય અને અજ્ઞાત રીતે જો કોઈ હિંસાદિ પાપ થઈ ગયું હોય

તો તે પ્રાયશ્ચિત કરતો હોય જીવનના રોજીંદા વ્યવહારમાં અપરિગ્રહવ્રતનો પણ પાલનકર્તા હોય અને વધુમાં વધુ સમય એકાંત-વાસમાં સામાયિકમાં વ્યતીત કરતો હોય એવા ગૃહસ્થને સાધુ જેવો ગણવામાં આવે છે.

સાગાર્ધર્માવ્રતમાં તો કહ્યું છે કે શ્રાવક માટે યોગ્ય વ્યક્તિ તેજ છે જે ન્યાય પૂર્વક ધન કમાય છે, ગુણીજનોને પૂજે છે, હિતમિત અને પ્રિય વક્તા હોય જે, ત્રિવર્ગનો પરસ્પર વિરોધ રહિત સેવન કરવા વાળો હોય છે, શાસ્ત્રતુકુળ આહાર-વ્યવહાર કરે છે, સદાચારીઓની સંગતિમાં રહે છે અને પાપોથી નિરંતર ડરે છે તેજ સાચો શ્રાવક છે.

ગૃહસ્થ જીવન જીવવા માટે શ્રાવકે કેટલાક આરંભ અને પરિગ્રહ કરવા પડે છે જેથી હિંસાની સંભાવના હોઈ શકે પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણેના પ્રાયશ્ચિત ની પણ ચર્ચા છે.

* શ્રાવકની દિનચર્યા

શ્રાવકની દિનચર્યાનો પ્રારંભ નીચે મુજબ થવો જોઈએ.

બ્રાહ્મ મુહુર્તમાં ઉઠીને, હાથપગ ધોઈ નમસ્કારમહામંત્ર નો જાપ કરતાં કરતાં હું કોણ છું? મારો ધર્મ શું છે. માફ વ્રત શું છે. તેમ ચિંતવન કરવું

જોઈએ. શ્રાવકના અતિદુર્લભ ધર્મમાં ઉત્સાહ બતાવવો જોઈએ. સ્નાન વગેરે કર્યા પછી દેવદર્શન, પૂજન વગેરે માટે ધ્યાનસંમિતિ ધારણ કરીને જવું જોઈએ. અને જિનાલયમાં દેવશાસ્ત્ર ગુરૂની વિધિ પૂર્વક સ્વાધ્યાય કરવું જોઈએ, દાન આપવું જોઈએ. ગૃહસ્થ સંબંધી કાર્યો કરવામાં પણ વિવેક રાખવો જોઈએ, તત્ત્વની ચર્ચા કરવી જોઈએ, સાંજે ભગવાનની આરતી અને ભાવપૂર્ણ કરવી જોઈએ, પ્રહ્લચર્યાના વિચારો સેવવા જોઈએ અને વૈરાગ્ય ભાવ ધારણ કરવો જોઈએ.

* અષ્ટમૂલગુણ

પરોક્ષ રીતે આપણે અષ્ટમૂલગુણની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ વિગતે એમ જણવું જોઈએ કે જે શ્રાવક મદ્ય, માંસ અને મધુનો ત્યાગી છે અને જે નિષ્ઠાપૂર્વક પંચાણુવ્રતોનું પાલન કરે છે તે અષ્ટમૂલ ગુણધારી શ્રાવક છે. ઘણા આચાર્યોએ ઘણી રીતે આની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ સર્વેનો સાર હિંસાથી બચીને ઉત્તમ ગુણ ધારણ કરવાનો છે. આ મૂલગુણો કુળ પરંપરાગત આપણામાં ઉતરવાજ જોઈએ અને જેનામાં આવા પ્રાથમિક ગુણો પણ નથી અને જે સંપત્ત્યસનોનો ત્યાગી નથી તે કોઈપણ સંજોગોમાં શ્રાવક કહેવડાવવાને યોગ્ય નથી અને માટેજ અહિં સુધી કહેવાયું છે કે અષ્ટમૂલ ગુણધારી શ્રાવક જ મુનિને વંદન કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

* આવકના પ્રતિદિનનાં છ કાર્યો

જૈનાચાર્યોએ જીવનને નિયમિત, વ્યવસ્થિત, સ્વાસ્થ્ય, સંયમી, ઉદ્યમી અને મુક્તિ માટે ગ્રહસ્થજીવનમાં રહીને પશ્ચ છ કર્તવ્યોની પ્રેરણા આપી છે. તેમાં (૧) જિનપૂજન (૨) ગુરુની સેવા (૩) સ્વાધ્યાય (૪) સંયમ (૫) તપ (૬) દાન તે પ્રતિદિન કરવા યોગ્ય કાર્યો ગણાવ્યા છે અને અન્ય ત્રેપન ક્રિયાઓ વગેરેનો પશ્ચ નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ સૌના સાર રૂપે એટલુંજ કહી શકાય કે સંયમથી જીવન જીવવાની કળા શીખો.

“અનુપ્રેક્ષા ભાવના”

કોઈપણ વિષય કે વસ્તુનું નિરંતર પુનઃ પુનઃ ચિંતન કરવું તેને અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગમાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ માટે બાર પ્રકારની અનુપ્રેક્ષાઓ કે ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ જૈનાગમોમાં ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. આ બાર ભાવનાઓનું નિરંતર ચિંતન કરનાર ભોગોથી વિરકત થઈને સામ્યસ્થિતિમાં પ્રસ્થાપિત થઈ શકે છે. તત્વાર્થ સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે બાર પ્રકારે કહેવામાં આવેલા તત્વોનું પુનઃપુનઃ ચિંતન કરવું એ અનુપ્રેક્ષા છે. જ્યારે ધવલોમાં કહ્યું છે કે કર્મોની નિર્જરા માટે શ્રુતજ્ઞાનનું પરિશિલન કરવું તેનું નામ અનુપ્રેક્ષા છે.

અનુપ્રેક્ષાના બાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે (૧) અનિત્ય ભાવ (૨) અશરણ્ય ભાવ (૩) સંસાર ભાવ (૪) એકત્વ ભાવ (૫) અન્યત્વ ભાવ (૬) અશુચિ ભાવ (૭) આશ્રવ ભાવ (૮) સંવર ભાવ (૯) નિર્જરા ભાવ (૧૦) લોકભાવ (૧૧) બોધિ-દુર્લભત્વ ભાવ અને (૧૨) ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ ભાવ સામાન્ય રીતે અનુપ્રેક્ષાને સરલ શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે

સામાયિકમાં સ્થિર થવું અને આંતરજગતના આત્મતત્ત્વમાં ક્રમે ક્રમે હીન થવાની ભાવના એટલે અનુપ્રેક્ષાધ્યાન. પ્રેક્ષા એટલે જોવું અને અનુપ્રેક્ષા એટલે આંતરજગતને જોવું એમ પણ મૂકી લકાય. ધ્યાનની ક્રિયા કે અનુપ્રેક્ષાની આ ભાવનામાં જ્યારે બાર ભાવનાઓને સાધક બનાવે છે ત્યારે તે સ્વાભાવિક રીતે સંસારની અસારતા વગેરેનો ત્યાગ કરીને એકમાત્ર ચરમસુખ કે શાશ્વતસુખ મોક્ષની કામના કરતો હોય છે

આ પ્રેક્ષાધ્યાન તે માત્ર ભાવનાઓનું સ્મરણ કરવાથી સાધી શકાતું નથી તેને માટે સર્વપ્રથમ ત્રિગુણિત અર્થાત્ મન વચન અને કાયાને સાધવું પડે છે એનો અર્થ એ થયો કે ચંચલ મનને તમામ દિશાઓમાંથી, વાસનાઓમાંથી અલિપ્ત બનાવીને સ્થિર બનાવવો પડે છે અને જ્યારે મનની ચંચળતા સ્થિરતામાં પરિણમે છે ત્યારે જ આપણે આત્મ ધ્યાન તરફ કેન્દ્રિત થઈ શકીએ છીએ અને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જીતેન્દ્રિય બની શકીએ છીએ. જ્યારે મન સ્થિર બને છે ત્યારે જ આકુળતાનો નાશ થાય છે. વાસનાઓનું શમન થાય છે માટે જ મનની સાધના એ સૌથી મોટી સાધના છે.

જ્યારે મન સ્થિર થાય છે ત્યારે વચન સ્વમેવ અંકુશીત બને છે કારણ કે મનની ચંચળતા, વાચાળ, અસત્યભાષી

વગેરે તરફ દોરે છે. મનની સ્થિરતા પછી માણસ જેમ આંતરમાં સ્થિર થઈ અચંચળ બને છે ત્યારે તે નિરર્થક કે અધિક સંભાષણ દ્વારા શક્તિને વેડફતો નથી. અનર્ગલવિચારોનું સંવર અર્થજવથી વાણી પોતે સંયમિત બને છે. અને જરૂરિયાત પ્રમાણેનું જ બોલવાનું રહે છે. હકીકતે તો વચન ગુપ્તિથી મૌનની સાધના શરૂ થાય છે. આ એક મનોવૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે કે માણસ મૌન રહીને જેટલું ગંભીર ચિંતન કરી શકે છે, વિચારી શકે છે તેટલું બોલીને કરી શકતો નથી. અને મૌનથી બચાવેલી શક્તિ મનને પણ દબાવનાર છે. મૌન વ્યવહારી દ્રષ્ટિએ પણ વ્યક્તિને દુઃખનો વધારવાથી બચાવે છે. અને ક્રોધ વગેરેથી અલિપ્ત રાખે છે.

જ્યારે મન અને વચન સંપૂર્ણ આંતરમુખી બને છે. ત્યારે કાયા એટલે શરીર સાધનામાં એકાગ્ર બનીને કષ્ટ સહિષ્ણુ બને છે. શરીરની સાધના સાધક માટે જરૂરી છે. એનો અર્થ એ નથી કે ગમે તેવા રસયુક્ત ભોજન કરવા અહીંયાતો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે શરીરને પોષણ યુક્ત આહાર આપો કે જેથી તે ધર્મ આરાધનામાં સહકાર આપી શકે કારણ કે સર્વોચ્ચસાધના માટે વજ્રાસનનાહાસ્ય, શરીરની મહત્તા શાસ્ત્રોએ સ્વીકારી છે. સાધક જ્યારે કાયાત્સર્ગની મુદ્રામાં શરીરનો મોહ ત્યાગી ધ્યાનસ્થ બને છે ત્યારે શરીર ઉપર પડતા બાહ્ય કષ્ટો કે પ્રલોભનો તેને ચલીત કરી શકતા

નથી. આમ મન, વચન અને કાયાથી એકાગ્ર બનેલો સાધક પોતાની જાતને નિશ્ચિત અને જાર મૂકત અનુભવે છે. તે શુકલદેશ્યાઓથી દ્વિપ્ત થાય છે અને પછી તે જાર ભાવના ઓળું ચિંતન કરે છે.

૧ અનિત્ય અનુપ્રેક્ષા

સાધક ભાવના ભાવે છે કે આત્મા તમામ વિકલ્પોથી રહિત અને સંસારના તમામ સુખો ધન, ધાન્ય, પરિવાર તમામ સુખો અનિત્ય છે. પાણીના પરપોટાની જેમ તે કુટી જવાના છે અને અજ્ઞાનવશ પ્રાણી તેમાં લિપ્ત રહે છે. પણ તે સર્વે પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય છે અને સાથ આપતા નથી.

૨ અશરણાનુપ્રેક્ષા

સાધક અનુભવ કરે છે કે સંસારમાં સમ્યગદર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય સિવાય કોઈ પણ સત્ય શરણ નથી. અને ગમે તેટલો વૈભવ પણ મૃત્યુ વખતે કે દુઃખમાં શરણ આપી શકતો નથી. કર્મોના ફળ લોગવવા જ પડે છે. અને મૃત્યુના મુખમાં જતા જીવોનું રક્ષણ ઇન્દ્ર પણ કરી શકતા નથી. માટે ઉત્તમ ધર્મની શરણની સાધક અનુપ્રેક્ષા કરે છે.

(૩) સંસારાનુપ્રેક્ષા-

સાધક સંસારાનુપ્રેક્ષા વખતે વિચારે છે કે આ જીવ કર્મના નિર્મિત્તથી સંસારમાં જ્રમણ કરે છે અને તે સંસારના ઉત્પત્તિથી ઉત્પન્ન વાસનાયુક્ત સંસારમાં ભટકે છે. અને તે સંસારના સુખો પાછળ નિરંતર અજ્ઞાન બનીને અનેક યોગિઓમાં ફસાયેલો રહે છે પરંતુ જ્યારે તે ચિંતવે છે કે આ સંસાર અસાર છે માત્ર મૃગમરીચિકા છે ત્યારે તે આ ભૌતિક સંસારને ત્યાગીને મોક્ષપદની આકાંક્ષા કરે છે.

(૪) એકત્વ અનુપ્રેક્ષા-

સાધક ચિંતન વખતે ભાવના કરે છે કે હું એકલો જનમ્યો છું અને તમામ કર્મોના બંધ મને એકલાને જ લોગવવો પડશે. જન્મ, જરા, મરણના તમામ દુઃખો મારે સહન કરવાના છે તે કોઈ દૂર કરી શકવાનું નથી અને જેને હું મારા માનું છું તેઓ માત્ર સ્મશાન સુધીનાજ સાથી છે ત્યારે તે સાધકમાં જ્ઞાન જાગૃત થાય છે અને તે એકત્વ ભાવ ધારણ કરીને શુદ્ધ આત્માનું ધ્યાન કરે છે અને તેને જ પરમ હિતકારી સહાયક માને છે એટલે માત્ર આત્મા અને ધર્મને જ સાથી માનીને પરદ્રવ્યો પ્રત્યેથી નિર્મોહી બને છે.

(૫) અસૂચિત્વાનુપ્રેક્ષા-

આ શરીર અપવિત્ર લોહી-માંસથી બનેલું છે, જેમાં મલ-મૂત્ર જેવા અશૂચિ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને શરીરના પ્રત્યેક છિદ્રોમાંથી અશૂચિ તત્વો જ્યાં કરે છે અને બાહ્યસ્નાન કે સુગંધી દ્રવ્યોથી તે પવિત્ર થઇ શકતું નથી ઉઠ્ઠાનું કામ વાસનાઓને વધારે છે એમ વિચારીને જ્યારે સાધક શરીરનો મોહ ત્યાગીને તેના પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ સેવે છે અને શરીરમાં રહેલા આત્માને પવિત્ર માની તેની નિરંતર આરાધના કરે છે. મતલબ કે શરીરના સૌંદર્ય કરતા તે આત્માના સૌંદર્ય પ્રત્યે સવિશેષ ધ્યાન આપે છે.

(૬) અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા-

સાધક એક તરફ શરીરને અનિત્ય માને છે. સંસારથી અશરણ્યુકત માને છે તેની સાથે સાથે તે અન્યત્વ ભાવનાને પણ ભાવતો હોય છે. તે વિચારે છે કે શરીર વગેરે બાહ્ય દ્રવ્યો છે તે બધા પોતાનાથી અર્થાત આત્માથી જુદા છે આમ શરીર અને આત્મા પ્રત્યેના દ્વેષભાવના ભેદ વિજ્ઞાનથી તે પરિચિત બને છે. તે જાણતો થાય છે કે હું આ શરીર નથી. તેનાથી હું અતિન્દ્રિય છું. શરીર-અજ્ઞાન છે. હું જ્ઞાતા છું,

શરીર અનિત્ય છે, હું નિત્ય છું. આવા ભાવથી શરીર અર્થાત્ સંસાર પ્રત્યે તે સ્પૃહાલિપ્ત બને છે. આવી અન્ય-ત્વભાવના તેને મોહ-માયાથી પર ધર્મમાં દ્રઢ કરે છે.

(૭) 'આશ્રવાનુપ્રેક્ષા-

આશ્રવ એટલે આવવું કર્મો શુભ અશુભ નિરંતર આત્મા સાથે જોડાતા રહે છે. અને આવી રીતે નિરંતર કર્મોનું આગ-મન તે આશ્રવ કહેવાય છે આવી આશ્રવની ક્રિયાઓ સંસારમાં ભટકાવનારી છે. મોહાન્ધ બનાવનારી છે અને તે કર્મો મહા-નદીના પ્રવાહની જેમ ઘસતા હોય છે, જે સંસારના દુઃખો હિતપન્ન કરાવે છે. અને દુઃખની જવાલામાં અસહ્ય વેદના આપે છે. એવા કર્મો મારામાં પ્રવેશ ના કરે અને એવી ક્રિયાઓ મારાથી ન થાય તેવી ભાવના સાધક સતત ભાવતો રહે છે. અને તેને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે કે આ કર્મોનું આશ્રવજ મને દુઃખી કરનાર છે, જ્યારે આવી ભાવના તેનામાં જન્મે છે ત્યારે તે નવા કર્મોના દ્વાર બંધ કરી શકે છે.

(૮) સંવરાનુપ્રેક્ષા-

જ્યારે કર્મોનું આશ્રવ રોકાઈ છે ત્યારે સંવર થાય છે. સંવર એટલે રોકાઈ જવું. એટલે નવા કર્મોના આગમનના

દ્વાર ખંધ થઈ જવા. સંવર અનુપ્રેક્ષા કરતી વખતે સાધક કે જે આશ્રવના છિદ્રો ખંધ કરી શક્યો છે તે હવે સંચિત થયેલા કર્મોના ક્ષય માટે પ્રયત્નશીલ બને છે. તે મન, વચન અને કાયની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓથી માત્ર આત્માનું ધ્યાન કરે છે અને તે ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે. સંવરની અનુપ્રેક્ષા એટલે ભાવના કરનાર પોતાના કર્મોને નષ્ટ કરીને મુક્તિ તરફ અગ્રસર થાય છે.

(૯) નિર્જરાનુપ્રેક્ષા-

જ્યારે કર્મોનું આશ્રવ ખંધ થાય છે અર્થાત્ સંવર થાય છે અને સાધક કર્મોના ક્ષય માટે ધ્યાનસ્થ બને છે ત્યારે સ્વયમેવ કર્મોની નિર્જરા અર્થાત્ નાશ થવા લાગે છે. સાધક પોતાની સાધના અને તપ દ્વારા કર્મોને નાશ કરે છે અર્થાત્ વેદનાને દૂર કરે છે એટલે વેદનાઓનું નિરાકરણ કે નાશ તેજ નિર્જરા છે સાધક સાધના કાલના પરિસહ સહન કરીને તેમના ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને કર્મોના ક્ષય કરે છે ત્યારે તે નિર્જરાનુપ્રેક્ષામાં પ્રસ્થાપિત થાય છે.

(૧૦) લોકાનુપ્રેક્ષા-

આ ભાવના સમયે સાધક નિરંતર ધ્યાન કરે છે કે આ જીવ અશુભ કર્મોના ઉદયથી નરક અને પશુગતિ પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે શુભ કર્મોથી દેવ અને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને શુદ્ધ ભાવનાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે તે આવા લોકને ધિક્કારે છે કે જેમાં આવા જન્મ-મરણના દુઃખો તેને ભોગવવા પડે છે અને જેમાં વિવિધ લોકો સાથે વિવિધ સંબંધો ખંધાય છે અને છૂટે છે અને આ જગત સમુદ્રના ક્ષીણ જેમ બળહીન વ્યાધિયુક્ત છે અને વીજળીની જેમ ચંચળ છે આવા લોક પ્રત્યે તે ઉપેક્ષા સેવે છે અને આ લોકથી ઉપર સિદ્ધ શિક્ષા ઉપર પહોંચવાની ભાવના ભાવે છે.

(૧૧) યોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા-

સાધક જ્યારે એવા ઉપાયો કે જેનાથી સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવી ભાવના ભાવે છે તે યોધિદુર્લભ ભાવના કહેવાય છે કારણ કે કોઈપણ સાધનામાં જ્ઞાન તે મહત્વની બાબત છે અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી જ વેદવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે આત્માના નિજ સ્વભાવને યોગબળવાની દૃષ્ટિ મળે છે માણસને સાચું જ્ઞાન જો પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે સંસારથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે અને અશુભ વિચારો કે સંસારમાં લટકાવનાર અજ્ઞાનતાથી મુક્ત બને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ જીવ ચારેત્ર્યમાં સ્થિર થઈને સમાધિયુક્ત બને છે.

(૧૨) ધર્મસ્વાત્યાતત્વ-

આ ભાવનાની આરાધના વખતે સાધક રાગદ્વેષ પરિણામ-રહિત મુનિના શ્રાવક ધર્મથી ઉપર ઊડીને એક માત્ર આત્મ-ધર્મની જ આરાધના કરે છે. તે આત્માના ઉત્તમ ધર્મ-અહિંસા, સત્ય, વિનય, ક્ષમા, અપરિગ્રહ, મોક્ષ, બ્રહ્મચર્ય વગેરેનું ચિંતન કરે છે અને આત્માના આ ધર્મો જ આત્માને મુક્તિ આપીને અહાંની પદ સુધી લઈ જઈ શકે છે એવી ભાવના કરે છે.

અનુપ્રેક્ષાની ચર્યા અને તેના બાર પ્રકારોની ચર્યાની અંતે સંક્ષિપ્તમાં એટલું જ કહી શકાય કે જૈનધર્મમાં ધ્યાનને ખૂબ જ મહત્વ આપવામાં આવેલું છે. અને ધ્યાની જ્યાં સુધી સંસારની માયા, સંબંધો વગેરે ત્યાગે નહિ અને આત્માની સાથે જોડાયેલ અહિંતકર તત્વોને દુર કરે નહી ત્યાં સુધી તેને મુક્તિ મળી શકતી નથી. વ્યવહારિક રીતે કહીએ તો તેને શાંતિ કે સંતોષ મળી શકતા નથી. તેનામાં પ્રેમ, સમ-ભાવ કે ક્ષમાશીલતાના ગુણ વિકસી શકતા નથી.

જૈન ધર્મનો પ્રાણ સિદ્ધાંતઃ સ્યાદ્વાદ

[સ્યાદ્વાદ, સમતા, સહઅસ્તિત્વ અને

સમન્વયની દ્રષ્ટિએ]

ભારતીય દર્શનમાં જૈન ધર્મનું મૌલિક પ્રદાન તે અનેકાંત દર્શન છે. અને તેને વિશિષ્ટ રૂપે પ્રસ્તુત કરવાની શૈલીનું નામ સ્યાદ્વાદ છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં આ દેશમાં અનેક દર્શનો પ્રચલિત હતા અને તેઓ એકાંતવાદી એટલે પોતાનુંજ સાચું છે. એમ માનીને પરસ્પર વિવાદ સર્જતા અને તેનાથી સાંપ્રદાયિક તંગદિલી હિંસામાં પણ પરિણમતી. મહાવીરે દર્શનોના અભ્યાસ કરીને તારવ્યું કે દરેક દર્શનમાં કોઈ ન કોઈ સત્ય છે અને ઝગડાનું મૂળ બીજા દર્શનને પોતાના દર્શનની કસોટીએ કસવાનું છે એટલે એમને અનેકાંત દર્શનની ઉદ્ઘોષણા કરી, જેનાથી દ્વંદ્વોનું પરિમાર્જન થાય અને એક બીજાના દષ્ટિકોણને સમજે સ્યાદ્વાદ એટલે સ્યાત્ એટલે કથંચિત અને વાદ એટલે કથન જેનો ભાવાર્થ થાય કે નિશ્ચિત

અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલું કથન ઘણા અન્ય મતવાદીઓએ આ સ્યાત્ શબ્દોમાં કથંચિત્તને અર્થ કદાચિત એટલે અનિશ્ચિતતાના સંદર્ભમાં કરીને સ્યાદ્વાદને સંશયાત્મક દૃષ્ટિકોણ માની લીધેલ છે, પરંતુ અહીંયા સ્યાત્નો સ્પષ્ટ અર્થ છે. અમૂક અપેક્ષાથી અથવા અમૂક દૃષ્ટિકોણથી એને એમ સમજાવી શકાય કે કોઈ ગુણ એક વસ્તુની અપેક્ષાએ વિરોધી પણ હોઈ શકે અને સહયોગી પણ હોઈ શકે. દા. ત. એક વ્યક્તિ પત્નીની અપેક્ષાએ પતિ છે તો માતાની અપેક્ષાએ પુત્ર છે એવી જ રીતે સાકરની અપેક્ષાએ લીમડો કડવો છે. આમ સાકર કે લીમડા કે વ્યક્તિને જો અન્યની અપેક્ષાએ મૂલવીએ તો સંબંધોની સ્પષ્ટતા થાય અને ઝગડા જન્મે નહિ ભગવાન મહાવીરે પરસ્પર વિરોધી જણાતા દર્શનોના ઉત્તમ તત્વોનો સ્વીકાર કર્યો અને અન્યના દૃષ્ટિકોણોનો નિષેધ કર્યો નથી. પરિણામે વૈચારિક સંબંધ ઘટાડી શકાયા અને વાણીમાં કટુતા નહિ હોવાથી સૂક્ષ્મતમ ભાવહિંસાથી પણ ગમ્યા અને સ્યાત્ શબ્દથી અન્ય ધર્મોનું રક્ષણ પણ થયું એટલે એક વાત ચોક્કસ કહી શકાય કે સ્યાદ્વાદથી વિચારવાની ચિંતનની વિશાળ ભૂમિકા પ્રદાન થઈ. માણસ આ પણ છે. અને જ્યારથી એ ભાવમાં પહોંચ્યો ત્યારથીજ આજ છે, માત્ર આ છે એવી સંકિર્ણતામાંથી મુક્ત થયો. સ્યાત્ શબ્દ એવી અન્યન સલાકા છે કે જે દૃષ્ટિને વિકૃત નથી થવા દેતી એને નિર્મળ અને પૂર્ણદર્શી બનાવે છે.

માટે જ ડોક્ટર મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્યે લખ્યું છે. “અનેકાંત દર્શન, ચિત્તમાં માધ્યસ્થ ભાવ, વિતરાગતા અને નિષ્પક્ષતાનો ઉદ્દય કરે છે. અને સ્યાદ્વાદ વાણીમાં નિર્દોષતા આવવાને પૂરેપૂરો અવસર આપે છે.”

ભગવાન મહાવીર હમેંશા વૈચારિક સંઘર્ષને ટાળતા અને આવા સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન અહંકાર અને હિંસા વધારનારા તત્વોથી દૂર રહેતા અને અતિશય વિરોધીઓ અને ઉચવાદીઓ સમક્ષ મૌન ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપતા. સ્યાદ્વાદથી સજકતા જન્મે છે અને અનેક વિકલ્પો દૂર થાય છે અને વિકલ્પ તે અજ્ઞાન પશ્ચાત્તું લક્ષણ છે. સત્ય તો એ છે કે વિરોધ વસ્તુ કે સિદ્ધાંતનો હોતોજ નથી. તેને પોતાની રીતે મૂલવનારની દ્રષ્ટિમાં હોય છે. જૈન ધર્મને નાસ્તિક ધર્મ કહેનારાઓ આવા જ દષ્ટિકોણથી ધર્માન્ધ થયેલા લોકો છે. જ્યારે જૈન ધર્મ વસ્તુને ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોત્ય માને છે. જેથી નિરંતર થતી પરિવર્તન શીલતા વિશે કોઈ શંકા જનમતી નથી.

જૈનાચાર્યોએ સ્યાદ્વાદને શ્રુતજ્ઞાનના શકલાદેશરૂપ માન્યો છે, જેને પ્રમાણ કહ્યો છે અને જે વસ્તુના અખંડ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાવે છે.

પ્રાચીન અને વર્તમાન યુગના અન્ય ધર્માચાર્યોએ

સ્યાદ્વાદમાં સંશય કે અનિશ્ચિતતા નિહાળી છે પરંતુ અત્યારે એની વિશદ ચર્ચા કરવી નથી. અહીંયાતો માત્ર સ્યાદ્વાદની મહત્તા વિશેષ ચર્ચા કરવાની છે. હકીકતે જૈન દર્શને ‘દર્શન’ શબ્દની કાદ્મનિક ભૂમિ પરથી ઊઠીને, વસ્તુ સીમાપર ઉભા રહીને જગતમાં વસ્તુ સ્થિતિને આધારે સંવાદ, સમીકરણ અને યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની અનેકાંત દૃષ્ટિ અને સ્યાદ્વાદ ભાષા આપી જેની ઉપાસનાથી વિશ્વ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજીને નિર્ઠક વાદવિવાદથી બચીને સંવાદી બની શકે છે.

સ્યાદ્વાદની આ ધાર્મિક દૃષ્ટિ કોણથી થોડીક સમજ આપ્યા પછી એના વૈજ્ઞાનિક, સામાજિક અને રાજકીય દૃષ્ટિકોણને તપાસીએતો વિશ્વશાંતિ માટે મહાન સત્ય ઉપલબ્ધ બને છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ

આજનો યુગ વિજ્ઞાનનો યુગ છે કે જે કોઈપણ વસ્તુના કથ્ય પ્રયોગ કે કસોટી ઉપર કસ્યા પછી જ સ્વીકારે છે વર્તમાન યુગના મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈનસ્ટાઈને સાપેક્ષવાદ દૃષ્ટિ વૈવિધ્ય દ્વારા કોઈપણ વસ્તુના પરિક્ષણની હિમાયત કરી છે. હરેક વસ્તુ જુદા જુદા પરિવેશ અને પરિસ્થિતિમાં, જુદા જુદા દ્રવ્યોના સાનિધ્યમાં જુદા જુદા સ્વરૂપ ધારણ કરે અને જે

કોઈ વસ્તુનું પરિક્ષણ કર્યા પછી એક નિશ્ચિત સત્ય સુધી પહોંચવું હોય તો તેનું પરિક્ષણ વિવિધ દ્રષ્ટિકોણથી કરવું પડશે. આ પ્રતિપાદન સાપેક્ષવાદ છે. આને લીધે વિજ્ઞાનની નવી ક્ષિતિએ ખુલી અને વસ્તુ મૂલ્યાંકનનું આખું દ્રષ્ટિકોણ બદલાઈ ગયું અને તથ્યની વધુ નિકટ પહોંચવામાં મદદ મળી આમ સ્યાદ્વાદ વસ્તુ તથ્યને તપાસવાની સાપેક્ષા-વાદાત્મક કસોટી છે.

સામાજિક દ્રષ્ટિએ

આપણે સમાજમાં રહીએ છીએ સમાજનો સાધારણ અર્થ કરીએ તો જ્યાં વિવિધ વર્ણ, ધર્મ, માન્યતા, ભાષા, રીતિ-રીવાજ અનેક વિવિધતાપૂર્ણ લોકોનો બનેલો સમૂહ એટલે સમાજ જ્યારે આવી વિવિધતા હોય જો કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની જ માન્યતા, ધર્મ, ભાષા, વગેરેને જ સત્ય માને અને બીજાની ઉપેક્ષા કરે તો સ્વભાવિક રીતે બીજાને પણ તેવી જ ભાવના જન્મે પરિણામે સંઘર્ષ અને હિંસા થાય અને સમાજમાં અરાજકતા, અંધાધુંધી ફેલાય નિયમ કે મર્યાદાઓ નષ્ટ થાય. એટલે સમાજમાં પોતપોતાની માન્યતાઓને માનવાની સાથે અન્યની માન્યતાઓ અને ભાવનાઓમાં ડાહ્ય નહિ કરવાથી અને અન્યની ભાવનાઓની કદર કરવાથી પારસ્પરિક શાંતિ રહે છે. અને સમાજ સંગઠીત

રહી શાંત રહે છે. આ રીતે આ સ્વદ્વાદની ભાવના એક તરફ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની હિમયત કરે છે. તો સાથેસાથ સામાજિક સમન્વયની ભૂમિકા સાધે છે. અનેકતામાં એકતાના દર્શન તે સ્વાદ્વાદની દેન છે. જ્યારે આ સમતુલન તૂટે છે. ત્યારે ત્યારે કોમીહુલ્લો ભાષાકીય ઝગડાઓ જેવા વિનાશક હિંસાત્મક સંઘર્ષ થાય છે.

રાજનૈતિક દષ્ટિએ

વર્તમાન રાજનીતિ યુદ્ધ, સંઘર્ષ અને વિનાશના જવાળામુખી પર વિશ્વને ઘસડી ગઈ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ યુદ્ધની વિભિષિકાથી કલાન્ત છે. હિરોશીમાં અને નાગાસાકીના સ્મરણ માત્રથી તેના રૂંવાટા ખડા થઈ જાય છે. વિશ્વ એક ખાળુ શાંતિથી વાત કહે છે જ્યારે ખીણ ખાળુ શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધારે છે. હકીકતે આનું કારણ રાજનીતિની સાથે આર્થિક પાણુ છે એક ખાળુ મૂડીવાદી સમાજ લોગવિલાસમાં રૂએલો છે તો ખીણ ખાળુ હજારો લોકો ભૂખથી જવાળામાં ભસ્મ થઈ રહ્યા છે. પરિણામે અશાંતિ જન્મી છે અને રોટી માટે લયંકર ક્રાંતિઓ થઈ અને કરોડો માનવીઓ મોતને ઘાટ ઉતારી દેવામાં આવ્યા. અને દુનિયા સામ્યવાદ અને મૂડીવાદ એવા બે વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગઈ.

ભગવાન મહાવીરે પોતાના સિદ્ધાંતમાં જીવો અને જીવવા દો'ની વાત મુકતા ગયા છે. તેઓ હમેશા શમતાની વાત કરતા. તેમને અપરિગ્રહવાદ એ સમતાવાદનો જ સિદ્ધાંત છે જેમાં સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે કે જરૂરિયાતથી વધુ સંપત્તિ જરૂરિયાતવાળાને વહેંચી દો. અને આવી વહેંચણી સમાજમાં પ્રેમ વધારશે. તેઓ રાજ્ય પદ્ધતિના સ્થાને ગણતંત્ર પદ્ધતિના હિમાયતી હતા કે જ્યાં ચૂંટાયેલા શાસકો રાજ્યના ટ્રસ્ટીની જેમ વર્તે'. અને આ સમતાવાદની ભાવના ગાંધીજીએ પણ જીવનમાં ઊતારી. અને વિનોબાજીએ પણ 'સર્વોદયવાદ'ના માધ્યમથી તેને વિકસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ ધનના સંચય કુરતાની લોભ-વૃત્તિએ જ્યારે તેમ ન કર્યું ત્યારે ભૂખથી વિહ્વલ લોકોએ રશિયા અને ચીનની જેમ હિંસક ક્રાંતિ કરી. તાત્પર્ય કે જે એક ધીજનની જરૂરિયાતને સમજ્યા હોત તો આવા સંઘર્ષને ટાળી શકાત. જે લોકનેતાઓ ટ્રસ્ટીશીપની ભાવનાથી કામ કરતા હોત તો બ્રહ્માચારને અવકાશ રહેત નહિ. અને જે 'અપરિગ્રહવાદ'ને માન્ય રાખ્યો હોત તો કાળાબજાર, સંઘરાખોરી જેવા અનિષ્ટ તત્વો જન્મત નહિ. આમ રાજ નૈતિક અને આર્થિક જીવનમાં પરસ્પરનીદૃષ્ટ સમજવા માટે પણ સ્વાદ્વાદ જરૂરી છે.

સહઅસ્તિત્વવાદ અને સ્વાદ્વાદ-

વિશ્વની રાજનીતિના રંગમંચ પર સહ અસ્તિત્વની

ઘોષણા દિન-પ્રતિદિન થતી રહે છે પરંતુ સહ અસ્તિત્વના મૂળમાં આ સ્વાદ્વાદ જ રહેલો છે. સહઅસ્તિત્વ ત્યારે જ સંભવે જ્યારે વિવિધ દષ્ટિકોણ ધરાવતા રાષ્ટ્રો પોતાના દષ્ટિકોણથી ઉપર ઉડીને વિશાળ દષ્ટિથી અન્ય દેશના દષ્ટિકોણને પણ સમજે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્યારે પોતાના સ્વાર્થથી ઉપર ઉડીને ખીજાના પરમાર્થની ભાવનાનો જ્યારે ઉદય થાય ત્યારે જ આ સહઅસ્તિત્વની ભાવના સાર્થક બને. સહઅસ્તિત્વનો અર્થ જ છે કે પોતાના અસ્તિત્વની સાથે ખીજાના અસ્તિત્વને સમજવું અને તેનું રક્ષણ કરવું આ સહઅસ્તિત્વ માત્ર રાષ્ટ્રો માટે જ નહિ. સમાજ, વ્યક્તિ સૌને માટે જરૂરી છે અને સાચી વિશ્વશાંતિના મૂળમંત્ર તરીકે તેનો સ્વીકાર કરી શકાય.

આમ આ રીતે સ્વાદ્વાદ ધાર્મિક રીતે જ્યારે અન્ય દર્શનોને સમજવવામાં મદદરૂપ થાય છે ત્યારે સાથેસાથ વિશ્વશાંતિ, સામાજિક ઉત્પાન, પરસ્પર મૈત્રી માટે પણ ખૂબ જ જરૂરી છે. અને ભગવાન મહાવીરના અવસાનમાં ૨૫૦૦ વર્ષ પછી તે આજે વધુ જરૂરી અને ઉપયોગી છે.

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

“સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય મોક્ષમાર્ગના સાધન છે.”

જૈનદર્શન અને સાધનાની ઈમારતના પાયામાં આ સૂત્ર રહેલ છે. ધીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંપૂર્ણ સાધનાના કેન્દ્રિણિદુમાં દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય રહેલા છે. અને મોક્ષરૂપી સાધ્યના આ સાધન છે.

આ સિદ્ધાંતને આ પ્રસંગે આત્માની દૃષ્ટિએ તેના ગૂઢ અર્થ, પ્રકારો સાધના પદ્ધતિ વગેરેમાં ઊતરશું નહિ. પરંતુ જેમ પ્રારંભથીજ જૈનધર્મ તેની આરાધનાને સરળ અને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તે રીતેજ સામાન્ય રીતે આ સૂત્રની પણ ચર્ચા પ્રાથમિક ધોરણેજ કરવામાં આવશે કે જેથી લોકોને શ્રદ્ધાની સાથે જિજ્ઞાસા વધે.

સંપૂર્ણ જૈન વાકમયમાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર્યનો મહિમા

ખધાજ શ્રીરકાઓમાં ખૂબ શ્રદ્ધા અને સૂક્ષ્મતાથી વર્ણવવામાં આવેલ છે અને જૈનદર્શનમાં સાધનાની ચરમ ઉપલબ્ધિ તે સ્વર્ગનું સુખ નથી કે ભૌતિક સુખ નથી પરંતુ મોક્ષ અથવા શાશ્વત સુખ છે કે જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંસારના આવા ગમનના દુઃખથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર્યની સાથે ‘સમ્યક્’ વિશેષણ જોડવામાં આવેલું છે. ‘સમ્યક્’ વિશેષણ તેની સત્યતા અને ઇષ્ટાર્થના અર્થમાં કરવામાં આવે છે. બીજી દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે વસ્તુના સ્વરૂપને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જોવા અને જાણવાની પદ્ધતિ એટલે સમ્યક્ પદ્ધતિ આ રીતે સત્યરૂપે જોવું એ સમ્યક્ દર્શન છે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે અને યથાર્થ ચારિત્ર્ય ધારણ કરવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર્ય છે ‘સમ્યક્’ શબ્દ મૂકવા પાછળનો આશય એ છે કે લોકમાં અનેક પ્રકારના દર્શનો, મંત્ર-તંત્ર, વગેરેના આકર્ષણો સત્યથી દુર લઈ જાય છે અને લોકો શીઘ્ર, ભૌતિક સુખોની જાંખનામાં સત્માર્ગને ભૂલીને ભટકે છે એટલે આ સમ્યક્ તે મિથ્યાતથી બચાવે છે માટે ‘સમ્યક’ શબ્દની વિશેષ મહત્તા છે.

સમ્યક્દર્શન

સમ્યક્દર્શનનો સરળ અર્થ શ્રદ્ધા, રૂચિ કે પ્રતિભા થાય છે. અને દર્શનમાં જોવું અર્થાત્ વસ્તુના સાચા સ્વરૂપને

શ્રદ્ધાચુકત રૂપથી જોવાની ભાવના કે દષ્ટિ તે સમ્યગ્દર્શન છે સમ્યગ્દર્શનના ઉદયથી મિથ્યાત્વ ભાવ દુર થાય છે અને મોક્ષમાર્ગના સાધનરૂપ સત્યના સ્વરૂપના દર્શન થાય છે સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત જીવ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે અને આવા સમ્યક્ દષ્ટિ જીવો તત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખે છે તે ભય, આશા, રોષ કે ડર પણ સંજોગોમાં સાચા દેવશાસ્ત્રગુરુ પ્રત્યે શંકા રાખતો નથી અને તે જીવ સંવેગ, નિર્વેગ, નિંદા, ઉપશંપ, ભક્તિ, અનુકંપા, વાતસલ્ય જેવા ગુણોથી યુક્ત હોય છે અને તે હંમેશા ઉત્તમ ગુણોનો ગ્રાહક હોય છે. દેવ શાસ્ત્ર અને ગુરુનો વિનય કરે છે. શાસ્ત્રોમાં એટલા માટેજ કહ્યું છે કે તે મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરવાનો પ્રથમ માર્ગ છે સમ્યગ્દર્શન યુક્ત સમ્યક્ દષ્ટિ જીવને સ્વયંભૂ રીતે સમસ્ત સુખો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નિશ્ચિતરૂપે મોક્ષરૂપી લક્ષ્મીને વરે છે આચાર્યોએ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શન અતુલસુખ નિધાન છે સમસ્ત કલ્યાણોનો ખીજ છે અને સંસારસાગરને પાર કરાવવા માટે જહાજ સમાન છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ માટે સંસારની કોઈ વસ્તુ અલબ્ધ હોતી નથી.

ઉપરની ચર્ચાના સારરૂપે એમ કહી શકાય કે હિંસાદિ રહિત ધર્મ, અઢાર દોષ રહિત દેવ, અને ગુરુમાં શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે અને તે ત્રણેયની આઠ અંગ સહિત ત્રણ મૂળતા અને આઠ મહારહિત થઈને તેની શ્રદ્ધા કરવો જોઈએ.

જે નવતત્વો ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે અને તિથિ કરે દ્વારા ઉપદેષિત આગમોનું અધ્યયન કરે છે અને નિરંતર ભેદ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ કેળવીને આત્માને ચિદાનંદસ્વરૂપે રાગદ્વેષથી મુક્ત મોક્ષગામી તત્વરૂપે ચિંતવે છે તેને સમ્યગ્દર્શન હોય

આ સમ્યગ્દર્શન કર્મોના ક્ષયથી નિર્ગર્જરૂપે અને વાંચનાદિ વાંચન, શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તાત્પર્ય કે સમ્યગ્દર્શન તે સત્યને ઓળખવાની એક ચાવી છે અને અહિંયા જ કરીથી જૈનધર્મની વૈજ્ઞાનિકતા સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈપણ વસ્તુને પહેલા તેના સત્ત્વ સ્વરૂપે ઓળખો, સમજો પછી જ શ્રદ્ધા કરો. અહિંયા અંધશ્રદ્ધા કે અતિશ્રદ્ધાને કોઈ સ્થાન નથી.

સમ્યગ્જ્ઞાન

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન લગભગ સહભાગી છે. જ્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાન અર્થાત્ વસ્તુ પ્રત્યેનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. હકીકતે તો સમ્યગ્દર્શનની સાથે જ સમ્યગ્જ્ઞાન થવા લાગે છે કારણકે સમ્યગ્દર્શન થતાં જ અજ્ઞાન દૂર થવા માંડે છે અને જે વસ્તુઓ પર શ્રદ્ધા હોય તે વસ્તુઓના સત્યજ્ઞાનની પ્રતિતિ થવા માંડે છે. અને જ્ઞાનાવણી કર્મોના ક્ષય થાય છે ઉપર સમ્યગ્દર્શનમાં ચર્ચા કરી છે દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ, આત્માના સ્વરૂપને ઓળખવાની

ક્ષમતા આ જ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ થાય છે. જ્ઞાન એક બાબુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે અને સાથોસાથ આત્માનુભૂતિનો વિકાસ કરે છે અને આ જ્ઞાન જ સંવરમાં સહાયક થાય છે અને જ્ઞાનપૂર્વક આદરેલી તપસ્યા કર્મોની નિજરા કરી કરી મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે સમ્યગ્દર્શનમાં વિશેષ રૂપથી જાણવાની ભાવના છે. માણસમાં વસ્તુ વિશે ઉત્તરોત્તર શાસ્ત્રોના આધારે તત્વો વિશે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આવા જ્ઞાનથી વ્યક્તિ રાગદ્વેષ મુક્ત બને છે. વસ્તુની યથાર્થતાને સમજે છે તેના ઉપયોગને જાણે છે. અને દર્શન અને જ્ઞાનની સાધનાથી મિથ્યાત્વ દુર થાય છે. જૈનધર્મની ભાષામાં કહીએ તો દર્શન મોહનીના ઉપશમ કે શયોપશંપથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે અને મિથ્યા જ્ઞાનના નિરાકરણથી સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ચર્યાનો સારતત્ત્વ એ છે કે પરિદૃષ્ટિથી સત્યને જાણ્યા પછી તેના વિષે એટલે તેના સ્વરૂપ લક્ષણ વગેરે જાણવાની ક્રિયા તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાનના અંતર્ગત આચાર્યોએ મતિજ્ઞાત, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળી જ્ઞાનની ચર્યા કરી છે. જેથી વિશદ ચર્યા “જૈનધર્મનો તાત્પર્યક વિવેચન” માં કરવામાં આવશે.

સમ્યગ ચારિત્ર્ય:-

જૈન ધર્મમાંજ નહિ વિશ્વના પ્રત્યેક ધર્મમાં આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચારિત્ર્યની સૌથી વધુ મહત્તા આંકવામાં આવી

અને જૈનધર્મમાં તો ચારિત્ર્યને જ મોક્ષમાર્ગની મુખ્ય ચાવી માનવામાં આવી છે. સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન હોય પરંતુ ચારિત્ર્યપાલન ન કરવામાં આવે તો મોક્ષ કે શાશ્વત સુખ ઉપલબ્ધ થઈ શકે નહિ. રૂપકની દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે ચારિત્ર્યવિદ્યાનું દર્શન અને જ્ઞાન તે આંધળું છે. તેવીજ રીતે દર્શન અને જ્ઞાન વગરનું ચારિત્ર્ય તે લુપ્ત છે. ઉપર કહ્યું છે તેમ સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન એક સાથે થાય છે. પરંતુ ચારિત્ર્યની આરાધના તે સંપૂર્ણ જીવી વસ્તુ છે. ચારિત્ર્યમાં દ્રઢ થતાં પહેલાં જો કે દર્શન અને જ્ઞાન એ ખૂબ આવશ્યક છે. તેને જાણ્યા પછી જ્યારે સાધક અનુપ્રેક્ષામાં બેસે છે અને ક્રમશઃ સંસારની મોહ, માયા અને વાસનાઓને સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીને રાગદ્વેષ રહિત થઈ સંસારના વૈભવોની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા વગર ધ્યાનસ્થ બને છે અને સાચા જ્ઞાનથી દેવશાસ્ત્ર ગુરુની આરાધના કરે છે ત્યારે તે આત્મ-મંડલ યુક્ત બને છે અને કર્મોની નિર્જરા કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ચારિત્ર્ય તે આચરવાની ક્રિયા છે, અને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનની કસોટી ચારિત્ર્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે. અને આ ચારિત્ર્યનું પાલન પ્રારંભમાં શરૂઆતના

પ્રકરણોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ પૂજા ભક્તિ, વ્રત-ઉપવાસ દ્વારા કરી શકાય છે અને ધીમે ધીમે મમત્વ ત્યાગીને સાધુ માર્ગ પર આરૂઢ થઈને આત્માને ઓળખીને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ટૂંકમાં એમ કહીએ કે ચારિત્ર્ય તે વ્યક્તિને તો સુખ આપે જ છે, તે અન્ય વ્યક્તિઓને માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે અને ચરિત્રવાન વ્યક્તિ એટલે ચરિત્રવાનસમાજ અને ચરિત્રવાન રાષ્ટ્ર

સંલેખ । અર્થાત્ સંથારો-

જૈનધર્મમાં સંલેખનાવ્રતનો અત્યંત મહિમા છે. સંલેખના એટલે સ્વયં મૃત્યુને આવાહન કરવું. અર્થાત્ સ્વયંભૂ રીતે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરવું. સામાન્ય રીતે સંલેખનાવ્રત સાધુઓ અંગીકાર કરતા હોય છે જે કે સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક પણ તેને અંગીકાર કરી શકે. અતિવ્રત કે અસાધ્ય રોગ અસ્ત થઈ જવાથી કે દુર ન કરી શકાય તેવો સંકટ આવી પડવાથી કે અકાળ કાલમાં લોજનની અપ્રાપ્તિથી સાધક સામ્યભાવપૂર્વક આંતરિક કસાયેનો સમ્યક્પૂર્વક દમન કરીને લોજન વગેરેનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરીને શરીરને ક્ષીણ બનાવીને તેનો ત્યાગ કરે છે તેને સમાધિચરણ પણ કહેવામાં આવે છે.

અન્ય ધર્માવલંબી જૈનોના આ સમાધિચરણને આત્મહત્યા કહે છે અને શરીરને ધીમેધીમે કષ્ટ આપીને મારીનાખવાની આ પદ્ધતિને ધૃષ્ટિ અને પોતાના શરીરને અતિશય કષ્ટ આપવાની અપ્રાકૃતિક ક્રિયા કહીને તેના પ્રત્યે ધૃણા વ્યક્ત

કરે છે પરંતુ હકિકત એ છે કે તેઓ આ સમાધિચરણ કે સંલેખનાના હાર્દને સમજતા નથી. આત્મહત્યા માણસ ત્યારે જ કરે છે જ્યારે તે ભૌતિક સુખોની પ્રાપ્તિમાં નિષ્ફળ જાય, ભૂખે મરે કે ભાવાવેશમાં ક્રોધ કે મોહને વશ થઈને જીવનનો અંત આણે અથવા તેને કોઈ અક્ષમ્ય સામાજિક કે રાજકિય-ગુનો કયો હોય ત્યારે તે ડરથી કે ભાવવેશમાં આત્મહત્યા કરે છે. આ આત્મહત્યામાં વાસના યુક્ત અતિરાગ કે દ્વેષ કે ભય હોય છે અને શરીર ત્યાગવામાં અનંત કલેશ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી નિયંત્ર; નિયંત્રોની જેવી કે ભૂત પ્રેતમાં જન્મે છે અથવા નરકની ઘોર વેદના પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્યારે સમાધિ મરણ આ અંધારામાં સાધુ કે સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સમજ પૂર્વક રાગદ્વેષ રહિત પૂણ્ય સમજદારીથી અનુક્રમે લોજનનો ત્યાગ કરે છે. અને આવા સમયે તે ચારિત્ર્યની એ શ્રેણી ઉપર પહોંચે છે જ્યાં તે આત્મા અને શરીરને સર્વસ્થા-ભિન્ન માનીને શરીર પ્રત્યેનો રાગ અને મોહ સર્વસ્થા ત્યાગે છે. એટલે પછી તેને ક્રમશઃ અન્નનો ત્યાગ કે આગળ જતા પાણીનો ત્યાગ પણ શરીરના કળ પ્રત્યે દુઃખી બનાવતો નથી જેમ તે બાહ્ય શરીરને દુષ્ટ કરે છે તેમ અંતરના કસાયોને પણ ક્રમશઃ દુષ્ટ કરતો જાય છે. અને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે પ્રસન્ન ચિત્તે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ રાખીને કર્મોની નિર્જરા કરે છે અને તમામ પ્રકારના કરતાયોથી મુક્ત બનીને

વિતરાગતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સંલેખનાવ્રતમાં સંલેખના લેનાર સ્વયં તેનો સ્વીકાર કરે છે એટલે તેના ઉપર અન્યનું બંધન હોતુ નથી પરંતુ સંયમની પ્રધાનતા અને ધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા ઉપર તે પ્રસ્થાપિત થાય છે આત્મહત્યા કરનાર જ્યારે રાગ-દ્વેષથી કલુષિત બને છે. ત્યારે સંલેખના ધારી તેનાથી મુક્ત હોય છે. માટેજ શરીર સુકાઈ છે પણ તેજનેા આત્મામંડલ વધતો જાય છે. સંલેખનાધારી શુદ્ધ લેશ્યાની પ્રાપ્તિ કરે છે અને શુકલધ્યાન ધારણ કરીને કર્મરૂપી આવરણને તોડીને મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે અને ગૃહસ્થ, સમ્યક્દષ્ટિ શ્રાવક ઉત્તમ દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી ભવિષ્યમાં મુક્તિનેા અધિકારી બને છે.

સામાન્ય રીતે સાધુઓતો અનેક પ્રકારના વ્રત-ઉપવાસની સાધના કરીને, સંયમથી શરીર સાધીને પ્રારંભથી જ આ વ્રતની આરાધનામાં ઇશ્વર યત્ન હોય છે પરંતુ શરૂઆતમાં વર્ણવ્યું છે તેમ વિવિધ પ્રકારની આપત્તિકાળે સંપૂર્ણ સંલેખનાવ્રત ધારણ કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોકત દષ્ટિએ સંલેખનાવ્રતની ખૂબજ તાત્વિક

અર્થા, પ્રકાર વગેરે કરી શકાય. પરંતુ અત્યારે તો અ. પ્રસંગનેા ઉલ્લેખ એટલા માટેજ આવશ્યક છે કે ભ્રમવશ આપણા અજ્ઞાન જૈનયુવકો પણ સંલેખનાને આપઘાત માનીને તેના વાસ્તવિક જીંડાણમાં ઝિતરતા નથી હકીકતે સંલેખના તે તો કોઈ જાવ્ય જીવ જ ગ્રહણ કરી શકે છે.

નવ તત્વો ચર્ચા

જૈન આગમોમાં નવ તત્વોની ચર્ચા વિશે વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને તત્વાર્થ સૂત્રોમાં પણ તેની છણાવટ કરવામાં આવી છે. આ તત્વો ઉપર શ્રદ્ધા કરનાર સમ્યગ્દષ્ટિ ગણાય છે અને તત્ત્વશ્રદ્ધાં સમ્યગ્દર્શનનું એક લક્ષણ છે વાસ્તવિક રીતે તો જીવની મોક્ષ સુધીની યાત્રાના વિવિધ પ્રગતિના સોપાન તરીકે તેમને ગણી શકાય.

વ્યાખ્યા કરવી હોય તો એમ કરી શકાય કે પ્રયોજન મૂળ વસ્તુના સ્વભાવને તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. અને પારમાર્થિક દષ્ટિએ કે નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ આત્મા એજ સાચું તત્ત્વ છે. પરંતુ આચાર્યોએ તેના નવ ભેદ કર્યા છે. તત્ત્વની વ્યાખ્યામાં વસ્તુના અસાધારણ રૂપ સ્વતત્ત્વને પણ તત્ત્વ કહેવાય છે તાત્પર્ય કે જે પદાર્થ જે રૂપમાં છે તેને તે રૂપમાં જ જાણવું તે તેના તત્ત્વને જાણવાની ક્રિયા છે. અને આ તત્ત્વોના લક્ષણના સત્ત્વી મહત્તા છે. પરિણામે તે સત્તત્ત્વો તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ નવ તત્ત્વો નીચે મુજબ છે.

૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ આશ્રવ, ૪ બંધ, ૫ સંવર,
૬ નિર્જરા, ૭ મોક્ષ, ૮ પાપ અને ૯ પુન્ય.

કેટલાંક આચાર્યોએ પાપ અને પુન્યને આશ્રવ અને
બંધના અંતર્ગત માન્યા છે અને તેમની દ્રષ્ટિએ સાત તત્વો
રહે છે અહિંયા તત્વોના ભેદ-પ્રભેદની ગહન ચર્ચા કરવા કરતા
એક જિજ્ઞાસુ જેન તરીકે આપણે આ તત્વોનું સાધારણ
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ તે છે.

તત્વોના કેન્દ્રરૂપ જીવ છે. કારણકે જીવની સાથે જ અન્ય
તત્વોનો સંબંધ છે અને તેજ મોક્ષગામી બને છે. જીવ એટલે
જેનો મુખ્ય સ્વભાવ ચેતના છે. અને જીવ સિવાયના ઉદગલ
તત્વો તે અજીવ છે. પરંતુ જીવની સાથે ઉદગલનો સંયોગ
અનાદિકાલથી છે. અને જીવની અશુદ્ધ અવસ્થાનું કારણ
ઉદગલ છે. અને આ જીવ અને અજીવનો સંયોગ આશ્રયથી
થાય છે પરિણામે જીવની સાથે અજીવ તત્વની ચર્ચા કરવામાં
આવે છે ટુકમાં કહેવું હોયતો જીવ અર્થાત્ ચેતન તત્વ
અજીવ એટલે ઉદગલ તત્વ પુણ્ય કે પાપ જીવને સ્પર્શે છે
એટલે જ પ્રથમ તત્વ જીવનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

આશ્રવ એટલે આવવું આ જીવ જ્યારે અજીવના અશુભ
સંયોગથી મલિન બને છે અને જ્યારે આત્માને ભૂલીને

સંસારની મલિન વાસનાઓમાં ફસાઈને અપકૃત્યો કે કુકૃત્યો કરે છે અથવા કેટલીક વખતે ભેદવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને સતકાર્યો પણ કરે છે ત્યારે તેને કર્મોની આશ્રવ તો થયા જ કરે છે અર્થાત નવા નવા કર્મો આવ્યા જ કરે છે, જેને આશ્રવ કહેવામાં આવે છે. અને આવા આશ્રવો જીવને નિરંતર દુઃખી કરે.

આશ્રવ થયેલા કર્મો ખંધાય છે. જેને ખંધ કહેવામાં જ્યારે અશુભ કર્મોનું આશ્રવ થાય ત્યારે અશુભ કર્મ ખંધ થાય અને જ્યારે શુભ કર્મો આવે ત્યારે શુભ કર્મોની ખંધ થાય અહીંયા એક વસ્તુ સમજી લેવી જોઈએ કે જનધર્મમાં શુભ કે અશુભ બંને પ્રકારના કર્મોને ખંધ અર્થાત ખાંધનાર માનવામાં આવ્યા છે. એટલે શુભ કે અશુભ બંને પ્રકારના ખંધને છોડવાની વાત કરવામાં આવી છે. આચાર્યોએ તો અહીં 'સુધી કહ્યું' છે કે બંને પ્રકારના કર્મો સોના અને લોહાની હાથકડી છે.

આ શુભ અને અશુભ કર્મોને જ પાપ અને પુણ્ય તરવો પણ માનવામાં આવ્યા છે એટલે શુભ કર્મો એટલે પુણ્ય કર્મો કે જે આત્માને પવિત્ર બનાવે, સદ્વૃત્તિ તરફ પ્રેરિત કરે જેમાં વ્રત, પૂજા, પરોપકાર, બાર વ્રતો વગેરેની રૂપ

આરાધનાનો સમાવેશ થાય છે. અને આ પૂન્ય કર્મો જીવને કલેશ મુક્ત કરે છે. જ્યારે અશુભ પરિણામો કે જે વાસના મુક્ત દ્રેષમુક્ત અને અશુભ લેશ્યાથી મુક્ત હોય છે તે પાપ અર્થાત્ દુઃખ કરનાર અસંતોષ જન્મવાનાર વિદુર્લભિ તરફ પ્રેરનાર તત્વો હોય છે.

શુભ-અશુભ કર્મો કે પાપપૂન્યથી પાપ પૂન્યના પ્રવાહને જ્યારે વ્યક્તિ રોકે છે એટલે તે સંવર કરે છે અર્થાત્ તે નવા કર્મોને આવવાથી રોકે છે કે બાંધતો નથી. તેથી હવે નવી ભરતીનો ભય રહેતો નથી અને વ્યક્તિ ધ્યાનસ્થ થઈ આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરી ભોગા થયેલા કર્મોને પોતાના તપ ધ્યાનથી ક્ષય કરે છે. આક્ષય કરવાની ક્રિયા તેજ નિર્જરા તત્વ છે. નિર્જરા એટલે વિનાશ અર્થાત્ સંપૂર્ણરૂપે કર્મોનું વિનાશ થઈ જવું. આ સમયે આત્મા પાપ-પૂન્ય તમામ રાગદ્રેષ મુક્ત વાતાવરણથી મુક્ત બને છે અને સાતા, દષ્ટા સ્વરૂપ બની ધાતિયા અને અધાતિયા કર્મોનો ક્ષય કરી શકે છે.

જ્યારે સંપૂર્ણ કર્મોની નિર્જરા થઈ જાય છે ત્યારે જીવનો સાધ્ય મોક્ષ અર્થાત્ અનંત સુખ કે શાશ્વત સુખની

તે ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અને આ મોક્ષતત્વ તેજ અંતિમ લક્ષ્ય કે સાધ્ય હોય છે.

જીવ જ્યારે આત્મા અને ઉદ્દગલને ઓળખવા માંડે છે ત્યારથી જ તે અજીવ પ્રત્યે ઉદાસીન બને છે.

આ તત્ત્વોનું જીવનના રોજ-ખરોજના સંદર્ભમાં મૂલ-વીચે તો સમાજના જે કોઈ નિયમ છે તેમાં સત્ અને અસત્ કાર્યની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. અને સમાજને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે આવા નિયમો શાસકારોએ બનાવ્યા છે. પાપ અને પૂન્યની વ્યાખ્યા કરીને તેના પરિણામોની સદ્ અને અસદ્ ચર્ચા કરીને લોકોને અનીતિ અન્યાય અપકારની ભાવનાથી બચાવ્યા છે તો સાથે સાથે પૂન્યના ઉત્તમ પરિણામોની ચર્ચા કરીને તેને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા છે. સમાજના નીતિ-નિયમો અને નૈતિકતા આ પૂન્યનેજ આભારી છે. જ્યાં સુધી માણસ પાપથી ડરતો રહ્યો ત્યાં સુધી તે વિકાર, હિંસા, લોભ, પરહરણવૃત્તિ, બ્રૂષ્ટાચાર અનૈતિકતાથી દુર રહ્યો અને પાર-સ્પરિક મૈત્રી, સહ અસ્તિત્વથી જીવ્યો પરંતુ જ્યારથી આ વિધાનો તૂટ્યા ત્યારથી સમાજની માનસિક વિકૃતિઓ વધતીજ

જાય છે વ્યવહારિક રીતે આ પૂન્ય માણસને માણસાર્થ શીખવે છે અને આધ્યાત્મિક રીતે તેને મુક્તિ તરફ દોરી જાય છે, જેનો આનંદ તો તેમાં પ્રસ્થાપિત થયેલી વ્યક્તિ જ મેળવી શકે અંતે તો પ્રાણીમાત્રની આકાંક્ષા આનંદ છે ભૌતિક રીતે આનંદ સત્કાર્યથી મેળવી શકાય છે અને પારમાર્થિક રીતે તે આત્માના ઉન્નયનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને મેળવી શકાય છે.

સં પૂર્ણ

-: આરાધનાનાં પ્રચલિત શબ્દો :-

પચ્ચક્ષુખાણુ - મહારાજ સાહેબ પાસે વ્રત-નિયમનું પાલન કરવા લીધેલ નિયમ.

નવકારસિ - સૂર્યોદય પછી બે ઘડીએ ત્રણ નવકાર ગણીને નવકારસીનું પચ્ચક્ષુખાણુ પળાય છે.

પ્રતિકંભણુ - ગુણુ-દોષ વિષે ચિંતન કરવાની ક્રિયા અને પાપથી પાછા હઠવાની ક્રિયા.

દેવસિ પ્રતિકંભણુ-દિવસનું પ્રતિકંભણુ સાંજનાં ૬ થી ૧૨ રાત્રે.

રાયસી પ્રતિકંભણુ-રાત્રિનું પ્રતિકંભણુ સવારનાં ૬ થી બપોર ૧૨

પકખી પ્રતિકંભણુ-પાક્ષિક પ્રતિકંભણુ દર ૧૪ ચૌદસ (૧૫ દિ.)

ચોમાસી પ્રતિકંભણુ-ફાગણુ ચોમાસાનું સુદ ૧૪

આષાઢ ,, સુદ ૧૪

કાર્તિક ,, સુદ ૧૪

સાંવત્સરીકપ્રતિકંભણુ - ભાદરવા સુદ ૪

ઉપવાસ - કોઈપણ પ્રકારના આહાર-પાન વગર રહી આરાધના કરવી.

તિવિહાર ઉપવાસ - પાણી લઈ શકાય.

ચૌવિહાર ઉપવાસ - પાણી-અનાજ કોઈ વસ્તુ લેવી નહિં.

છકું ઉપવાસ - સતત બે ઉપવાસ

અકુંભ ઉપવાસ - સતત ત્રણ ઉપવાસ.

અઠ્ઠાઈ ઉપવાસ - આઠે દિવસ ઉપવાસ.

માસ ખમણ - એક મહિનાનાં ઉપવાસ.

પૌષધ ઉપવાસ - ચાર પહોર અથવા આઠ પહોર સાધુની જેમ રહેવાનું ; એકાસણ કરવાનું.

આયંબિલ - એક વખત રસકસ વગરનું પ્રમાણ કરતા ઓછું લોજન અને છ વિગઈનો ત્યાગ.

પોરપી - ચાર ઘડીએ.

સાઠપોરપી - છ ઘડીએ.

મુઠ્ઠીપી - બપોરનાં બે વાગ્યા પહેલાં નહિ જમવાનું નિયમ.

પૂરી મૂઠ - આઠ ઘડી.

અવઢુ - દસ ઘડી.

દેશાવગાશિક વ્રત - દિશાઓનું આવાગમનનું પ્રમાણ વ્રત.

સામાયિક - એકાંતમાં પદ્માસન કે કાર્યોત્સર્ગ મુદ્રામાં જિનેન્દ્ર-ધ્યાન અને સમતાનો લાભ.

મુખકોષઅષ્ટપળ-પૂજન વખતે મ્હો પર બાંધવાનું કપડું રૂમાલ.

નિસિહિ: - (પાપ-વ્યાપારના કાર્યો રોકીને)

(૧) દેરાસરમાં પ્રવેશ વખતે (૨) ચૈત્યવંદન (૩) ભાવપૂજામાં પ્રવેશ વખતે ઓલાતા શબ્દો.

પ્રદક્ષિણા - ચતુર્ગતિ નિવારણથે ચાર ભમતી.

ગોચરી - સાધુની આહાર પ્રાપ્તિની ક્રિયા. (ગાય ચરે તે રીતે)

વહોરાવવું - સાધુને આહાર-પાણી આપવા (ચાર પ્રકારનાં દાન)

રજોહરણુ - (ઝોઘો) જીવ-દયા માટે પ્રમાજનાથે રાખવામાં આવતું સાધન.

દંડાશન - ઉપાશ્રયમાં ક્રિયાસ્થાનમાં ક્રિયા કર્યા પછી જીવોની જીવોની રક્ષાથે વપરાતો રજોહરણુ.

મુહુપતી - ભાષા સમિતિનાં ઉપયોગ માટે તથા ક્રિયામાં તેનાં ૫૦ જોડની યાદી અથે વપરાતી મુહુપતી.

પાત્રા - આહાર માટે કાષ્ટપાત્ર.

લઘુનીતિ - પેશાબ.

સ્થંડીલ (હલ્લે) - જાજર જવું.

અષ્ટ પ્રવચન માતા-ઈર્થાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ.

સમિતિ - આદાન ભંડ, મત્તનિખખેવણા સમિતિ, પારિષ્ઠા-પનિકા સમિતિ.

શુષ્ઠિ - મનશુષ્ઠિ, વચનશુષ્ઠિ, કાયશુષ્ઠિ.

(સાધુ માર્ગમાં આ અષ્ટ પ્રવચન માતારૂપે જીવહિંસા, દયા વિશેષ પ્રકાર જાળવવા માટેનાં નિયમો છે.)

ઝોળીવ્રત - નવપદ્ધ : અરિહંત સિદ્ધ, આચાર્ય ઉપાધ્યાય, સાધુ દર્શન, જ્ઞાન-ચારિત્ર અને તપની આરાધના.

ઝોત્ર અને આસો મહિનાનાં બીજા અઠવાડિયામાં થતી આરાધના

કલ્યાણક - તીર્થંકરોના પાંચ ઉત્સવો ચ્યવન (ગર્ભ), જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન અને નિર્વાણ અથવા મોક્ષ,

ત્રિકાળવંદના - રાત્રિનાં પ્રતિક્રમણ પછી શ્રાવક ગુરુમહારાજને મળવા જાય ત્યારે ત્રિકાળ વંદના કરે છે.

ગુરૂવંદન વિધિ - અખલુકિયોસૂત્ર એ ગુરૂમહારાજ પ્રત્યેના અવિ-
નયની ક્ષમા માટેનું સૂત્ર છે.

ખમાસણા-પંચાંગ પ્રશ્નિપાત (હાથ જોડી વિધિ પ્રમાણે પ્રથમ
એ ખમાસણા પાંચ અંગથી થાય છે.

સંતારા પોરણી ભણાવવી-રાત્રે પ્રતિક્રમણબાદ ચઉશરણા સ્વીકારવા
માટે સૂતા પહેલા ભણવાની ક્રિયા.

માંડલા - (અવગ્રહ)-ગુરૂ મહારાજને એસવાની જગ્યા (સ્થાન)
નક્કી કરીને મર્યાદા બાંધવી.

કાંપ કાઢવો - કપડા ધોવા.

લોચ - (કેશલોચ)-વાળ લુંચન ક્રિયા.

વિહાર કરવો - ગુરૂમહારાજની ક્રિયા. પગપાળા વિચરવું.

ઉપાશ્રય - સાધુઓની રહેવાની જગ્યા.

કટાસણું - શ્રાવકનું સામાયિક પ્રતિક્રમણ માટેનું આસન.

ચરવાળો - જીવહિંસા બચાવવા શ્રાવકનું રજોહરણ.

સ્થાપનાચાર્ય - ગુરૂ મહારાજની ગેરહાજરીમાં સ્થાપનાચાર્ય
(સાપડો) મૂકી નવકાર પંચિદિગ્ધિથી સ્થાપવાની
ક્રિયા (પુસ્તક).

આવશ્યક ક્રિયા-(૬ પ્રકારની) સામાયિક, ચૌવીસ તથા સ્તવન,
વંદન પચ્ચખાણુ, પ્રતિક્રમણ અને કાઉસગ્ગ.

લાંછન - તીર્થ કરનું ચિન્હ (ભગવાનનાં જન્મ સમયે મેરૂ પર્વત
પર ન્હાવા લઈ જવામાં આવે ત્યારે તેનાં સાથળ
(બાંધ) ઉપર જે નિશાન હોય છે તે લાંછન ગણવામાં
આવે છે. જે ભગવાનને ઓળખવાનું ચિન્હ છે.

તીર્થંકરોના ચિન્હ.

ઋષભનાથ—બળદ

વિમલનાથ—સુઅર

અનંતનાથ—સાહુડી

અઙ્ગિતનાથ—હાથી

ધર્મનાથ—વજ્રદંડ

સંભવનાથ—ઘોડો

શાંતિનાથ—હરણ

અભિનંદનસ્વામિ—વાંદરો (કપિ.)

કુંથુનાથ—બકરો

સુમતિનાથ—ચક્રવે (કૌચ)

અરનાથ—નંદાવર્ત

પદ્મપ્રભુ—કમળ

મલ્લિકનાથ—કળશ

સુપાર્શ્વનાથ—સાથિઓ

મુનિસુવ્રતસ્વામિ—કાચબો

ચંદ્રપ્રભુ—ચંદ્રમા

નમિનાથ—રાતુંકમળ

પુષ્પદંતનાથ—મગર

નેમનાથ—શંખ

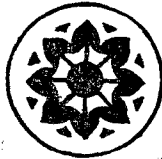
શીતલનાથ—કલ્પવૃક્ષ

પાર્શ્વનાથ—સર્પ

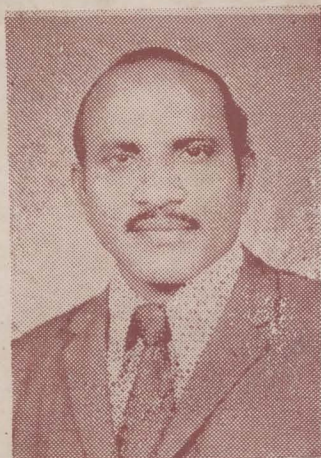
શ્રેયાંસનાથ—ગેડા

મહાવીર સ્વામી—સિંહ

વાસુપૂજ્ય—પાડો

લેખક પરિચય

આચાર્ય ડૉ. શેખરચંદ્ર જૈન

એમ. એ., પી-એચ. ડી., એલ. એલ. બી., સા. રત્ન

જન્મ અને શિક્ષણ-અમદાવાદ (ગુજરાત)

વળિયા આર્ટ્સ અને મહેતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર.

માનદ્વ ગૃહપતિ, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ભાવનગર.

સાહિત્યિકદ્રુચિ-કાવ્ય, એકાંકી, વાર્તા તથા શોધ લેખન પ્રકાશન

શોધ પ્રબંધ :- ‘રાષ્ટ્રીય કવિ દિનકર ઔર ઉનકી કાવ્યકલા’

કાવ્ય :- ‘ધરવાલા,’ ‘કઠપુતલીકાશોર’

‘નએગીત નએસ્વર’ ‘ચેતના’

આદ્યાત્મિક :- ‘મુક્તિનો આનંદ અને ‘જૈનારાધનાની
વૈજ્ઞાનિકતા’

સહસંપાદન :- ઈકાર્ડમાં ઔર પરછાઈમાં (વાર્તા સંગ્રહ)
The Gujarat Directory.

સંપાદન :- કાપડિયા અભિનંદન ગ્રંથ

સંપર્કસૂત્ર :- શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય-તળાખ રોડ,
ભાવનગર.